

ISSN 2221-8432

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Slavyan Universiteti

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

(ALİ MƏKTƏBLƏR ARASI ELMİ MƏQALƏLƏR MƏCMUƏSİ)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
Межвузовский сборник
научных статей

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY
OF HUMANITIES

Interuniversity collection
of scientific articles

3/2020

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ 3/2020

ISSN 2221-8432

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Межвузовский сборник научных статей

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY OF HUMANITIES

Interuniversity collection of scientific articles

№3

2020

Məcmuə 1997-ci ildən nəşr olunur.

İldə 6 nömrə çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel.: 596 21 44

Faks: 5962144

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Bakı – 2020

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik

filol. e. d., prof. **Məmmədli Aslan**
filol. e. d., prof. **Məmmədov Nəsirəğa**
filol. e. d., prof. **Veysəlli Fəxrəddin**
filol. e. d., prof. **Cahangirov Fikrət**
filol. e. d., prof. **Nurqali Kadişa (Qazaxstan)**
filol. e. d. **Qurbanova Fidan**
filol. e. d., prof. **Cəfərov Mikayıl**
filol. f. d. **Babaşova Xalidə**
filol. f. d. **Korotşev Aleksandr (Rusiya)**

Ədəbiyyatşünaslıq

filol. e. d., prof. **Qocayev Məmməd**
filol. e. d., prof. **Novruzov Rafiq**
filol. e. d., prof. **Xəlilli Şahin**
filol. e. d., prof. **Qeybullayeva Rəhilə**
filol. e. d., prof. **Rəsulov Rüstəm**
filol. f. d. **Ağamirzəyev Əliş**
filol. e. d., prof. **Travnikov Serqey (Rusiya)**

Pedaqogika

ped. e. d., prof. **Abbasov Akif**
ped. e. d., prof. **Rəcəbov Oqtay**
ped. e. d., prof. **Tağıyev Şahin**
ped. e. d., prof. **Xəlilov Vidadi**
ped. e. d., prof. **Cəbrayilov İntiqam**
ped. e. d., prof. **Quliyeva Ellada**
ped. f. d., dos. **Səmədov Oktay**
filol. f. d., dos. **Carçıyeva İləhə**
ped. e. f. d., dos. **Tağıyeva Ellada**

İctimai elmlər

tarix e. d., prof.,
AMEA-nın müxbir üzvü **Qasımlı Musa**
tarix e. d., prof. **İbrahimli Fəzail**
fəlsəfə e. d. **Məmmədov Cahangir**
tarix e. d., prof. **Əmrahov Mais**
fəlsəfə e. d., prof. **Əliyev Məmməd**
tarix e. d., prof. **Məmmədov Həbil**
tarix f. d., dos. **Əhməd Əsgər**
siyasi elmlər f. d. **Abdullayev Nətiq**

Buraxılışa məsul: filol.e.d., prof. **Cəfərov Telman**

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. № 3/2020. – Bakı: Mütərcim, 2020. – 180 s.

Мәсмуә Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Сборник включен в Перечень рекомендуемых научных журналов, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

© Məqalə müəllifləri, 2020

© “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” məcmuəsi redaksiyası, 2020

DİLÇİLİK - ЛИНГВИСТИКА

A.R.AĞAYEVA

filologiya elmləri doktoru, professor
e-mail: afag.agayeva58@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
(Bakı şəh., Azadlıq küç., 20)

İŞGÜZAR VƏ AKADEMİK NATIQLIK **(Texniki ali məktəblərdə “Azərbaycan dilində işgüzar** **və akademik kommunikasiya” fənni üçün nəzəri material)**

Açar sözlər: işgüzar natiqlik, akademik natiqlik, ünsiyyət, məsafə, vizit kartı.

Ключевые слова: деловая риторика, академическая риторика, коммуникация, расстояние, визитная карта.

Key words: business discourse, academic discourse, communication, distance, card de visite.

Akademik natiqlik. Akademik natiqlikdən ən çox elmi məclislərdə, orta və ali məktəb dərslərində istifadə olunur.

*Hər sözün, ey alim, baş-ayağı var,
Sözün arasına söz qatma zınhar.
Ağıllı sakitlik görməsə bir an,
Dil açıb bir söz də söyləməz, inan.*

Sədi Şirazi
(epiqlraf)

Təcrübəli mütəxəssislər arasında “Anket sorğusu” keçirilmiş və bu sorğuda yalnız bir sual qoyulmuşdur: “Tələbəlik illərindən yadınızda nə qalıb?” Verilən cavabların təhlili göstərmişdir ki, **I yerdə** professorla olan canlı ünsiyyət, onun dərin biliyinə, geniş məlumatına, intellektual səviyyəsinə, müvəffəqiyyətlərinə xoş həsəd hissi;

II yerdə – tələbənin şəxsi axtarırları, mübahisələri, diplom işinin yazılması və müdafiəsi.

Burdan belə görünür ki, ali məktəb müəllimlərinin canlı nitqi – mühazirələri tələbələrin həyatında daimi iz buraxır. Onların gələcək nailiyyətlərinin trayektoriyasından bir ana xətt kimi keçir.

“Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanun dövlətin lazımi ehtiyatlarının bölünməsi, zəruri strukturların inkişafı və lingvistik sahəsində tədqiqatların, o cümlədən, akademik tədqiqatların müdafiə edilməsi yolu ilə dövlət dilinin inkişafına təminat verilməsi üzrə vəzifəsini də müəyyən edir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş yığıncaqda sabiq təhsil naziri Mikayıl Cəbbarov “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrində elmi tədqiqatların aparılması” adlı məruzə söylədi. Bu məruzədə tələbələrin elmi tədqiqatlarının istiqaməti, onlar üçün şərait yaradılması, bu tədqiqatlara dəstək məsələlərindən söhbət açdı. Universitetimizdə “Startup” layihəsinin təqdimatında tələbələrin öz elmi tədqiqatlarını akademik nitq vasitəsilə professor – müəllim heyətinə təqdim etməsi elmə və akademik natiqliyə açılmış yeni bir cığırdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, “Startup” –

ingilis dilində “işə salmaq”, “işə düşmək” mənasını verir. ABŞ-də start-upların çoxu tələbələr tərəfindən yaradılır. Hal-hazırda dünyada ən tanınmış start-uplardan bir neçəsinin adını çəkək: Wikipedia, Feysbuk, Yutub, İnstagram və s..

Akademik nətiqliyə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənnindən verəcəyiniz “Təqdimat”, “Kurs işi”nizin, “Diplom işi”nizin müdafiəsi, magistr dissertasiyanızın, doktorluq dissertasiyanızın müdafiəsi, mühəndisin kəşflərinin izahı, mühazirə, elmi məruzə, icmal, elmi məlumatlar daxildir.

Mühazirələrdən fərqli olaraq, məruzələr ətrafında geniş müzakirələr aparıla, diskussiyalar açıla bilər. XIII əsrdə – 1259-cu ildə tikilmiş Marağa rəsədxanasının banisi, məşhur alim Xacə Nəsrəddin Tusi elmi nətiqliyin, akademik nətiqliyin inkişafı sahəsində xüsusi xidmətlər göstərir. Belə ki, Marağa rəsədxanası Yaxın Şərqdə məşhur elm mərkəzi olmaqdan əlavə, həm də elmi nətiqliyin mərkəzinə çevrilir.

XIV əsrin ən məşhur Azərbaycan alimlərindən Əbdülrəşid Saleh oğlu Bakuvî də akademik nətiqliyin inkişafı sahəsində böyük xidmətlər göstərir.

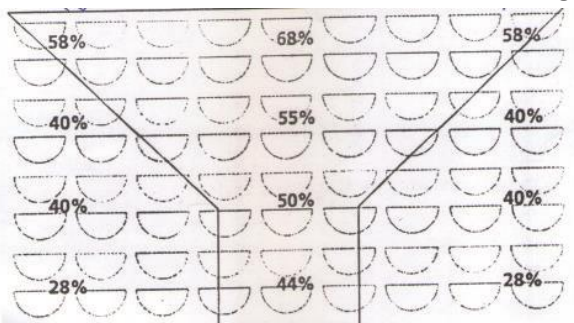
XVI əsrdə M.Füzuli, eyni zamanda, mahir söz ustadı və gözəl nətiq olmuşdur. O, mədrəsədə bir müdərris (müəllim) kimi akademik nətiqliyin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Bu rüşeymlərin pöhrələnməsi – Azərbaycanda elmi nitqin inkişafı isə təxminən XIX əsrin ikinci yarısında başlamışdır.

Mütəxəssislər qeyd edirlər: akademik nətiqlikdə “Mən konfransı açmaq şərəfinə nail oldum”, “dinləyicilərin reaksiyası göstərdi ki”, “alqışlar göstərdi ki” ifadələri tez-tez işlənsə də, nitqi bayağılaşdıran bu şaplardan uzaqlaşmaq lazımdır. Akademik nətiqlə dinləyicilər arasındakı ən optimal **məsafə** - 3-4 metr və ondan çox olmalıdır. Belə məsafədən bir neçə adamı bir baxışla əhatə etmək və onlarla əks-əlaqə (sual-cavab) qurmaq olur. Müqayisə üçün deyək ki, beynəlxalq elmi konfranslarda şəhərdə böyümüş amerikalılar, adətən, bir-birindən 46-122 sm. arasında məsafədə olurlar və bütün söhbət boyu həmin nöqtədən tərpənmirlər.

Tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, müəllimlər dərslərinin 44%-ni qarşısındakı tələbələrə baxırlar. Soldakı tələbələrə vaxtın 39%-ni, sağ tərəfdəkilərə isə cəmi 17%-ni baxırlar. Həmçinin belə bir fakt var ki, müəllimdən solda oturan tələbələrin dərsləri mənimsəmə səviyyəsi sağda oturanlara nisbətən daha çox olur. Çünki müəllim özü də bilmədən qrupun sol yarısına daha çox diqqət ayırır. Bundan başqa, müəllimin sol tərəfində oturan tələbələr müəllim sağda oturanlara nisbətən daha az məzəmmət edir, az danlayır. Sizə məsləhət görürəm ki, auditoriyada müəllimdən solda əyləşəsiniz.

DİQQƏT ZONASI. Tələbələrlə aparılan tədqiqatlar (hətta yaşlı adamlarda da belədir) müəyyənləşdirdi ki, (auditoriyada, akt zalında, dərslər otağında, mühazirədə, konfrans zalında və s.) bütün dinləyicilərin diqqəti eyni olmur. Səviyyəcə fərqlənir. Buna “qıf şəkilli xüsusiyyət” deyirlər. Şəkildən gördüyünüz kimi, hər bir zalda qıf formasını əmələ gətirən təhsil, öyrənmə, dinləmə zonası var. O, auditoriyanın mərkəzindən başlayaraq genişlənir və I cərgəni bütünlüklə əhatə edir. Bu “qıf”ın içərisində oturan tələbələr (dinləyicilər) daha diqqətli və fəaldırlar.

DANIŞAN (SPIKER): NATIQ MƏRUZƏÇİ, MÜƏLLİM

Söylənilən nitqin, məlumatın qavranılması, dinləmə prosesində fəal iştirak etməyin dinləyicinin oturduğu yerdən asılılığı. Bunun rəqəmlə faiz göstəriciləri.

Akademik nətiq yüksək elmi hazırlıqla bərabər “geyim amili”ni də nəzərindən qaçırmamalıdır. Atalar demişkən: “Adamı geyiminə görə qarşılayır, ağılına görə isə yola salırlar”.

İŞGÜZAR NATİQLİK

"İŞGÜZARLIQ DAŞI"

Hematit: enerji və canlılıq verir. Qərar verməkdə çətinlik çəkən insanlara kömək edir.

Danışmaq sənəti- razı salmaq sənətidir.

Aristotel (epiqraf)

Natiqlik sənətini digər fənlərdən fərqləndirən əsas cəhət budur ki, digər fənlərin əksəriyyəti insandan bilik tələb edir, ritorika, nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün isə biliklə bərabər, **bacarıq, qabiliyyət** lazımdır. İşgüzar natiqlik də belədir. İşgüzar danışığının 50%-ni riyaziyyat, iş haqqında biliklər təşkil edirsə, 50%-i də natiqlik bacarığının, psixologiyanın üzərinə düşür. Hətta Amerika, Yaponiya və Avropa menecerləri bu gün də ritorikanın sehrli qüvvəsindən (bəzən buna "qara ritorika" deyirlər) şəriklərinin zərərinə olsa belə, istifadə edirlər. Buna görə, işgüzar danışığlara gedərkən "danışiq aparmaq təlimatı" ilə "təpədən – dırnağa" kimi "silahlanmaq" lazımdır. Çünki işin ən ümdə cəhətlərindən biri, bəzən I-si danışmaq qabiliyyətinə malik olmaqdır.

Bəzi iş adamları "vizit kartları"nın hazırlanması ilə daha çox məşğul olurlar. Halbuki, işgüzar adamın əsas vizit kartı-onun natiqlik qabiliyyəti, nitq mədəniyyətidir. Nitq mədəniyyəti - insanın karyerası və cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi üçün ən etibarlı zəmanətdir. Dövlət idarələrində, özəl şirkətlərdə və s. çalışan işgüzar şəxsin, dövlət qulluqçusunun **nitq imicinin** formalaşmasında onun leksikonu, şəxsi lüğət tərkibi, yəni nitqinin nə qədər müvafiq sözlərə (arqo, jarqon, dialekt və s. nəzərdə tutulmur) malik olması çox mühüm amildir.

Ədəbiyyat

1. Babayeva T. Nitq Mədəniyyəti tədris fənni kimi // Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri, Bakı, 1987, s. 55.
2. Bağirov Ə. Natiqliyin növləri haqqında // Nitq mədəniyyəti məsələləri, 1985, s. 28-31.
3. Elm dünyası // Elmi - kütləvi jurnal. Bakı, 2013, № 2.
4. Abbasova Q. Методика развития русской устной речи студентов-азербайджанцев при изучении текстов по специальности / диссертация... канд пед. наук. Баку, 2008, 205 с.
5. Адилов Р.Официальный стиль современного азербайджанского литературного языка / диссертация...канд. филол. наук, Баку, 1979, 129 с.
6. Алиева И. Формирование профессионально-речевых навыков у студентов в процессе использования игровых заданий при обучении русскому языку / диссертация...кандидата педагогических наук. Баку, 1997,122 с.

A.P.Agaeva

Деловая и академическая коммуникация
(Теоретический материал по предмету
«Деловая и академическая коммуникация на азербайджанском языке»)
Резюме

Был проведен анкетный опрос среди опытных специалистов по следующему вопросу: «Что вы помните про студенческие годы?». После тщательного анализа ответов было выявлено, что на первом месте студенческих воспоминаний оказалась живая коммуникация с профессорами.

При академической коммуникации, надо соблюдать дистанцию в 3-4 метрах. Потому, что при таком расстоянии легко можно развивать диалог. В статье, также даются научные советы о том, с какой стороны должен сидеть студент от учителя, чтобы больше освоить урок и завоевать его предрасположение. Предоставляется схема «Зоны внимания».

50 процентов благополучия деловой коммуникации составляют риторические и психологические качества оратора. Даже менеджеры из Америки, Японии и Европы по сей день пользуются волшебной силой риторики (иногда его называют «черной риторикой»).

A.R.Aghayeva

Business and academic communication
(Theoretical material on the discipline:
“Business and Academic Communication in Azerbaijani”)
Summary

Questionnaire survey is conducted among experienced specialists on the following topic: “What do you remember about student years?” Direct communication with professors takes first place of the student memories after detailed analysis of the responses.

It should be observed 3-4 meters of distance in academic communication. Therefore, it is easy to commence the intercourse in a such distance. Information about position of student and teacher is included to the scientific recommendations which are published in the article. This is effective for the perception of the lesson and to get respect of the teacher. The scheme “Zones of attention” are provided.

Discourse and psychological qualities of the orator ensure 50% of the success of the business communication. Yet, Managers from USA, Japan and Europe benefit from mysterious power of the discourse (sometimes, it is called “Black discourse”) up to date.

Rəyçi: filol.f.d., dos. Y.Q.Yusifov

Redaksiyaya daxil olub: 05.08.2020

A.Ş.ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ VURĞUSUNUN
YERİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN FAKTORLAR*Açar sözlər:* vurğu, heca, təkhecalı söz, çoxhecalı söz, ritm.*Ключевые слова:* ударение, слог, односложное слово, многосложное слово, ритм.*Key words:* stress, syllable, monosyllabic word, polysyllabic word, rhythm.

Vurğunun bir növü kimi söz vurğusunun işlənməsi, mövqeyi, funksiyaları, nəyə xidmət etməsi dilçilikdə, xüsusən də, fonetika şöbəsində hər tərəfli şəkildə tədqiq olunaraq əsaslandırılıb. İngilis dilində söz vurğusunun yerini şərtləndirən faktorlar çoxdan bəri tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, onlar öz tədqiqat işlərində bu və ya digər mənada ingilis dilinin səs sistemini də araşdırmışlar. Söz vurğusunun çoxsaylı dəyişmələri G.P.Torsuev (3) tərəfindən hazırlanmış ingilis sözlərinin vurğu quruluşu tipologiyasında sistemləşdirilmişdir. Onları vurğulanmış hecaların sayına, dərəcəsinə və ya xarakterinə görə təsnif edir. Vurğulanmış hecaların sözlərin aksentual növləri içərisində yayılması sözlərin aksentual strukturlarını təşkil edir, eyni zamanda iki bərabər gərginlikli sözlərin aksentual tipini bir neçə vurğu quruluşu təqdim edə bilər: 'well-'bred [+ +], 'absent-minded [+ - + -], və ya 'good-looking [+ + -]. Aksentual tiplər və vurğu quruluşları sözlərin morfoloji növü ilə, hecaların sayı, kökün semantik dəyəri və sözün ön şəkilçisi ilə sıx bağlıdır.

I. [+ -] Bu vurğu növü həm sadə, həm də mürəkkəb sözləri işarə edir. Bu tip aksentual strukturlar iki və daha çox hecadan ibarət ola bilər: 'father, 'possibly, 'mother-in-law, 'gas-pipe.

II. [+ +] Bu aksentual növ, ümumiyyətlə, mürəkkəb sözlərdə yerinə yetirilir və əksəriyyəti ayrılaraq önşəkilçilərlə olur: 'radio-'active, 're'write, 'dis'o'bey.

III. [+ - +] Bu növü həm sadə, həm də mürəkkəb sözlər arasında çox yayılmışdır: 'hair-, 'dresser, 'sub, 'structure.

IV. [- + -] Vurğu tipi çox sayda sadə söz və bəzi mürəkkəb sözlərlə işlənir. Sadə sözlərlə işlənən vurğu növləri aşağıdakılardır:

1. Ön şəkilçi və kök: ,maga'zine;
2. Kök və şəkilçi: ,hospi'tality;
3. Ön şəkilçi və şəkilçi: ,disorgani'zation.

V. [- + + -] Bu növ çox az sayda sözlər arasında olur, adətən önşəkilçi, kök və şəkilçi olan sadə sözlərlə işlənir: ,indi, 'viduali'zation.

Hər bir növə müxtəlif sayda hecaların və minlərlə sözləri işarələyən müəyyən bir vurğu strukturlarının növləri daxildir. Beləliklə, bu vurğu növləri ən çox yayılmış ingilis sözlərinin əsas toplusunu əhatə edir və buna görə də ingilis dili lüğəti üçün tipikdir. Gördüyümüz kimi, ingilis dilinin aksentual quruluşunun tipik xüsusiyyəti onun qeyri-sabitliyidir.

Sözlərin aksentual quruluşu əslində onların semantik mənalı ilə çox əlaqəlidir. Təsvir yolu ilə ingilis dilində iki əsas vurğu ilə qeyd olunan kifayət qədər böyük sözlər qrupunu təhlil etsək görürük ki, bunlar ya iki semantik cəhətdən əhəmiyyətli bağdan və ya semantik cəhətdən uyğun ayrılaraq önşəkilçi və ya şəkilçi ilə birləşən sözlərdir. Bu sözlər qrupunun vurğu nümunəsi birləşmələrin elementləri ilə tənzimlənir. Söz vurğusu elementlərin ziddiyyətli əlaqəsini yaradır və tez-tez müqayisə olunan sözlərə qarşı çıxır. Mürəkkəb sifətlərin çoxunun

iki bərabər vurğusu vardır, çünki bunların hər ikisi semantik cəhətdən vacibdir. Məsələn; 'absent-'minded, 'left-'handed, 'good-'looking. Mürəkkəb sifətilərin elementlərindən birinin əhəmiyyəti zəiflədikcə onun vurğu nümunəsi dəyişdirilir. Məsələn; 'spring-like, 'nymph-like. Eyni meyl mürəkkəb isimlərdə də müşahidə olunur: onların elementləri semantik baxımdan vacibdirsə, hər iki element eyni dərəcədə vurğulanır. Məsələn; 'north- 'east, 'north- 'west, 'south-'west. Eyni zamanda mürəkkəb isimlərin çoxunda ikinci elementdən daha əhəmiyyətli olan birinci element üzərində bir vurğu olur. Məsələn; 'shop-girl – 'ballet-girl. Sözlərə işlənen mürəkkəb fellərin isə iki bərabər vurğusu olur. Məsələn; What shall I do with it? – – 'Put it where it was. 'Put it ,on. 'Put it ,off.

Digər sözlərdə olduğu kimi, bəzən mürəkkəb fellərdə də ziddiyyətlərə rast gəlmək olur. Məsələn; to 'switch 'on – to 'switch 'off.

Ön şəkilçisi olan sözlər də olmayanlara semantik olaraq qarşıdır. Məsələn; 'please – 'dis'please 'cyclone – 'anti'cyclon.

Mürəkkəb saylar təbii olaraq iki bərabər vurğuya malikdir və bu da hər iki elementi əhəmiyyətli edir. Məsələn; 'sixty-'five. -Teen şəkilçisi ilə olan saylar, -ty şəkilçisi ilə işlənen saylara qarşı çıxmaq üçün iki vurğu ilə qeyd olunur. Əgər -teen şəkilçisi vurğulanmırsa [i:] səsi qısa tələffüz olunur və son [n] zəifləyir, nəticədə isə anlaşılmazlıq yaranır. Məsələn; 'What page is it?' 'Seven teen. -'Seven, teen or seventy? Lakin bu kimi sözlərin çoxu ayrıca ön şəkilçili və şəkilçili sözlərə tətbiq olunan vurğunun yerləşdirmə qaydalarını nəzərdən keçirməyi zəruri edən affiksləri ehtiva edən mürəkkəb morfoloji quruluşa malikdir. Bir qayda olaraq, ön şəkilçili sözləri ehtiva edən sözlər təməl və ya kök elementinin ilk hecasında vurğulanır və ön şəkilçi ya işlənməmiş ya da ikinci dərəcəli vurğuya malik olur. Ümumiyyətlə, həm yerli şəkilçilər, həm də alınma şəkilçilər müxtəlif tarixi dövrlərdə yarandığı üçün ingilis dilində söz vurğusu nümunəsini təyin etməkdə kömək edir. Məsələn, alman mənşəli -ly və -ness şəkilçilərini latın mənşəli sözlərə əlavə etdikdə bu sözlərin vurğularında heç bir yerdəyişmə olmur. Bəzi şəkilçilər müəyyən hallarda vurğuya qarşı neytral və ya vurğu düzəldici ola bilər. -able, əksər hallarda vurğuya qarşı neytraldır. Məsələn: question – questionable. Lakin son hecasında vurğu olan bir sıra ikihecalı köklərdə vurğu kökün ilk hecasına keçirilə bilər. Bəzi hallarda -able ilə düzələn sözlərin vurğu neytrallığından gələn ümumi təzyiq alternativ tələffüzlərə səbəb ola bilər. İngilis dilində bəzi sözlərin vurğu nümunələri müxtəlif növlərə görə cavabdehlik daşıyır. Bəzi ritmik və analoji təzyiqlər səbəbindən vurğu yerlərinin sərbəst dəyişməsi mövcuddur və bunların hər ikisi sözlərdə səs nümunəsinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb olur.

1. Bəzi üç hecalı sözlərdə ' - - və '- - nümunələr arasında fərqlər var: deficit, integral (adj), exquisite.

2. Eynilə, dörd hecalı sözlərin də birinci və ikinci hecalarının vurğulanması arasında fərqlər var: hospitable, formidable, despicable.

Bəzi dillərdə vurğunun həyata keçirildiyi morfoloji sahə şəkilçi və ya morfemlərin morfoloji quruluşdakı statusu vurğuda mühüm rol oynayır. Belə hallarda, prosodik qabarlıqlığın olması sözün qüvvətli və ya ona yaxın olan başqa bir sözə haşiyə çıxarılmasından deyil, müəyyən bir sinifin nominal və ya aspektiv morfemindən və ya əvvəlcədən təyin olunmuş metrik quruluşlu leksik mənşəli bir kökdən asılı olur və bu da interfeys sisteminin sahib olduğu əsas xüsusiyyət olan leksik işarələnməyə işarə edir. Söz vurğusunun morfoloji quruluşu ilə bağlı sistemlərdə dəyişiklik var. Hayes ingilis dilində vurğunu sözün morfoloji quruluşunu aydınlaşdırmağa xidmət etdiyi, morfolojiyaya bağlı bir sistem nümunəsi olaraq verir. Bir çox hallarda kökün müəyyən bir hecası əsas vurğu daşıyır və affikslər də vurğusuz və ya ikinci dərəcəli vurğu qəbul edərək kökə tabe olur. Beləliklə, məhdudlaşdırılmamış olan sondan üçüncü hecanın vurğusunun ritmik prinsiplərlə heç bir əlaqəsi yoxdur, əksinə vurğulanan kökün əvvəldən iki vurğulu neytral şəkilçi ilə olması faktını əks etdirir. Leksik vurğu sistemlərində ilkin vurğu morfoloji quruluşdan yüksək dərəcədə asılılığı göstərir. Vurğunun morfoloji isti-

qamətinin ilk əlaməti işarələmənin geniş yayılmış olmasıdır. Bu dillərdəki morfemlərin yeni köklərin, törəmə şəkilçilərin böyük əksəriyyəti leksikonda əvvəlcədən təyin olunmuş metrik quruluşa malikdir. Morfem bir vurğu gətirə bilər və ya qonşu morfemlərə vurğu təyin edə bilər. Morfologiyanın vurğuya müdaxilə etdiyi digər bir üsul isə aksentlərin vurğu uğrunda mübarizə aparmasıdır. Birincili vurğu köklərə xas olan işarələrin və şəkilçilərin aksentual xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranır. Nümunələr iki əsas vurğunun olduğunu aydın göstərir, lakin hər vəziyyətdə onlardan yalnız biri qalır və vurğu qəbul edir. Ümumiləşdirmə budur ki, hər iki halda kökün qəbul etdiyi vurğu üstünlük təşkil edir. Prosodinın morfoloji ilə qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif yollarla ifadə olunur. Bəzi dillər xüsusi morfemlərə və ya qrammatik işarələrə xüsusi prosodik status təyin etməyi, bəziləri isə vacib morfoloji mövqelərdə dayanan elementlərə vacib prosodik rol təyin etməyi seçirlər. Daha dəqiq desək, morfolojiyə bağlı sistemlərdə köklər, tematik saitlər və digər qrammatik elementlər söz quruluşunda prosodik olaraq fərqlənir. Bu elementlərin yanında, sözün prosodik quruluşunu müəyyənləşdirmək üçün sırf prosodik məhdudiyyətlər var. Əsas sözdən asılı sistemlərdə, prosodik-morfoloji interfeys baş elementinin dominantlığı kimi ifadə olunur. Ancaq, əsas söz nə vaxt aksentsiz olarsa prosodik prinsiplər və digər komponentlərin xas aksentual xüsusiyyətləri vurğu üçün məsuliyyət daşıyır və onu təyin edir. Başlıq sistemlərində prosodik-morfoloji interfeys birbaşa şəkildə ifadə olunur və əsas söz vurğu xüsusiyyətlərinə sahib olmadıqda da həmişə önə çıxır. Qeyd olunduğu kimi, üstünlük təşkil edən morfemlər morfosintaktik quruluşda prosodik olaraq üstünlük təşkil edir.

Vurğu birdən çox səs seqmentinə qədər uzanan nitqin prosodik xüsusiyyətlərindən biridir. Bunlara ingilis vurğu sistemində ən yüksək rol oynayan səs və səs yüksəkliyi, temp və ritm dəyişiklikləri daxildir. Adətən xarici dilçilər ingilis intonasiyasından danışarkən şifahi danışqda tonun müxtəlif hərəkətlərini nəzərdə tuturlar. İngilis dilində əlaqəli nitqdə vurğulanmış hecaların kifayət qədər müntəzəm olması üçün fasilələrə güclü bir meyl var. Vurğulanan hecanın müntəzəm təkrarlanması ritm adlanır. Ümumiyyətlə, ritm intonasiya, vurğu və zəif vurğulu hecalarından, fasilədən ibarətdir. Beləliklə, cümlə və söz sənətinə əlavə olaraq vurğu, ingilis dili öyrənənlər üçün vurğuya uyğun ritmi tanımaq eyni dərəcədə vacibdir. Bütün dilçilər, o cümlədən dil öyrənən hər kəs ingilis ritminə həssaslığı inkişaf etdirmək və buna görə yeni bir artikulyasiya vərdişinə töhfə verməyi bacarmalıdır. Nitqdə vurğulanmış hecalar birbirlərini təqribən bərabər vaxt intervallarında izləyir və işlənməmiş hecaların vurğulanlıqları vaxt intervalı arasında demək olar ki, hecalar eyni vaxt müddətini tutur. Vurğulanmamış hecaların sayı nə qədər çox olarsa, bir o qədər tez tələffüz olunur. Məsələn: *I `think he `wants to `go. I `think that he `wants us to `go. I `think it was an `excellent af `fair.*

Bu üç cümlənin hər biri eyni sayda vurğulu hecadan, lakin fərqli sayda vurğusuz hecalardan ibarətdir. Bununla birlikdə, demək olar ki, eyni müddət ərzində tələffüz olunurlar, baxmayaraq ki, sonuncu cümlə üç işlənməmiş heca ilə, birinci cümlədə isə vurğulanmış hecalar bir vurğusuz heca ilə ayrılır.

İngilis dilində səlis bir nitq ritmini əldə etmək üçün, aşağıdakı üç məqama diqqət yetirmək lazımdır.

1. Vurğulanan hecalara düzgün vurğu vermək və onları mütəmadi olaraq bir qrupu daxilində təkrarlamaq, eyni zamanda vurğusuz sözləri və hecaları zəiflədilməsinə diqqət etmək.
2. Sözlərin fasilə yolu ilə məna qruplarına düzgün təşkili. Hər sözün və hecanın son səsini eyni mənada olan qrupun ardınca gələn səsin ilkin səsi ilə qarışdırmaq.
3. Ritmi inkişaf etdirməyin bir yolu, ritmi əllə, hər vuruşan heca üçün bir vuruş və hər bir cüt arasında eyni vaxtla vurmaqdır.

Ritm haqqında maraqlı fikir söyləyən tədqiqatçılardan biri də H.Gigerixdir. Onun modelində iki səviyyə xüsusi diqqət mərkəzində dayanır: heca və ayaq. Heca metrik strukturun ən aşağı səviyyəsini, ayaq isə ən yuxarı səviyyəsini təşkil edir. E.Selkrik (2) və B.Hayes (1) ayağı fonoloji bütöv kimi götürərək, onun fonetik xüsusiyyətlərini nəzərə alırlar. H.Gigerix

ayaqların fonetik xüsusiyyətlərinin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Vurğusuz hecaların ritmik strukturu da fonologiyada vacib hesab edilən məsələlərdəndir. Burada əsasən məsələ funksional sözlərin hierarxik sıralanmasıdır. Məsələn, *he must have been at home* cümləsində yeganə vurğulu sözün “home” olmasına baxmayaraq, vurğusuz sözlərin də “ritmik” vurğu qəbul etməsi mümkündür. H.Gigerix qeyd edir ki, ingilis dilində bir qrup funksional söz var ki, onlar dilin lüğət tərkibinə idiom kimi daxil olurlar. Belə sözlərə “must not”, “must have”, “have to”, “he will” və s. aid etmək olar. Onlar işlənmə yerindən asılı olmayaraq, həmişə idiomdur, leksik vahid kimi söz vurğusu qanununa tabedir və vurğu əsasən ilk hecaya düşür.

Məlumdur ki, danışq ritminin tarixini tədqiq edən alimlər onunla bağlı 4 nəzəriyyəni vurğulayırlar. Bu nəzəriyyələrin nümayəndələri ritm məsələsinə müxtəlif cür yanaşsalar da, onları birləşdirən ümumi cəhət vurğunu əsas komponent kimi götürmələridir. Bu barədə D.Aberkrombi yazır: “İngilis dilinin təbii danışq dilinin əsasını vurğu təşkil edir, heca isə ona yalnız köməkçi ola bilər. Çünki heca ritmik sxematizmə daxil olmadığı təqdirdə prosodiya onu araşdırmır. Buna görə də hecanın keyfiyyətini ingilis dilinin prosodiyasına aid etmək olmaz”.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə ritmin 5 funksiyası göstərilir: təşkilədiçi, estetik, məniyaradıcı, sintaktik və üslubi. Ritmin təşkilədiçi funksiyası onunla izah olunur ki, ritm danışq prosesində dil vahidlərini nisbətən bərabər zaman daxilində növbələşməsi yolu ilə tənzimləyir. Bu cür tənzimlənmə təsadüfi xarakter daşımır, əksinə, ritm danışq elementlərinin - heca, fonetik söz, və s. növbələşməsinə həndəsi silsilə prinsipi ilə həyata keçirir. Ritmin ikinci funksiyası estetik funksiyadır. Onun əsasını periodik baş verən hadisələrin dəqiqliyi təşkil edir ki, bu da insanda müəyyən emosional-estetik hisslər oyadır. Ritmin məniyaradıcı funksiyasının kökündə informasiyanın düzgün çatdırılması dayanır. Q.Torsuyev yazır ki, “Ritm danışqın üslub-ifadə vasitələrindən və məna yaratma qabiliyyətindən asılı olaraq dəyişir”. Ritmin cümlədə müxtəlif məna çalarlıqları ifadə edə bilməsi məsələsi onunla əlaqələndirilir ki, mətnin ritmik təşkilində dilin bütün vahidləri iştirak edir. Yəni ritm haqqında təkcə prosodik səviyyədə deyil, həm də leksik və qrammatik səviyyədə danışmaq lazımdır. Ritmin sintaktik funksiyası özünü qrammatik səviyyədə göstərir. Buna misal olaraq vurğusuz hecaların inversiya nəticəsində vurğu qəbul etməsini göstərə bilərik. Ritmin sonuncu funksiyası sintaktik funksiya ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Lakin bu funksiya danışanın hiss-həyəcanını bildirməklə yanaşı, cümlələrin müxtəlif üslubi çalarlıqlara malik olduğunu göstərir.

Dünya dilləri ritmik bölgü baxımından 2 qrupa bölünür: aksent ritimli dillər, heca ritimli dillər. Birincilərə ingilis, rus, ərəb, ikincilərə isə Azərbaycan, fransız, ispan, yapon və s. dilləri aid edirlər. Aksent ritimli dillərdə minimal ritmik vahid ritmik qrup, heca ritimli dillərdə isə minimal ritmik vahid hecanın özü sayılır.

Vurğu nitqdə ritmi təmin edən əsas vasitədir. Ritm ingilis dilində səlis danışmanın açarıdır. Nitq ritmini qorumaq üçün cümlədəki səssiz saitlər qısa və daha az fərqlənir. Sözsüz hecalarda tamamilə səssiz saitlər çox qısa olur və tez-tez neytral səs kimi tələffüz olunur. Bəzi hallarda, neytral səs endirilə bilər, məsələn, [kən], [kn], bakery ['beikəri], ['beikri]. Yeri gəlmişkən, neytral səs [ə] ingilis dilində ən çox yayılmış sait səsidir. Bir sözün son samit səsləri, aralarında heç bir ara vermədən, sonrakı sözün ilkin samit səsləri ilə əlaqələndirilir. Daha asan əlaqələndirmək üçün bitişik samitlərin tələffüzü müəyyən bir şəkildə dəyişdirilə bilər. Məsələn, [s], [z], [θ], [ð], [t], [d] səsləri söz qovşağında düşə bilər (e.g., what's this; need three); [t], [d]- da natamam partlayış (e.g., hot day; need time), ya da cütdəki ilk [t] və ya [d] düşə bilər (e.g., just drive; must do it). "Him, her, his," sözlərindəki [h] səsi, qonşu sözlərin düzgün bir şəkildə əlaqəsini təmin etmək üçün yox ola bilər. Alternativ vurğulu və vurğusuz hecaların ritmi müasir İngilis dilində ritmik meyl yaradır ki, bu da çox hecalı fransız dilində ikinci dərəcəli vurğunun yaranmasına səbəb olur. Məsələn: ,revo'lution, ,organi'sation. Bu üç və dörd hecalı sözlərin sonundan üçüncü hecaya ilkin vurğunun yerləşdirilməsini də izah edir. Buna misal olaraq 'cinema, 'situate, ar'ticulate sözlərini göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. Bruce Hayes, Metrical Stress Theory, Principles and Case Studies, 1980.
2. Elisabeth O. Selkirk, Phonology and Syntax The relation between Sound and Structure, MIT Press 1986
3. Торсуев Г.П. Вопросы акцентологии современно Фонетика английского языка. М., 1960.

A.Ш.Алиева

Факторы, определяющие место ударения в английском языке

Резюме

В конце, мы приходим к выводу, что для того, чтобы принять решение о постановке ударения в английском языке, необходимо использовать некоторые или все следующие сведения: является ли слово морфологически простым, или оно сложное, или составное слово. Какова грамматическая категория слова (существительное, глагол, прилагательное и т. д.). Сколько слогов в слове и какова фонологическая структура этих слогов.

A.Sh.Aliyeva

Factors determining the place of word stress in English

Summary

We come to the conclusion that in order to decide on stress placement, it's necessary to make use of some or all of the following informations: if the word is morphologically simple or if it is complex or of being a compound word. What the grammatical category of the word is (noun, verb, adjective etc.). How many syllables the word has and what the phonological structure of those syllables is.

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.Poladova

Redaksiyaya daxil olub: 17.09.2020

Ə.S.HƏZİYEVA

e-mail: efasaneheziyeva@mail.ru

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

(Bakı şəh., A.Sultanova küç., 5)

YENİ DÜNYA İQTİSADI SİSTEMİ REALLIQLARININ TERMİN “MİQRASIYASINA TƏSİRİ” (kalka alınmaların nümunəsində)

Açar sözlər: terminoloji sistem, kalkalar, tərcümə, ingilis dili, Azərbaycan dili.

Ключевые слова: терминологическая система, кальки, перевод, английский язык, азербайджанский язык.

Key words: terminology system, tracing papers, translation, English, Azerbaijani.

Məlumdur ki, birbaşa əvəzlənmənin olmadığı halda, artıq kalka üsulundan deyil, daha öncə haqqında bəhs etdiyimiz təsviri tərcümə üsulunun tətbiqindən söhbət gedə bilər. Belə dəqiqlik isə öz növbəsində kalkanın tətbiq sahələrini məhdudlaşdırır. Belə ki, bütöv mətnlərin kalkalaşdırılması, yəni onların tam adekvatlıqla bir dildən digər dilə eyni semantikada “ötürülməsi” qeyri mümkün olduğundan, Y.İ.Retskerin də qeyd etdiyi kimi, bu üsul, yəni “tərcümə-kalka adətən mürəkkəb sözlərin və termin söz-birləşmələrin mənasının ötürülməsində tətbiq edilir”, məsələn: brain drain – ‘утечка мозгов’ (“beyin axını”), shadow government – ‘теневое правительство’ (“kölgə hökuməti”) [1; 31-32].

Qeyd edək ki, bu terminlər XX əsrdə Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində yer almışlar və eynilə Y.İ.Retskerin təqdim olunan iqtibasındankı kimi, yəni eynilə rus dilində olduğu kimi, dilimizdə də kalka üsulu ilə qarşılığı formalaşdırılmışdır. E.Nəsibovun miqrasiya terminləri sözlüyündə oxuyuruq: “Brain drain (beyin axını) – keçmiş bacarıq ehtiyatlarının tükənməsi nəticəsində hazırlıqlı və istedadlı şəxslərin mənşə ölkədən başqa bir ölkəyə emiqrasiyası” deməkdir. ... “Belə ki, bir çox mütəxəssislər öz ölkələrində reallıqlarla barışmayırlar və başqa ölkələrə üz tuturlar və öz ölkələrində olan şəraitləri qəbul etməyirlər. Bu halda “beyin axını” baş verir” [2; 60]. Məlumdur ki, ingilis dilinin özündə bu termin 1963-cü ildən etibarən işlənməyə başlamışdır [3]. Müasir ingilis dilində bu termin Human capital flight “insan kapitalı miqrasiyası” termini ilə paralel şəkildə yetərincə yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir. Bu termin həm elmi üslubda (məsələn: *Brain drain is the migration of skilled human resources for trade, education, etc.* [4; 487-491], həm publisistik üslubda geniş işləkliyə malikdir. Məsələn: *This brain drain matters in terms of the value that universities are adding to young people and their communities* [5].

Azərbaycan dilində də bu termin həm elmi üslub da, həm də publisistik üslubda istifadə edilməkdədir. Elmi üslubda: *İntellektual miqrasiya - buna beyin axını da demək olar... Beyin axını ölkələr arasındakı inkişaf fərqlinin daha da artmasına səbəb olur* [6; 218]; publisistik üslubda: *Malayziyada beyin axını səbəbindən orta gəlirli ölkə səviyyəsindən yüksək gəlirli ölkə səviyyəsinə çıxma bilmir* [7].

Müqayisə üçün onu qeyd edək ki, bu istilahın antonim anamlı qarşılığı –brain gain “beyin artımı”, “beyin qazancı” termini Azərbaycan dili tərəfindən mənimsənilməmişdir. Daha dəqiq desək, kalka üsulu ilə dilə daxil olunmuş “beyin axını” terminindən fərqli olaraq, bu istilah müvafiq sahə tədqiqatlarında öz orijinalında və izahedici tərcümə variantında təqdim edilir. Məsələn, E.Nəsibovun sözlüyündə oxuyuruq: **Brain gain (beyin artımı, beyin qazancı)** – təcrübəli və istedadlı şəxslərin təyinat ölkəsinə immiqrasiyası. [2; 60]. Göründüyü kimi, burada **drain** və **gain** sözlərinin vektor antonimliyə söykənən qarşılaşdırmanı təsbit etmək olar: **brain drain** – **brain gain**. Mümkün ki, dilimiz tərəfindən “brain gain” beyin artımı

istilahının kalkasının mənimsənilməməsinin başlıca səbəbi dilimizdə “beyin artımı” termin-söz birləşməsinin tiobb terminologiyasına aid anlayışı əks etdirməsilə bağlıdır. Nümunəyə diqqət edək: *Hipofiz və ya **beyin artımı** – lat. hypophizus s. glandula pituitaria lobyə böyüklükdə girdə ya oval formada tək üzvdür* [8]. *Ara beyində üçüncü mədəcikin yan divarlarının aşağı hissəsində alt **beyin artımı** hipofiz, üst **beyin artımı** epifiz yerləşir* [9]. “Omonimiya – dilin sistem kateoriyası kimi” adlı araşdırmasında A.İ.Qolovnyanın da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, dil daşıyıcıları şüuraltı olaraq, omonimlərdən, omonimik konstruksiyalardan qaçınırlar [10; 110]. Yəni informasiya mübadiləsi zamanı qəbul edilən məlumatın dekodlaşması ilə (deşifrə edilməsilə) bağlı lüzumsuz enerji sərfiyyatının kodlaşdırılması, insanlarda omonimlik situasiyaları ilə, bir növ, “ehtiyatlı davranış” aşılır. Ehtimal ki, elə məhz bu səbəbdən sözlükdə qeyd olunan eksplikativ tərcümə variantlarından (beyin artımı, beyin qazancı) iqtisadi və siyasi terminologiyada daha çox ikinci variantda üstünlük verilir. Nümunələrə diqqət edək: *Dr. Fəxri Həsənov və Dr. Sərvər Qurbanov “Beyin Köçü və **Beynin Qazancı**” mövzulu seminarı iştirak etmişdir. Seminarın mövzusu bu şəkildə müəyyən edilmişdir: “Beyin Köçünü, Azərbaycanda **Beyin Qazancına** çevirmək”* [11].

Onu da qeyd edək ki, ingilis dilində **brain drain** istilahi ilə paralel şəkildə işlənən human capital flight “insan kapitalı miqrasiyası” istilahının təkil hissəsi olan **human capital** termin-söz birləşməsinin özü də dilimiz tərəfindən kalka üsulu (insan kapitalı) ilə mənimsənilmişdir. Məlumdur ki, “insan kapitalı istehsal prosesinin əsas hərəkətverici amilidir, ictimai təkrar istehsal isə geniş, xalq təsərrüfatı nöqtəyi-nəzərindən məhsul istehsalının yenidən başlanılması və bu kapitalın özünün təkrar istehsalıdır” [12]. Harvard Universitetinin professoru, görkəmli iqtisadiyyat nəzəriyyəçisi K. Qoldinin qeyd etdiyi kimi, bu termin ingilis dilində ilk dəfə 1897-ci ildə İrvinq Fişer tərəfindən işlənilsə də, uzun müddət alimlər bu terminin əleyhinə çıxış etdiklərindən bu istilahın iqtisadi terminologiyaya daxil olması yalnız XX əsrin ortalarında mümkün olmuşdur. Belə ki, tədqiqatçılar insanların əmtəə məhsulları ilə bərabər tutularaq kapital qismində dəyərləndirilməsi ideyasını kinayə ilə qarşılayırdılar. Yalnız 1958-ci ildə Jacob Mincerin, 1964-cü ildə Gary Beckerin araşdırmalarından sonra bu ifadə tam terminoloji status qazanmaq yolunu tutdu [13; 3]. Xatırladaq ki, məhz “insan kapitalı” konsepsiyasının işlənməsi sayəsində müstəsna xidmətinə görə Gary Becker 1992-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülmüşdü. Bu terminin müasir anlamda istifadəsinin və mənə tutumunun formalaşmasının 1972-ci il Nobel mükafatı laureatçısı Teodor Şults da özünün “İnsan kapitalına investisiyalar” (1961) adlı araşdırması ilə müstəsna xidmətlər göstərmişdir [14; 1]. Göründüyü kimi, eyni bir ifadə zamanla “köləliyə” allyuziya ilə səciyyələndirilərək kinayə ilə qarşılandığı halda, yeni Dünya iqtisadi doktrinaları qarşısında, postmodern Dünya fəlsəfəsi realiləri qarşısında yeni anlam və terminoloji anlam kəsb etmiş və beynəlxalq terminoloji sistemin inventarına çevrilə bilmişdir. Bu isə bilavasitə təkcə termin yaradılığını deyil, eləcə də kalkalaşdırma prosesini təşviq edən, onları daha yeni keyfiyyət mərhələsinə çıxarmağa imkan verən faktorlar haqqında danışmağa imkan verir. Belə ki, yeni Dünya fəlsəfəsi və onun məntiqi davamı kimi yeni Dünya iqtisadi düzəninə oratay çıxması yeni terminoloji inventarın formalaşmasını labüd edirdi. Yeni düzənin növbəti mərhələsi kimi müşahidə edilən qloballaşma tendensiyaları isə milli iqtisadiyyatların integrasiyasını təşviq etməklə, transmilli lahiyələri aktuallaşdırmaqla yanaşı, ortaq terminoloji bazanın formalaşmasını da qaçılmaz edirdi. Bu mənada son dövrlərdə Azərbaycan dilinə çox sayda beynəlxalq terminlərin kalka üsulu ilə daxil olunması həmin obyektiv proseslərin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Biləvsiyə human capital – insan kapitalı terminlərinin işlənmə dairəsi məsələsinə qayıdaraq qedy edək ki, eynilə ingilis dilində olduğu kimi, dilimizdə də bu istilah ən fərqli diskursiv ortamlarda: elmi, siyasi, iqtisadi, media diskurslarında yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir. Müqayisə edək: *Human capital is typically managed by an organization's human capital management (HCM) department, commonly referred to as the human resources (HR) department.* [15]; Prezident İlham Əliyev: “*Müasir dünya sivilizasiyasının tərəqqisində **insan***

kapitalı və intellekt yeni keyfiyyət amili kimi həlledici əhəmiyyət daşıyır” [16 ;15]. Onu da qeyd etmək ki, bu terminin tərəməsi olan human resours (HR) – insan resursları terminləri də müasir iqtisadi doktrinanın tərkib hissəsi kimi formalaşmışdır. Yaxın keçmişdə Azərbaycan iqtisadi idarəetmə terminologiyasında “kadrlarla iş üzrə” idarə, departament və s. terminlər işlək olduğu halda, hal-hazırda həmin istilahlər insan resursları termin-söz birləşmə tərəfindən, demək olar ki, sıxışdırılıb çıxarılmaq üzrədir. Məlumdur ki, “**insan resursları** – kadr tərkibinin keyfiyyətli və məzmunlu tərəflərini, yaxud təşkilatın bütün heyətini, iş qüvvəsini və sahəsinin, regionun, bütünlükdə ölkənin əmək resurslarını xarakterizə edən termindir” [17; 203]. Yeni iqtisadiyyat fəlsəfəsinin formalaşması və onun tez bir zamanda Dünya ölkələrinə yayılması XX əsrin sonlarında müstəqillik qazanmış ölkəmizdə də iqtisadi idarəetmə fəlsəfəsini və bununla paralel olaraq, terminoloji inventarı əsaslı şəkildə dəyişdi. Təkcə insan resursları anlayışı ilə əlaqədar olan onlarla termin dilimizə kalka üsulu ilə daxil oldu. Bu sırada *insan resurslarının beynəlxalq idarə edilməsi, insan resurslarının planlaşdırılması, insan resurslarının siyasəti, insan resurslarının inkişafı, insan resurslarının inkişaf strategiyası, insan resurslarının strateji inkişafı, insan resurslarının strateji idarə edilməsi, insan resurslarının idarə edilməsi* və s. [17 ; 86,124, 128, 174, 190] istilahları nümunə göstərmək olar.

Yeri gəlmişkən onu deyək ki, **insan resursları** termin-söz birləşməsinin mənbə dildəki etimonu olan "**human resources**" termini ilk dəfə 1893-cü ildə Con.R.Kommonsun (*John Rogers Commons*) “Sərvətin bölüşdürülməsi” əsərində işlədilmişdi. [18; 26]. XX əsrin əvvəllərində insan resursları termini işlədilmişdir, lakin onun 20-ci yüzilliyin 10-30-cu illərdə ifadə etdiyi anlam müasir terminoloji semantikasından bir qədər fərqlənirdi. İnsan resursları termininin əmək qüvvələri potensialı, kadrlar məcmusuna yaxın anlamdakı məna yükü XX əsrin II yarısında formalaşmışdır. [19 ;339-374]. Belə ki, öz müasir anlamında bu terminin ilk dəfə elmə məlum olan istifadəsi E.Uayt Bakkenin 1958-ci ildə işıq üzü görmüş araşdırmasına (“The Human Resources Function”) təsadüf edir. Həmin əsərdə müəllifin verdiyi termin açıqlamasında oxuyuruq: *In any case, the content of the managerial activity they are talking about doesn't jibe with the conception Which I like to call the **human resources** function of management ...* [20 ; 9]. Müəllifin izahatından da aydın şəkildə göründüyü kimi, Bakke “insan resursları” istilahının yeni anlamı təfsirini önə sürərkən, daha öncəki “insani potensial, dəyər, xəzinə” kontekstindən kənara çıxaraq, istilaha pragmatik yönlü anlam qazandırmışdır. Növbəti onilliklərdə sabitləşən yeni məna yükü xarici dillər tərəfindən məhz bu anlamda, yəni iqtisadi idarəetmə termini kimi mənimsənilmişdir. Türkiyə türkcəsində: **insan kaynakları**, Ukrayna dilində: **Людський ресурс**, italyan dilində: **Risorse umane**, fransız dilində: **ressources humaines** və s. Azərbaycanın sovet əsarəti dövründə fərqli iqtisadi idarəetmə prinsiplərinə müvafiq iqtisadi sistem və xalq təsərrüfatı idarəçiliyi qurması bu terminin mənimsənilməsinə qeyri-mümkün edirdi. İnsan resursları ifadəsi yalnız ölkəmizin müstəqillik qazanması ilə yeni iqtisadi münasibətlər sisteminə keçidindən sonra mümkün olmuşdur. Deməli, bu və ya digər terminin kalkalaşdırılmasını şərtləndirən faktorlar sırasında ictimai-siyasi formasıyanın dəyişilməsi faktorunda da həlledici rol oynayan amillərdən sayıla bilər.

Məlumdur ki, “qloballaşma, informasiya partlayışı ilə əlaqədar ətraf mühitin yeni paradigması total miqdarda təkcə idarəçilik dəyişikliklərinə və təşkilat inkişafına yox, həm də təşkilat davranışının bütün sferalarına meydan oxuyur. Bununla bərabər, burada aydın şəkildə bir sıra tendensiyalar meydana çıxır. ...XX əsrin sonu kadr idarəetməsinin yeni texnologiyalarına keçid dövrünün başlaması ilə səciyyələnmişdir: işçi heyətinin idarə edilməsindən→insan resurslarını idarə edilməsinə”. [21 ; 34, 105]. Məhz, bu yeni Dünya iqtisadi nizamı, əmək qüvvələrinin yenidən təşkili və dəyərləndirməsi fəlsəfəsi yeni iqtisadi idarəetmə doktrinalarının və həmin doktrinaları əks etdirən yeni terminoloji bazanı mənimsəməyi labüd etmişdir. Konkret olaraq, onu xatırlatmaq kifayətdir ki, ölkəmizin müstəqillik qazanması ilə onun müxtəlif beynəlxalq iqtisadi təşkilatlara, əməkdaşlıq layihələrinə üzv olması mümkün oldu. Həmin təşkilatlar sırasında yer alan İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının daxili nizamnamə tələb-

lərində üzv ölkələrin iqtisadi idarəçiliyinin standartlaşdırılması nəzərdə tutulur [22]). Ölkə rəhbərliyinin yürütdüyü xarici siyasət Azərbaycanın Beynəlxalq nüfuzlu təşkilatlara üzvlüyünü hədəf alır. Məlum olduğu kimi, 2017-ci ildə Azərbaycan İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının İnkişafa Yardım üzrə Komitəsində (OECD/DAC) qonaq statusu əldə edib [23]. Belə bir statusun əldə edilməsi isə daxili nizamnaməyə uyğun olaraq, ölkə iqtisadiyyatının yeni idarəçilik sisteminə keçidini labüd etmişdir. Bu mənada Azərbaycan dilinin terminoloji sistemi tərəfindən **insan resursları**, **insan resursları idarəçiliyi** // **insan resursları menecmenti**, **insan resurslarının idarə edilməsi siyasəti** və s. bu kimi istilahların kalka üsulu ilə mənimsənilməsi qaçılmaz idi. Nümunələrə diqqət edək: “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də vakansiyalar barədə elanlar www.ady.az rəsmi internet sahifəsinin **İnsan resursları** bölməsindəki “Vakansiyalar” hissəsində yerləşdirilir;... Cəmiyyətin korporativ dəyərlərinə, şəffaflıq və ədalətlik prinsiplərinə əsaslanan müasir **insan resursları siyasətinin** həyata keçirilməsi başlıca yer tutur [24; 3-4]; Forumun məqsədi **insan resursları idarəçiliyi** sahəsində beynəlxalq təcrübənin yerli şirkətlərdə tətbiqinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verməkdir [25].

Təqdim edilən nümunələrdən aydın göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində “insan resursları” istilahi təşkilatın maddi (material) və maliyyə resurslarından fərqli olaraq, onun kollektivinin, əmək qüvvəsinin resurslarını ehtiva edir. İnsan resurslarının idarəçiliyi isə işə qəbul olunmuş “insanların təşkilatlanması və təşkilatı idarəetməsini” həyata keçilməsi kimi başa düşülür. Susan Heathfieldin bildirdiyi kimi, “insan resursu ayrıca götürülmüş bir nəfər və ya təşkilatdakı əməkdaş da ola bilər” [26]. Konkret olaraq, normativ sahə dərslərlərindən birində bu terminin dilimizdəki kalka variantının izahatında təxminən eyni səciyyətləndirməni oxuyuruq: “İnsan resursları sosial-iqtisadi kateqoriya olub, cəmiyyətin (ölkənin) malik olduğu fiziki və intellektual imkanların məcmusunu təşkil edir” [27; 5]. Bu isə öz növbəsində, bir daha alınma prosesinin baş tutduğunu və dilimizə yeni terminin daxil olduğunu əminliklə təsbit etməyə imkan verir.

Onu da qeyd edək ki, Human Resource terminin tanınma əmsalının yüksək olması və onun geniş işlənmə dairəsinə malik olması, ən əsası isə beynəlxalq terminoloji sistemə daxil olması bu istilahın abbreviatur formatının da (**Human Resource**→**HR**) işləkliyini təmin etmişdir. Belə ki, insan resursları menecmeti sayəsində ən önəmli araşdırmalara imza atmış U.Treysi özünün “İnsan resursları lüğəti”ndə HR abbreviatur tərkibli 10-dan çox istilahın izahatını təqdim etmişdir. Məsələn: **HRCI** -The Human Resource Certification Institute (İnsan resursları sertifikatı institutu - **İRSİ**); **HRD** - Human resources development (İnsan resurslarının inkişafı - **İRİ**); **HRIC** Human resources information center (İnsan resursları informasiya mərkəzi – **İRİM**); **HRM** - Human resources management (İnsan resurslarının idarə edilməsi – **İRİE**); **HRP** -Human resources planning (İnsan resurslarının planlaşdırılması – **İRP**) və s. [28 ;299]. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində, müvafiq sahə terminoloji lüğətlərində məhz kalkalaşdırılmış variantlar öz təsbitini tapsalar da, media diskursunda abbreviatur aformatlı alınma variantına da tez-tez təsadüf edilməkdədir. Məsələn: .. **HR menecerlər**, **HR mütəxəssislər**, **HR sahəsində** fəaliyyət göstərən tədqiqatçılar, təlimçilər, məsləhətçilər və **HR sahəsində** ixtisaslaşmaq istəyən vətəndaşları bir araya gətirən Forumda ...nəzərdə tutulur. [29]. Nəinki, HR istilahının hətta bu nüvə semantikasından törəmiş periferik anlamlı termin-söz birləşmələrin də abbreviaturunun ədəbi dilimizin müxtəlif üslublarına yol tapdığının şahidi oluruq. Nümunəyə diqqət edək: *Personal idarə etməsindən müasir anlamda **HRM** termininin tətbiqinə qədər insan resursları institutu böyük tarixi bir mərhələlər keçmişdir.* [30]. Müqayisə üçün deyək ki, elmi üslubda HRM – Human resources management istilahının dilimiz tərəfindən mənimsənilən kalka variantının abbreviaturlu istifadəsini də (İnsan resurslarının idarə edilməsi – **İRİE**) müşahidə etmək olar. Məsələn: “**İnsan resurslarının idarə edilməsi**” həm tədris, həm də elmi fəndir... Məsələn: “heyətin iqtisadiyyatı”, “heyətin menecmenti”, “**İRİE** sferasında menecment”... Elmi və tədris ədəbiyyatlarında mübahisə doğuran məsələlərdən biri də **İRİE** sferasının subyektləri məsələsidir. [31; 11-12].

Göründüyü kimi, dilimizdə həm Human Resources istuilahının kalkasının, həm də özünün (etimonunun) abbreviaturunun terminoloji sferada müvazi işləkliyi müşahidə edə bilərik. İstər **Human Resources**, **human capital** istilahlarının, istər **brain drain**, **brain gain** termin-söz birləşmələrinin kalkalaşdırma əsasında mənimsənilməsinə şərtləndirən faktorlara gəlincə, onu deyə bilərik ki, bu tendensiya bilavasitə qloballaşma prosesi və ölkəmizdə yürüdülmən siyasətin labüd nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Belə ki, aparılan siyasi kursun inkişaf etmiş Qərb cəmiyyəti ideya və standartlarına inteqrasiya istiqamətində yönləndirilməsi terminoloji baryerlərin aradan qaldırılmasını, yəni beynəlxalq terminologiyanın mənimsənilməsinə qaçılmaz edir.

Ədəbiyyat

1. Рецкер Я.И. Посobie по переводу с английского языка на русский язык / Я.И. Рецкер. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1982. – 159 с.
2. Nəsibov E.M. Miqrasiyanın əsasları. Miqrasiologiya.Miqrasiya prosesləri. Dünya miqrasiya mərkəzləri. I Kitab. Bakı:Elm və Təhsil, 2014, 240 s.
3. Brain drain <https://www.etymonline.com/word/brain-drain>
4. Sunita Dodani, Ronald E LaPorte. Brain drain from developing countries: how can brain drain be converted into wisdom gain? // J R Soc Med. 2005 Nov; 98(11): 487–491. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1275994/>
5. Paul Marshall. Universities must do more to stop the graduate brain drain // The Guardian, 25 september, 2017, <https://www.theguardian.com/higher-education-network/2017/sep/25/to-stop-the-graduate-brain-drain>
6. İbrahimova G.İ., Yaqubova N. Miqrasiya anlayışı, əsas növləri və sosial-siyasi təhlili // Tarix və onun problemləri, № 3 2013, s.218-228
7. <https://news.day.az/society/451300.html>
8. Hipofiz <https://az.wikipedia.org/wiki/Hipofiz>
9. Baş beyin.<https://biolog2017.wordpress.com/2017/03/16/bas-beyin/>
10. Головная А.И. Омонимия как системная категория языка. Мн., 2007, 132 с
11. Beyin Axını Seminarı <http://qafqazlife.blogspot.com/2013/11/beyin-axn.html>
12. İnsan kapitalının inkişafı: nəzəri aspektləri və qiymətləndirmə metodologiyası. Bakı: “Çap ART”, 2017, 28 s.
13. Claudia Goldin Human Capital // Handbook of Cliometrics, Claude Diebolt and Michael Hauptert, editors Springer-Verlag, 2016, 42 pp.
14. Investment in Human Capital. STOR. Theodore W. Schultz. The American Economic Review, Vol. 51, No. 1 (Mar., 1961), 1-17.
15. Will Kenton Human Capital <https://www.investopedia.com/terms/h/.asp>
16. İmanov K. Əqli mülkiyyət və insan kapitalı. Bakı, 2016, 24 s.
17. Əzizova E.D., Mustafayeva Z.İ., Bayramova Z.İ., Əzizov A.A. Əmək və insan resursları üzrə iqtisadçının lüğət-məlumat kitabçası, B., 2011, 214 s.
18. Olivia Roxana Popescu. Theoretical Perspectives and Peservations for Human Resource Management // Annals of the „Constantin Brâncuși” University of Târgu Jiu, Letter and Social Science Series, 3/2016, pp.26-33 http://www.utgjiu.ro/revista/lit/pdf/2016-03/05_Popescu.pdf
19. Bruce E. Kaufman. Human resources and industrial relations Commonalities and differences // Human Resource Management Review, V.11, 2001, p.339-374 https://www.researchgate.net/publication/222574299_Human_resources_and_industrial_relations_Commonalities_and_differences
20. Bakke E.W. The Human resources function, Lecture Series No. 21, University of Illinois, 1958, 38 pp. <https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handlece=2>
21. Heyətin idarə edilməsi. Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik (T.Y.Bazarov, B.L.Yereminin redaktorluğu ilə). Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, 2012.- 508 səh.
22. Принципы корпоративного управления ОЭСР <https://www.oecd.org/corporate/ca/corporategovernanceprinciples>
23. Azərbaycan İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatında qonaq statusu qazanıb 19 Aprel 2017 <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/2744246.html>

24. İşə qəbul haqqında yaddaş kitabçası, Bakı, 2018, 11 s.
25. Bu gün Bakıda "İnsan Resursları Forumu- 2016" adlı beynəlxalq forum işinə başlayıb., 12 Noyabr 2016
26. Susan M. Heathfield. What Is a Human Resource?// The Balance Careers, 2018
27. Əliyev T.Q., Əliyeva Ş.T., Əliyev R.T. İnsan resurslarının idarə edilməsi. Bakı, ADNA. 2012, 303 s.
28. William R. Tracey. The Human Resources Glossary: The Complete Desk Reference for HR Executives, Managers, and Practitioners 3rd Edition, Kindle Edition., 2016, 841 pp., http://www.untag-smd.ac.id/files/Perpustakaan_Digital_2/PERSONNEL%20MANAGEMENT%20The%20human%20resources%20glossary%20%20the%20complete%20desk%20reference%20for%20HR%20executives,.pdf
29. Bakıda HR Forum keçiriləcək 29 Avqust, 2018 \\ <https://report.az/maliyye/>
30. Fuad Həsənov. İnsan resurslarının tarixi- Tarixə qovuşan İnsan Resursları <http://banco.az/az/news/insan-resurslarinin-tarixi-tarixe-qovusanresurslari>
31. Quliyev T. İnsan resurslarının idarə edilməsi. B.: Nağıl evi, 2013, 828 s.

А.С.Газиева

**О влиянии реалий новой всемирной экономической системы
на терминологическую «миграцию»
(на примере заимствования калек)
Резюме**

В статье исследуется проблема влияния реалий новой всемирной экономической системы на терминологическую «миграцию». Автор данную проблему анализирует на основе материалов заимствованных калек. В статье исследуется процесс калькирования таких терминов, как *brain drain* «утечка мозгов», *brain gain* «усиление мозгов», *human resources* «человеческие ресурсы», *human capital* «человеческий капитал» и т.д. Автор особенно обращает внимание на тот факт, что, некоторые термины могут использоваться и в калькированном формате, и в виде аббревиатурного заимствования: *Human Resource* → *HR* və *insan resursları* – *İR*.

A.S.Haziyeva

**The impact of the new world economic system realities
on terminological "migration"
(on the example of the borrowing calques)
Summary**

The article examines the problem of the influence of the new world economic system realities on the terminological "migration". The author analyzes this problem on the basis of materials of borrowed calques. The article examines the process of calquing such terms as *brain drain*, *brain gain*, *human resources*, *human capital*, etc. The author especially pays attention to the fact that some terms can be used both in calquing format and in the form of abbreviated borrowing: *Human Resource* → *HR* və *insan resursları* - *İR*.

Rəyçi: dos. A.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 24.09.2020

B.E.İBRAHİMOVA*e-mail: benovsheibrahimova@gmail.com***Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ İŞLƏNƏN ONOMASTİK VAHİDLƏRİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Açar sözlər: onomastika, semantika, toponim, antroponim, ellipsiya.**Ключевые слова: ономастика, семантика, топонимика, антропонимы, эллипс**Key words: anamastics, semantics, toponymy, anthroponyms, ellipsis.*

Onomastik vahidlərin ədəbi mətn aktında oynadığı rol, ünsiyyətin müxtəlif formalarında onların hansı məqsədlər üçün istifadə edilməsi, dilin müxtəlif üslublarında təzahürü dilçilikdə maraq doğuran məsələlərdəndir. Xüsusi adların qeyd etdiyimiz cəhətləri dilçiliyin leksikologiya və semasiologiya bölmələrində qismən araşdırılsa da, bu işdə əsas iş onun üslubiyyət şöbəsinin öhdəliyinə düşür. Belə ki, Azərbaycan dilçiliyinin leksikologiya və semasiologiya sahələrində M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, A.Qurbanov kimi, ingilis dilçiliyində S.Counz, R.Ginzburg, G.Antruşina, İ.Arnold kimi alimlər xüsusi adların mətn daxilində, müxtəlif morfoloji quruluşda istifadə zamanı qazandığı xüsusiyyətlər, onların üslubi cəhətləri barədə qeyd etsələr də, hər iki dil üzrə bu sahədə daha geniş, ətraflı tədqiqatlara xüsusi adların mətnə funksional keyfiyyətlərinin tədqiq edildiyi üslubiyyətə əlaqəli mənbələrdə rast gəlinir.

Ədəbi yaradıcılıqda işlənmiş xüsusi adlar qrammatik xüsusiyyətləri ilə maraqlıdır. Burada morfoloji əlamətlər daha çox diqqəti cəlb edir. Dildə mövcud olan şəkilçilərin bir qismi xüsusi adların yaranmasında da iştirak edir. «Azərbaycan dilçiliyində belə bir yanlış meyl vardır ki, toponimlərin əmələ gəlməsi tamamilə sırf leksik və semantik hadisələrlə bağlıdır». [6,s. 7] S.Cəfərov da Azərbaycan dilində mövcud olan şəkilçilərin xüsusi adların yaranmasında iştirakını vurğulayır. [4,s.66] Toponimlərlə bağlı yaranan fikir ayrılıqları, şübhəsiz, yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ancaq adların yaranmasında morfoloji xüsusiyyətləri tamamilə inkar etmək mümkünsüzdür. Ona görə də ad düzəldən şəkilçilərdən və eləcə də toponimlərin, hidronimlərin, antroponimlərin və s. xüsusi adların quruluş xüsusiyyətlərindən sistemli şəkildə danışmaq lazımdır. Xüsusi adlar da özünün quruluşu etibarilə sadə, düzəltmə və mürəkkəbdir. İlk ümumi sözlər kimi xüsusi adlar da sadə olmuşdur. Çünki cəmiyyətin inkişafı sadədən mürəkkəbə doğru gedir. İnsanlar çox qədim zamanlarda bütün məsələlərdə ibtidai düşüncəni nümayiş etdirmişlər. Adlarda da bu cəhət özünü göstərir. Sözlərin sadəliyi işlənmə tezliyi ilə xarakterizə olunur, yəni onlar nəticə etibarilə digər quruluşlu sözlərdən daha çox fərqlənir. Sadə onomastik vahidlər bir kökdən ibarət olur. Məsələn, S.Vurğun şerlərində də onomastik vahidlərin böyük qrupunu sadə adlar təşkil edir. Bu isə, şübhəsiz, şeirdə fikrin bədiiliyini artırmaq məqsədi daşıyır. Məsələn, Təbriz, Bayıl, Bakı, Kəpəz, İran, Turan, Şəki, Şirvan, Mil, Muğan, Misir, Şam, Şuşa və s. sadə toponimlərdir. Bu adların mətnə işlənməsi xüsusi bir ritm, ahəng yaradır [9,s. 46].

Bəzi ədəbi parçalarda Batum, Kəpəz, Bakı, Şəki, Mil, Muğan elliptik formalı xüsusi adlar tək işlənir. Ona müəyyən komponent artırmağa, coğrafi obyekt göstəricisi əlavə etməyə ehtiyac yoxdur. Bu artıq ənənəvi formaya çevrilmişdir. Batumi şəhəri əvəzinə Batum, Şəki şəhəri əvəzinə Şəki, Kəpəz dağı əvəzinə Kəpəz deyilir və nomen əlavə etməyə ehtiyac duyulmur. İlk baxışda bunlar sadə toponimləri xatırladır. Ancaq yuxarıda dediyimiz kimi, burada coğrafi nomen tədricən sıradan çıxmış, obyekt tipi göstəricisinin ifadə olunmasına ehtiyac qalmamışdır. Sadəcə olaraq, coğrafi nomenin düşməsi nəticəsində mürəkkəb strukturun sadələşməsi baş vermişdir. Beləliklə, dildə sadə leksik vahidlərin onomastik anlayış bildirməsi

fikri sabitləşmişdir. «Əksər tədqiqatlarda leksik yolla yaranan toponim kimi tədqim edilən coğrafi adlar əslində mənsub olduqları makro-, mikro və elementar areal sistemdə sintaktik üsulla, ad-coğrafi nomen qəlibində yaranmış adlar olub, aid olduqları areallarda makrotoponimik səciyyə daşıdıqlarına, daha doğrusu, geniş işlənmə diapozonuna malik olduqlarına, onların coğrafi obyekt göstəriciləri hamıya məlum olduğuna görə ikinci komponentləri ellipsiya-ya uğrayaraq sadə quruluşda sabitləşən adlardır [5, s. 21].

Bədii mətnlərdə xüsusi adlar sırasında antroponimlər maraqlı morfoloji xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Antroponimlər digər adlar kimi tarixin müəyyən mərhələsində zərurət kimi ortaya çıxır və eyni zamanda özünəməxsus semantik-struktur, qrammatik xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Şəxs adları müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olan leksik kateqoriyadır. Ən başlıca cəhəti isə kişi və qadın adı bildirməsidir. Dildə kişi və qadın adlarından başqa müstəqil işlənməyən adlar da vardır. Kişi və qadın adlarının qruplaşmasında məna anlayışı daha çox nəzərə alınır. Belə ki, kişi adlarında ənənəvi olaraq mərdlik, cəsarət, güc, qüvvət, qadın adlarında isə ülvilik, təmizlik, gözəllik əsas götürülür. Şəxs adlarında əsasən fonem əvəzlənməsi, heca və səs artımı olur. Antroponimlər morfoloji xüsusiyyətləri etibarlı ilə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sadə antroponimlər adından göründüyü kimi, bir kökdən ibarətdir. Dilimizdə işlənmə tezliyinə görə sadə antroponimlər düzəltmə və mürəkkəb antroponimlərdən daha çox işlənir, kəmiyyət etibarlı ilə də çoxluq təşkil edir. Bədii yaradıcılıqda da quruluş etibarlı ilə sadə adlar çox işlənir. Poeziyada sadə adların işlənməsinin özünün üslubi xüsusiyyətləri vardır. Bu şəirə bir növ çalarlıq verir, fikrin anlaşılıqlığına, axıcılığına yardımçı olur. Xumar, Hörmüz, Aslan, Hafız, Sədi, Xəyyam, İsgəndər, Sabir, Sevil, Almaz, Aqşin, Şamil, Xosrov, Tomris, Saray, Xanlar, Bülbül, Arif, Niyaz, Cəlal, Vəli, Yasəmən, Murad, Vaqif, Lenin, Hitler, Sənəm, Həcər, İsa, Məhəmməd, Loğman, Firdovsi və s. [9, s. 51]. Sadə adların bəziləri ümumi isimlərin xüsusiləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bu, dilin qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlı əlamətdir. Şəxs adlarının qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində nitq hissələrinə görə qruplaşmasına daha üstünlük verilir. Ümumi isimlər əsasında xüsusiləşən sadə adlar özünün semantik mənasını itirmir. Əksinə, xüsusi adda ümumi anlamın, yəni semantik mahiyyətin qorunması olur. Məsələn, yuxarıda nümunə göstərdiyimiz Bülbül, Yasəmən, Aslan adlarında bu hal aydın şəkildə nəzərə çarpır. Burada şəkilçilər semantikleşir, kök və şəkilçi özünün ayrı-ayrılıqda mövcudluğunu qorumaq funksiyasından çıxır və bir sadə tərkibli söz formasında nəzərə çarpır. T.Əhmədov oykonimlərdə bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq yazır: «Heç bir sadə, düzəltmə və mürəkkəb ümumi leksik vahid, heç bir antroponim, zoonim, fitonim, etnonim, eləcə də elliptik sadə və mürəkkəb oronim və hidronim ilk mərhələdə bilavasitə yaşayış məntəqə adını bildirməmiş, ancaq əvvəlcədən mövcud olmuş həmin semantik qruplara məxsus oykonim yaradıcılığında məqsədəuyğun istifadə olunaraq oykonimlər əmələ gətirilmişdir. Ellipsiya nəticəsində isə onlar törəndiyi formalarında sadə oykonim statusu qazanmışlar».[5, s. 27] T.Əhmədovun dediyi bu fikir təkcə oykonimlərə aid deyil, sadə, düzəltmə, mürəkkəb quruluşlu bütün onomastik vahidlərdə müşahidə olunan xarakterik hadisədir. Ona görə də bütün onomastik vahidlərdə adların morfoloji xüsusiyyətlərinə eyniözlülük hadisə kimi baxmaq lazımdır. Dilimizdəki xüsusi adları quruluş və mənşə etibarlı ilə əsl və düzəltmə olmaqla iki qrupa ayırırlar. Əsl xüsusi adlar yuxarıda izahını verdiyimiz kimi, sadə, bir kökdən ibarət olanlardır. Düzəltmə xüsusi adlar isə sadə (kök və şəkilçi) və mürəkkəb (iki və daha artıq söz kökünün birləşməsi) olmaqla mahiyyətinə görə qruplaşdırılır. Sadə yolla əmələ gələn düzəltmə xüsusi adlar eyni ilə düzəltmə sözlərə aid olan qanunauyğunluqlara uyğun gəlir.

Bədii mətnlərdə işlənən adların qrammatik üslubi xüsusiyyətlərindən birini xüsusi adların mürəkkəbliyi təşkil edir. Mürəkkəb sözlər ən azı iki sadə sözün birləşməsindən yaranır. Mürəkkəb adlarda da belədir. Azərbaycan dilində, adətən onomastik vahidlərin yaranmasında bir istiqamət kimi sözlərin quruluşuna və hansı mənşəli ad olmasına diqqət verilir. Lakin bu, hər yerdə və həmişə belə deyil. Sözlərin gəlişi və gedişində, hər hansı bir adlanmada müəyyən zəruri tələblər ortaya çıxır ki, bəzən ona əməl olunmalıdır.

Dilçilikdə mürəkkəb sözlərlə bağlı yaranan fikir ayrılıqları mürəkkəb adlarda da özünü göstərir. Nümunə üçün bir istiqaməti qeyd edək ki, Azərbaycan dilində xüsusi adların bir qismi dini xarakterlidir və şübhəsiz, bu dini təbliğ etmək məqsədi daşıyır və bunu Azərbaycanda dinin daha güclü olduğu regionlardakı adlanma da təsdiq edir. M.Adilov ərəblərdəki ad sistemindəki mürəkkəbliyi xüsusilə vurğulayaraq yazır: «Əslində ərəblərdə adlar o qədər də çox deyildir. Elə ona görə də onların ad sistemi mürəkkəbdir. Azərbaycan adları miqdarca çox, sistemcə sadə olmuşdur. Az miqdarda ərəb adlarının kiçik bir qismi yayıla bilmişdi. Bu isə kifayət etməirdi. Odur ki, dini səciyyəli mürəkkəb adlar (əsla dini məqsədi güdməyən: məqsəd yalnız adlandırma olmuşdur) çoxalmışdır: Əliməmməd, Məmmədəli, Əlihüseyn, Məmmədhəsən, Məmmədhüseyn, Həsənəli, Hüseynəli». [1] Göründüyü kimi, bu adların Azərbaycan xüsusi adlar sisteminə qoşulması müəyyən tarixi mərhələ ilə bağlıdır. Hər hansı ad mövcudluğunda onun başca tərəfi kimi etimologiyası dayanır. Adların mənşəyilə bağlı çoxlu tədqiqatlar aparılmış, onun formal tərəflərinin yozumu verilmişdir. Bu baxımdan tədqiqat obyektinə olan əsərlərdəki adların morfoloji xüsusiyyətləri bu məsələlərin açılışına yardımçı olur. Biz yuxarıda ancaq sadə və düzəltmə adların struktur xüsusiyyətlərinin bir sıra tərəflərilə bağlı faktları sadaladıq, lakin morfoloji xüsusiyyətlərin kəsb etdiyi mahiyyətə toxunmadıq. Bu baxımdan A.Axundov haqlı olaraq yazır: “Milli tarixi onomastik vahidlər təkcə xalqın xüsusiyyətini umumidən ayırmaq üçün istifadə etdiyi dil işarələri statusunda məhdudlaşıb qalmır, həm də xalqın tarixi taleyini öz məzmununda əks etdirən qiymətli mənbə, soraq rolunu oynayır” [2].

Qədim onomastik layın tarixi-etimoloji tədqiqi erkən dövrlərdə türk dilində gedən leksik prosesləri izləməyə, bu prosesin etnolinqvistik və ekstralinqvistik tərəflərini aşkarlamağa, tarixi fonetika, leksikologiya, morfolojiya, etnonimika, etnotoponimika məsələlərinə işıq salmağa, həmçinin də orta çağ türk dövrü və mühitinə, onların etnik tarixinə, etnogenezinin ətraflı elmi şərhini verməyə imkan yaradır. Tarixi onomastik layın məhz bu cür tədqiqi qədim türk tayfalarının ərazicə yayılma arealını və onların dil xüsusiyyətlərini dəqiq təyin etmək şansı yaradır. Muxtəlif dövrlərdə yaranıb dilin tarixinə daxil olmuş xüsusi adlar – onomastik vahidlər o dövr cəmiyyətinin vəziyyəti, ictimai quruluşu haqqında müəyyən informasiyanı özündə əks etdirmiş olur [6, s.9]. B.V.Maxpirov qədim türk antroponimik sistemində cəmiyyət üzlərinin, xüsusilə onun yüksək aristokrat təbəqəsinin çoxadlılığının, ictimai-siyasi sistemlə onun mövqeyinin və statusunun dəyişməsi zamanı yeni ad almaq ənənəsinin geniş yayılmasının qədim türk onomastikasının başlıca xüsusiyyətlərindən biri olduğunu vurğulayaraq göstərir ki, bir adamın adının çoxluğu onun ailədə, nəslində yeri, rolu, həmçinin əcdadları ilə əlaqəsini təyin etmək üçün koordinator vəzifəsini daşıyırdı [10, s. 32].

"Antroponimlər" termini geniş anlayışdır. Onların əsl adlar, soyadları, təxəllüslər, ləqəblər, titullar kimi kateqoriyalarının izahlı lüğətlərini hazırlamaq vaxtı çoxdan çatmışdır. Lakin faktlar göstərir ki, hazırda istifadə olunan real Azərbaycan şəxs adlarının sayı daha çoxdur. Mətbuat səhifələrindən, radio və televiziya verilişlərindən, müxtəlif rayon və kəndlərdən, Bakı məktəblərinin sinif jurnallarından, real şəxs adlarının tədqiqinə həsr olunmuş məqalə və monoqrafiyalardan, onomastik konfransların materiallarından real şəxs adları toplanılır. Lakin lüğətdə əksini tapan adlar Azərbaycan şəxs adlarının hamısını əhatə etmir, çünki hər gün real həyat və mətbuatda lüğətə düşməyən yeni- yeni adlara təsadüf edilir. Bu faktlar gələcəkdə də şəxs adlarının toplanması zərurətini yaradır. Məsələn, *Oğulağa, Pərvəz, Təmraz, Əkəm, Kənkər, Girmənşah, Gəncəxan, Mirabxan, Xanəmir, Pirican, Piribəy* kimi kişi, *Halunisə, Xonçabəyim, İzzətxatın, Səmurə, Ruqəyya, Fərmoza, Pərvazə* kimi qadın adlarına da rast gəlinmişdir [8, s.64].

Şəxs adlarının yaranmasında fərd halında bütün xalq iştirak edir. Bu baxımdan ad yaradıcılığı xalq yaradıcılığıdır. Odur ki, xalq yaradıcılığına xas olan çoxvariantlılıq şəxs adlarına da aiddir. Bədii əsərlərdə adlandırılmış insanlar personajlara, obrazlara və ya surətlərə çevrilir. “Sənətkar həyatı bədii obrazlar vasitəsi ilə canlandırır, istedadının, idrak və hissinin qüdrəti ilə oxucunu müxtəlif dövrlərə, ölkələrə aparır, müxtəlif insan taleləri, onların daxili

aləminin incələkləri ilə tanış edir, cərəyan edən hadisələrin iştirakçısına çevirir” [3,s.240]. Hər bir personaj mənsub olduğu cəmiyyətin içərisində doğulmuşdur. Obraza mənsub olan hər bir səciyyəvi cəhət yalnız onun deyil, bütövlükdə mənsub olduğu cəmiyyətin başlıca xarakterik cəhətləridir. Buna görə də bədii dildə iştirakçıların həm adları, həm titulları, həm ləqəbləri və s. haqqında məlumat verilir. Antroponimlər bədii ədəbiyyatda müxtəlif vəzifələr daşıyır: 1. Antroponimlər vasitəsi ilə personajlar fərdiləşdirilir. 2. Antroponimlər əsərə millilik gətirir. 3. Obrazların mənəvi keyfiyyətləri çox zaman adlarla səciyyələndirilir. 4. Sənətkar əsərin ideyasının təsirli çıxması üçün antroponimlərdən istifadə edir. 5. Düzgün ad seçimi oxucunun marağını artırır. 6. Personajların antroponimləri onların yaşadıkları dövr haqqında məlumat verir. [7, s.113].

Təbiidir ki, bədii ədəbiyyat yalnız obrazlar məcmuəsi deyil. Bədii ədəbiyyat söz sənətidir, həyatda baş verən hadisələri insanın dərk etməsi üçün bir vasitədir və fikrin ən incə çalarlarını göstərmək iqtidarına malikdir. Cəmiyyətdə müxtəlif hadisələr baş verir ki, bunlar da əsərdə bədii şəkildə öz əksini tapır. Bədii ədəbiyyatın üç növü olduğu (epik, lirik, dramaturji) məlumdur. Növlərindən asılı olaraq əsərlərdə yazıçının obrazları oxucuya təqdim etməsi müxtəlifdir. Dramaturgiyada əsərin əvvəlində obrazların təqdim olunması onomastik tədqiqat üçün daha əlverişlidir. Dram əsərləri iştirakçıların danışığından, yəni dialoqdan ibarət olur, müəllifin nitqi, demək olar ki, olmur. Bu janrın əvvəlində - “əfradi-əhli məcalis” adlanan hissədə əsərdə iştirak edən obrazların adları, ləqəbləri, titulları və s. haqqında, remarklarda isə hadisələrin cərəyan etdiyi məkan haqqında tam məlumat verilir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Mürəkkəb adlar haqqında. Bakı, AOP, №-2, 1988, s.8.
2. Axundov A. Azərbaycan onomastikasında gedən proseslər. Respublika konfransının materialları, 25 may 2007, Bakı, 2008, s. 5-6
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. II cild (X cildə), Bakı: ASE, 1978, 592 s; VII cild, Bakı: ASE, 1983, 624 s.; IX cild, Bakı: ASE, 622 s.
4. Ceferov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1982, s.155.
5. Əhmodov T. Azərbaycan toponimlərinin yaranma və formalaşma yolları. AOP KM, Bakı, I, 1987, s.130.
6. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988, s. 41.
7. Mikayılova. Ə.N. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat). «Memar Nəşriyyat–Poliqrafiya» MMC, Bakı, 2008, 302 s.
8. Paşayev A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 2011, 340 s.
9. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. III c., Bakı, 1961, s. 100.
10. Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). – Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997, стр. 119.

Б.Э.Ибрагимова

Морфологическая структура ономастических единиц, в литературных произведениях Резюме

В данной статье рассматривается морфологическая структура ономастических единиц, упомянутых в литературных произведениях. Вкратце, изучены свойства структурно отличающихся друг от друга ономастических единиц с помощью ссылки на нескольких мыслителей (С.Вурğun, Словарь Дивани). С этой точки зрения основная суть статьи заключается в том, что значения ономастических единиц, выраженных в художественных произведениях, являются символическими знаками.

B.E.Ibrahimova

Morphological structure of onomastic units, in literary texts

Summary

This article deals with the morphological structure of the onomastic units mentioned in literary works. Shortly, based on several thinkers' works (S.Vurgun, Divani Dictionary), the study of the features of the development of onomastic units that are distinct from one another has been investigated. From this point of view, the essence of the article is that the onomastic units are symbolic carriers of the meanings expressed in fiction.

Rəyçi: prof. F.Y.Veysəlli

Redaksiyaya daxil olub: 09.09.2020

M.F.RAHTARI

e-mail: arifmeryem@mail.ru

Sumqayıt Dövlət Universiteti

(Sumqayıt şəh., 43-cü məh., 5008)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İKİHECALI SÖZLƏRİN QEYRİ-SINHARMONİK FONETİK STRUKTUR NÖVLƏRİ (sinharmonik səsbirləşmələrinin qeyri-sinharmonik kombinasiyaları)

Açar sözlər: fonetika, struktur, sinharmonik, qeyri-sinharmonik, həmcins.

Ключевые слова: фонетика, структура, сингармонический, несингармонический, однородный.

Key words: phonetics, structure, synharmonic, non-synharmonic, homogeneous.

Əvvəlcə, sinharmonik və ya qeyri-sinharmonik söz termininin izahına nəzər salaq. Sinharmonizm sözü yunanca **Syn** (birlikdə) və **harmonia** (səslənmə, əlaqə) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, *eyni cür səslənmə, həmahəng* deməkdir. Sinharmonizm bir söz daxilində olan saıtlərin (bəzi dillərdə isə samit səslərin) müəyyən əlamətə görə həmcinsləşməsidir. Aqqlütinativ dillərdə daha çox özünü göstərən sinharmonizm türk dilləri və fin-üqor dilləri ailəsində müşahidə olunur. Dilçilikdə ən geniş yayılmış sinharmonizm növü *tembr sinharmonizmidir*. Tembr sinharmonizmi-nə *dilin üföqi vəziyyətinə görə həmcinsləşməsi, damaq ahəngi* və ya *ahəng qanunu* da deyirlər.

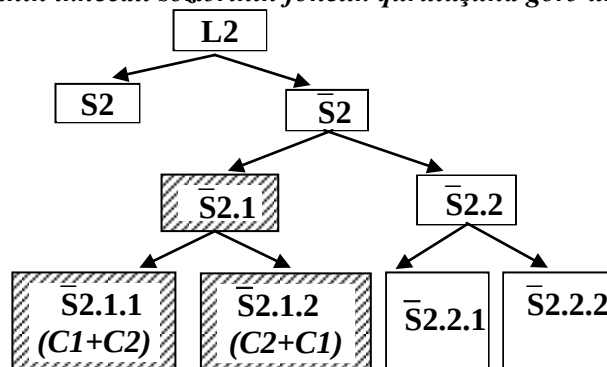
Qeyri-sinharmonik söz dedikdə bir söz daxilində (burada: ikihecalı sözlərdə) saıtlərin ahəng qanununa tabe olmaması, yəni həmcinsləşməməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, dilimizdə işlənən *maddə, cani, adət, ehsan* və s. sözlər ahəng qanununa tabe olmayan, yəni, qeyri-sinharmonik sözlər hesab olunur. Linqvistik ədəbiyyatlarda belə sözləri ahəng qanununa tabe olmayan, yəni $\bar{S}$; sinharmonik sözləri, yəni, ahəng qanununa tabe olan sözləri isə S simvolu ilə işarə etmək qəbul olunmuşdur (3, s.13). S və ya $\bar{S}$ işarəsinin yanında 2 rəqəmi isə sinharmonik və ya qeyri-sinharmonik sözlərin ikihecalı olmasına işarədir.

Bizim hesablamalarımıza görə, müasir Azərbaycan ədəbi dilində başlanğıc formasında olan cəmi **11216** ikihecalı söz vardır. Onlardan **2925-i**, yəni **26.1%-i** qeyri-sinharmonik ($\bar{S}2$), **8291-i**, yəni **73.9 %-i** isə sinharmonik ($S2$) fonetik strukturlu sözləri təşkil edir. Rəqəmlərdən də aydın olduğu kimi, dilimizdə $S2$ sözlər $\bar{S}2$ sözlərdən təxminən 3 dəfəyədək çoxdur. Bu nəticələr onu deməyə əsas verir ki, dilimizdə sinharmonizm, yəni həmcinsləşmə üstün mövqedədir. Bunun əsas səbəblərindən biri də Azərbaycan dilinin aqqlütinativ dillərdən olan türk dilləri ailəsinə mənsub olmasıdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin ikihecalı sinharmonik quruluşlu, yəni $S2$ sözləri və onların struktur növləri tərəfimizdən artıq tədqiq və təhlil olunmuşdur (5, s.12-18). Bu məqalə isə ikihecalı qeyri-sinharmonik fonetik quruluşlu, yəni $\bar{S}2$ sözlərə və onların müxtəlif fonetik struktur növlərinin təhlilinə həsr edilmişdir. Azərbaycan dilinin ikihecalı sözlərinin fonetik quruluşuna görə ümümi mənzərəsi Sxem 1-də verilmişdir.

Sxem 1.

Azərbaycan dilinin ikhecalı sözlərinin fonetik quruluşuna görə ümümi mənzərəsi

Burada:

1. **L**- leksika; **L2**- ikihecalı leksika; **S**-sinharmonik sözlər; **$\bar{S}$** -qeyri-sinharmonik sözlər; **S2**-ikihecalı sinharmonik sözlər; **$\bar{S}2$** - ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlər;

S2.1-ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərin I tipi; **$\bar{S}2.2$** -ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərin II tipi.

2. Məqalədə qeyri-sinharmonik struktur növlərinin hər birini təqdim etmək mümkün olmadığından, burada **$\bar{S}2.1$** tipi və onun yarım tiplərinə (sxemdə ştrixlənmiş sahə) ətraflı nəzər salacağıq.

Azərbaycan dilinin ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərinin birinci tipi- $\bar{S}2.1$

Azərbaycan ədəbi dilində olan ikihecalı sözlərin **2925**-i qeyri-sinharmonik (**$\bar{S}2$**) struktura malikdir. Bu sözlərdən **2478**-i, yəni, 84.7 %-i **$\bar{S}2.1$** tipini formalaşdırır (bax: Cədvəl 1)

Cədvəl 1.

Azərbaycan dilinin ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərinin birinci ($\bar{S}2.1$) tipinin ümumi lingvostatistik göstəriciləri

Tip	Yarımtip	Növlərin sayı	Sözlərin sayı	Sözlər % ilə
$\bar{S}2.1$	$\bar{S}2.1.1$ (C1+C2)	40	1043	41.7 %
	$\bar{S}2.1.2$ (C2+C1)	39	1455	58.3 %
Ümumi		79 növ	2498 söz	100%

$\bar{S}2.1$ yarımtipinə daxil olan hecalar ayrılıqda həmcinsdirlər. Yəni, bir hecada sait və samit səsbirləşmələri ya incə (**C2**), ya da qalın (**C1**) olur. Burada **C2**, incə sait və incə samit kombinasiyasından ibarət hecanı bildirir. Dilçilikdə incə saitin **i**, incə samitin isə **t'** kimi işarələnməsinin qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, **C2** quruluşunu **i+t'** birləşməsinin müxtəlif kombinasiyaları şəklində olduğunu göstərmək olar: **it'**, **it't'**, **t'it'**, **t'it't'**, **t'it't't'** və b. k.

C1 kombinasiyasında da eyni prinsip tətbiq olunur: **C1**-qalın sait və qalın samit kombinasiyasından ibarət səs birləşməsinə bildirir. Dilçilikdə qalın saitin **a**, qalın samitin isə **t** kimi işarələnməsinin qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, **a+t** səsbirləşməsinin müxtəlif kombinasiyaları **C1** hecasını əmələ gətirir: **at**, **att**, **ta**, **tta**, **ttta**, **tat**, **ttat**, **ttatt** və b. k. (3, s. 14).

Ayrılıqda **C1** və **C2** səs birləşmələri həmcins hecanı əmələ gətirənlər də, burada bir səs birləşməsi digər səs birləşməsi ilə həmahəng olmadığı üçün qeyri-sinharmonik söz formalaşır. Nəticədə bu tip ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlər **C1+C2** və ya **C2+C1** birləşmələri şəklində **$\bar{S}2.1$** tipinin müvafiq iki yarımtipində (**$\bar{S}2.1.1$** və **$\bar{S}2.1.2$**) reallaşır. Bu yarımtiplərə ətraflı nəzər salaq:

Azərbaycan dilinin ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərinin birinci tipinin birinci yarımtipi - $\bar{S}2.1.1$

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, **1043** sözü əhatə edən **$\bar{S}2.1.1$** yarımtipində birinci hecanı yaradan sait-samit səsbirləşmələri qalın (**C1**), ikinci hecanı yaradan sait-samit səsbirləşmələri isə incə (**C2**) kombinasiyaya (bax: Cədvəl 2) malikdir.

Cədvəl 2.

Ş2.1.1 yarımtipinin müxtəlif struktur növləri

Ş2.1.1 (C1+C2)						
Qrup	İzahı	Növü	Nümunə	Sözlərin sayı		%
				Növ üzrə	Cəmi	
I	sait + samit (-lər) + sait	1. at'i 2. att'i	ali, udi (-lər), asi, ani amri, arçi (-lər)	10 3	13	1.2%
II	a)	qoşa sait+ samit	1. ait'	2	105	10.1%
	b)	sait+ samit (-lər) + sait samit (-lər)	2. at'it' 3. at'it't' 4. att'it' 5. att'it't' 6. att't'it' 7. att't'it't' 8. attt't't'it'	38 5 45 12 1 1 1		
III	a)	samit + qoşa sait	1. tai	1	145	13.9%
	b)	samit (-lər) + sait + samit (-lər) + sait	2. tat'i 3. tatt'i 4. tatt't'i 5. tatt't't'i 6. ttat'i 7. ttatt'i 8. ttatt't'i	89 44 4 1 3 2 1		
IV	a)	samit (-lər) + saitlər +samit(lər)	1. tait' 2. tait't' 3. ttait' 4. ttait't'	24 2 1 1	780	74.8%
	b)	samit (-lər) + sait + samit (-lər) +sait + samit (-lər)	5. tat'it' 6. tat'it't' 7. tat'it't't' 8. tatt'it' 9. tatt'it't' 10. tatt'it't't' 11. tatt't'it' 12. tattt'it't' 13. tattt't'it' 14. tattt't'it't' 15. tattt't't'it' 16. ttat'it' 17. ttat'it't' 18. ttatt'it' 19. ttatt'it't' 20. ttatt't'it' 21. ttattt'it't' 22. ttat'it' 23. ttatt'it'	xain, xahiş, daxil comərd, valent, turist magistr, kanistr fırşet, darkeş, sulfid kasting, çartizm, xoşbəxt vaxmistr, rotmistr pamflet, qastrit, konqres marksizm, multfilm qanqster landstinq qolfstrim (coğr.) profil, qranit, klaviş tragizm, protest, statist snayper, klarnet, drayver qranşeyn, fraqment trampolin, transfer slaydfilm, transfert şlyager, strateq struktiv, klyasser	236 60 2 229 75 3 21 9 1 1 1 51 9 36 6 4 4 2 2	
Ümumi		41 növ		1043 söz		100%

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, Ş2.1.1 yarımtipini təşkil edən struktur növləri 4 qrupa bölünmüşdür:

Birinci qrupda sait ilə başlayıb, sait ilə də bitən və birinci hecası qalın, ikinci hecası isə incə sait-samit birləşmələrindən ibarət olan ikihecalı sözlər cəmlənmişdir. Bu qrupda cəmi 2 növ üzrə **13** söz müəyyən olunmuşdur: **at'i** (ali), **att'i** (amri).

İki saitin arasında bir samit iştirak edərsə, həmin samit ikinci saitə, yəni, ikinci hecaya aid olacaqdır. Əgər saitlər arasında iki samit iştirak edərsə, samitlərin birincisi birinci saitə-birinci hecaya, ikinci samit isə ikinci saitə - ikinci hecaya məxsus olacaqdır. Biz, iki saitin

arasındakı samitlərin hansı (əvvəlki, ya sonrakı) hecaya aid olduğunu müəyyən etmək üçün eşitmə üsulundan istifadə etmişik.

Bu, birmənalı belə deyildir. Tam dəqiq fikir bildirmək üçün texniki vasitələrin köməyi ilə nəticələr əldə olunmalı, ortadakı incə samitin təsirini dəqiqləşdirmək üçün ayrıca fonetik eksperimentlər aparılmalıdır.

İkinci qrupa sait səs ilə başlayan və samit səs ilə bitən sözlər cəmlənmişdir. 8 müxtəlif növ üzrə **105** sözü əhatə edən bu qrup $\bar{S}2.1.1$ yarım tipinin 10%-ni təşkil edir: *at'it'* (*atəş*), *att'it'* (*orden*), *att'it't'* (*artist*) və b.k.

Üçüncü qrup samitlə başlayıb, saitlə bitməsinə görə fərqlənir. Bu qrupa 8 növ üzrə 145 söz seçilmişdir ki, bu da $\bar{S}2.1.1$ yarım tipinin 13%-ni təşkil edir. *Məs.: tat'i* (*sahə*), *tatt'i* (*yasli*), *tatt't'i* (*kartli*), *ttat'i* (*kvazi*), *ttatt'i* (*brahmi*) və b. k.

Dördüncü qrup $\bar{S}2.1.1$ tipinin say etibarı ilə ən çox sözü olan qrupudur. $\bar{S}2.1.1$ tipinin 74.8%-ini təşkil edən bu qrupda 780 söz 23 növ üzrə qeydə alınmışdır. *Məs.: tat'it'* (*fonem*), *tat'it't'* (*turist*), *tatt'it'* (*sulfid*), *tatt'it't'* (*xoşbəxt*) və b.

Beləliklə, $\bar{S}2.1$ tipinin **$\bar{S}2.1.1$** struktur yarım tipi **40** növ və **1043** ikihecalı söz ilə aid olduğu struktur tipinin **41.7** %-ni təşkil edir.

Azərbaycan dilinin ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərinin birinci tipinin ikinci yarım tipi- $\bar{S}2.1.2$

Azərbaycan dilinin bu fonetik struktur yarım tipini formalaşdıran ikihecalı sözləri digər yarım tipin əksinə olaraq **C2+C1** ardıcılığına malikdir. Yəni, birinci heca incə sait və incə samit (**C2**), ikinci heca isə qalın sait və qalın samit (**C1**) səs birləşmələrindən ibarət ikihecalı fonetik strukturdur. Ümumilikdə, ($\bar{S}2.1$ tipinin **58.3**%-ini təşkil edən **$\bar{S}2.1.2$** yarım tipi **39** növ və **1455** ikihecalı sözdən ibarətdir.

Bu yarım tipdə də sözlər sait və ya samit səs ilə həm başlayıb, həm də bitməsinə görə 4 qrupa bölünmüşdür (bax: *Cədvəl 3*):

Cədvəl 3.

$\bar{S}2.1.2$ yarım tipinin müxtəlif struktur növləri

S2.1.2 (C2+C1)							
Grup		İzahı	Növü	Nümunə	Sözlərin sayı		%
					Növ üzrə	Cəmi	
I		sait + samit (-lər) + sait	1. ita 2. it'ta 3. it't'ta	eqo, emu, əza, əsa icra, inşa, əşya eybcu	10 27 1	38	2.6%
II	a)	qoşa sait+samit	1. iat	ion, eos (ədəb.)	2	222	15.3%
	b)	sait+samit (-lər) + sait samit (-lər)	2. itat 3. itatt 4. it'tat 5. it'tatt 6. it'tattt 7. it't'tat 8. it't'tatt	ezam, iyun, əlac eponj, inanc ispan, ehsan, iclas etrusk (-lar), import infarkt əsrdaş, eşqbaz implant	52 2 145 11 1 8 1		
III	a)	samit (-lər) + qoşa sait	1. t'ia 2. t't'ia	şüa trio	1 1	210	14.4%
	b)	samit (-lər) + sait+ samit (-lər) + sait	3. t'ita 4. t'it'ta 5. t'it't'ta 6. t'it'ttta 7. t't'ita 8. t't'it'ta 9. t't't'it'ta	zebu, vena, lira firma, şeyda, mikro həcvgu, cəngcu zemstvo sfera, smeta, triko prizma, fleyta, plitka strelka	87 99 4 1 6 10 1		

IV	a)	samit(-lər) + saitlər +samit (lər)	1. t'iat 2. t'iatt 3. t'iattt 4. t't'iat 5. t't'iatt	təam, diod, şüür, diod teatr, seans, nüans meandr, piastr triöd, şpion, flüör triumf	16 7 2 3 1	984	67.7 %
	b)	samit(-lər) + sait + samit (-lər) +sait + samit(-lər)	6. t'itat 7. t'itatt 8. t'itattt 9. t'it'tat 10. t'it'tatt 11. t'it't'tat 12. t'it't'tatt 13. t'it't'ttat 14. t't'itat 15. t't'iatt 16. t't'it'tat 17. t't'it'tatt 18. t't'it't'tat 19. t't'it't'ttat	düçar, beton, sitat binokl, bizans, rekord lejandr diplom, fevral, dövrən bilyard, diftonq türksoy, neytral sentyabr, xərc-borc reyxstaq, gips-şlak spiral, drenaj spirant (dilç.) trilyon, pristav triftonq, fleş-kart şvertbot (idm.) qreypprut (bot.)	364 22 1 442 35 49 4 2 20 2 8 3 1 2		
Ümumi			39 növ		1455 söz	100%	

Birinci qrupa sait səs ilə başlayan və sait səs ilə də bitən ikihecalı sözlər daxil edilmişdir. 3 növ üzrə **38** sözdən ibarət olan bu qrup $\bar{S}2.1.2$ yarımtipində olan sözlərin 2.6%-ni təşkil edir. *Məs.: ita (əsa), it'ta (imza), it'tta (eybcu).*

İkinci qrupa sait səs ilə başlanan və samit səs ilə bitən sözlər aiddir. Bu qrup üçüncü və dördüncü qruplar kimi, iki yarımqrupa bölünür. Ümumilikdə, 222 söz 8 növdə birləşərək $\bar{S}2.1.2$ yarımtipinin 15.3%-ni təşkil edir. *Məs.: iat (ion), itat (əzab), itatt (inanc), it'tat (ehsan), it'tattt (infarkt)* və b. k.

Üçüncü qrupa samit səs ilə başlanan və sait səs ilə bitən sözlər cəmlənmişdir. *Məs.: t'ita (fəda), t'it'ta (heyva), t'it'tta (həvcgu), t'it'ttta (zemstvo), t't'ita (sfera), t't'it'ta (prizma)* və b. k. Ümumən, üçüncü qrup 9 növ üzrə **210** söz ilə bu yarımtipin 14.4 % -ni təşkil edir.

Dördüncü qrup samit səs ilə başlanan və samit səs ilə də bitməsinə görə seçilir. Bu qrup 19 növ üzrə **984** söz ilə $\bar{S}2.1.2$ yarımtipində olan sözlərin böyük hissəsini - 67.7%-ni təşkil edir. *Məs.: t'iat (şüar), t'itat (həyat), t'iatt (teatr), t'itatt (dizayn), t'it'tat (fəryad), t'iattt (meandr)* və b.k.

$\bar{S}2.1$ tipinin hər iki yarımtipinin fonetik struktur növlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, ən çox sözün iştirakı ilə seçilən **ta+t'tit'** və **tat+t'tit'** struktur növləri və onların bir növ "güzgüdə əksinə bənzəyən" **t'i+tat** və **t'it'+tat** növləridir. $\bar{S}2.1$ struktur tipinin $\bar{S}2.1.1$ və $\bar{S}2.1.2$ yarımtempləri miqdarına görə azalma ardıcılığı ilə aşağıdakı *Cədvəl 4*-də verilmişdir.

Cədvəl 4.

Konkret fonetik struktur növləri azalma ardıcılığı üzrə

$\bar{S}2.1.1$ (C1+C2)			$\bar{S}2.1.2$ (C2+C1)		
Növ	Say	%	Növ	Say	%
1. tat'tit'	236	22.6	1. t'it'tat	442	30.3
2. tatt'tit'	229	21.9	2. t'itat	364	25.0
3. tat'i	89	8.5	3. it'tat	145	9.9
4. tatt'tit't'	75	7.2	4. t'it'ta	99	6.8
5. tat'tit't'	60	5.7	5. t'ita	87	5.9
6. ttat'tit'	51	4.9	6. itat	52	3.5
7. att'tit'	45	4.3	7. t'it'ttat	49	3.3
8. tatt'i	44	4.2	8. t'it'tatt	35	2.4
9. at'tit'	38	3.6	9. it'ta	27	1.8
10. ttatt'tit'	36	3.4	10. t'itatt	22	1.5
11. tait'	24	2.3	11. t't'itat	20	1.3
12. tatt't'tit'	21	2.0	12. t'iat	16	1.0
13. att'tit't'	12	1.1	13. it'tatt	11	0.7
14. at'i	10	0.9	14. ita	10	0.6

15. tatt't'it't'	9	0.8	15. t't'it'ta	10	0.6
16. ttat'it't'	9	0.8	16. it't'tat	8	0.5
17. at'it't'	5	0.4	17. t't'it'tat	8	0.5
18. tatt't'i	4	0.3	18. t'iatt	7	0.4
19. ttatt'it't'	4	0.3	19. t't'ita	6	0.4
20. ttatt'i	4	0.3	20. t'it't'ta	4	0.2
21. ttatt't'it'	4	0.3	21. t'it't'tatt	4	0.2
22. ttatt't'it't'	4	0.3	22. t't'iat	3	0.2
23. att'i	3	0.2	23. t't'it'tatt	3	0.2
24. tatt'it't't'	3	0.2	24. iat	2	0.1
25. ttat'i	3	0.2	25. itatt	2	0.1
26. ait'	2	0.1	26. t'iattt	2	0.1
27. tait't'	2	0.1	27. t'it't'ttat	2	0.1
28. tat'it't't'	2	0.1	28. t't'itatt	2	0.1
29. ttatt'i	2	0.1	29. t't'it't'ttat	2	0.1
30. tttat'it'	2	0.1	30. it'tattt	1	0.06
31. tttatt'it'	2	0.1	31. it't'ta	1	0.06
32. att't'it'	1	0.09	32. it'ttatt	1	0.06
33. att't'it't'	1	0.09	33. t'ia	1	0.06
34. tai	1	0.09	34. t'itattt	1	0.06
35. tattt'ti'	1	0.09	35. t'it'ttta	1	0.06
36. tattt't'it'	1	0.09	36. t't'ia	1	0.06
37. tattt't't'it'	1	0.09	37. t't'iatt	1	0.06
38. ttait'	1	0.09	38. t't'it't'tat	1	0.06
39. ttait't'	1	0.09	39. t't't'it'ta	1	0.06
40. ttatt't'i	1	0.09	----		
Ümumi: 40 növ	1043 söz	100%	Ümumi: 39 növ	1455 söz	100%

Beləliklə, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin 2013-cü ildə nəşr olunmuş və 110563 sözü əhatə edən Orfoqrafiya lüğəti (1.) üzərində apardığımız fonetik tədqiqata əsasən, S2.1.2 yarım tipinə daxil olan sözlər (1455 söz/ 55.8 %), S2.1.1 yarım tipinə daxil olan sözlərdən (1043 söz/ 41.3%) 5.8 % çoxluq təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti (Genişləndirilmiş və yenidən işlənmiş 6-cı nəşr, 110563 söz), Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyat evi, 2013.
2. Мамедов Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование), Баку, «Мутарджим», 2006, 308 с.
3. Мамедов Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно-типологическое системное исследование), Баку, «Мутарджим», 2007, 240 с.
4. Rahtari M.F. Azərbaycan dilində ikihecalı sinharmonik sözlərin fonetik strukturu, SDU, Elmi xəbərlər, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, cild 15, 2019, № 4, səh.12-18.

М.Ф.Рахтари

**Разновидности фонетических структур двусложных несингармонических слов
в азербайджанском языке
(несингармонические комбинации сингармонических звуко сочетаний)
Резюме**

В статье осуществлена попытка анализа фонетической структуры двусложной лексики современного азербайджанского литературного языка с точки зрения нёбной однородности/неоднородности звуко сочетаний, составляющих фонетический облик слова. Изложена последовательная классификация несингармонических фонетических структур азербайджанского языка, состоящих из различных комбинаций сингармонических звуко сочетаний. В статье

выполнен также лингвостатистический анализ несингармонических структурных разновидностей рассматриваемой лексики.

M.F.Rahtari

**Phonetic structure of disyllabic non-synharmonic words in the Azerbaijani language
(non-synharmonic combinations of synharmonic sound combinations)**

Summary

The article attempts to analyze the phonetic structure of the two-syllable vocabulary of the modern Azerbaijani literary language from the point of view of palatal homogeneity / heterogeneity of sound combinations that make up the phonetic appearance of the word. The sequential classification of non-harmonic phonetic structures of the Azerbaijani language, consisting of various combinations of synharmonic sound combinations, is presented. The article also performed a linguistic and statistical analysis of non-harmonic structural varieties of the considered vocabulary.

Rəyçi: filol.f.d., dos. B.İ.Eminli

Redaksiyaya daxil olub: 05.10.2020

A.RƏCƏBOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN ANLAYIŞLI İDİOMLARIN KONTEKST DAXİLİNDƏ İŞLƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, idiomlar, söz birləşmələri, zaman anlayışı, semantik çalarlıq.

Ключевые слова: фразеологические единицы, идиомы, словосочитания, понятие времени, смысловой оттенок

Key words: phraseological units, word combinations, expressions, concept of time, semantic shade.

Bəşər tarixində elə bir cəmiyyət yoxdur ki, dili olmasın və yaxud dil hansısa cəmiyyətə mənsub olmasın, yəni dilsiz cəmiyyət, cəmiyyətsiz isə dil yoxdur və cəmiyyətdə baş verən dəyişiklik həmişə dilə də təsirsiz ötüşmür. Qeyd etməliyik ki, dünyada gedən qloballaşma şəraitində ingilis dili xalqlar arasında ən çox istifadə olunan dillərdən biridir. Kommunikasiya prosesində frazeoloji birləşmələrin idiomatik ifadələrin bir sıra xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması da vacib məsələlərdən biridir, çünki həmin idiomatik ifadələr uzun tarixi-ictimai proseslərdən keçib müasir dövrümüzdə gəlib çatmışdır.

Təbii olaraq idiomlardan bəhs etməzdən öncə biz bir qədər söz birləşmələri barədə söhbət açmalıyıq. Söz birləşmələr adətən iki qrupa ayrılır. Sərbəst söz birləşmələri və sabit söz birləşmələri.

Dildə olan sabit söz birləşmələri bütün dilçilər tərəfindən qəbul olunduğu işikimi əsas etibarilə sərbəst, daha dəqiq ifadə etsək qrammatik birləşmələrin əsasında formalaşır.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, sabit söz birləşmələrində sözlər bir-biri ilə elə üzvi surətdə birləşirlər ki, onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyildir. Birini başqa birisi ilə, yəni hətta sinonimi ilə əvəzləmək mümkün olmur.

Sərbəst söz birləşmələrində isə əksinə komponentləri əvəzləmək mümkündür və sintaktik qayda heç zaman pozulmur. Məsələn, *to cut bread* - çörək kəsmək; *to eat bread* - çörək yemək; *to cut apple* - alma kəsmək; *to eat apple* - alma yemək və s.

Göründüyü kimi sərbəst söz birləşmələrini çox asanlıqla başqa dilə çevirmək mümkün olduğu halda bu məsələni sabit söz birləşmələri, eləcə də idiomlar haqqında demək olmaz.

İngilis dilindən gətirdiyimiz nümunələrə diqqət yetirək. Məsələn, *gain time* - vaxta qənaət etmək; *bark at the moon* - havayı yerə vaxt itirmək; *save time* - hava yerə vaxtı sərf etməmək.

Azərbaycan dilində olan frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsindən bəhs edərkən S.Cəfərov yazır ki, sabit söz birləşmələrinin aşağıda qeyd edilən növləri mövcuddur: idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi məsəllər və tapmacalar [2, s.100].

Bunlarla yanaşı söz birləşmələrindən bəhs edən daha bir tədqiqatçının fikirləri də maraqlıdır. N.Vəliyevaya görə sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən fərqlənir. Onlar belə sərbəstliyə malik deyil, keçici xarakter daşıyır, dilin tarixi inkişafında yaranır və sabitləşir. Buna görə də dildə bunlardan hazır şəkildə istifadə olunur. Belə birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əvvəlki mənələrindən az və ya çox dərəcədə uzaqlaşır, onların mənələrini birləşmənin ümumi mənası fonunda itirir, hissedilməz olur. Beləliklə, bu sözlər birləşmənin leksik-semantik üsurlərinə çevrilmiş olur. Sözlər yığılaraq sözləri əmələ gətirdikləri və buradan da müəyyən anlayışların, məfhumların ifadəsi alındığı kimi, belə birləşmələrdə də sözlər ümumilikdə bir məna, bir məfhum ifadə edirlər. Burada sözlər öz aktivliyini itirir və bir məfhumu ifadə edirlər, halbuki həmin sözlər ayrılıqda müstəqil mənələrə malik olur. Məsələn, *başına hava gəlmək* – *one has gone off his(her) chump*, *dilotu yemək* – *to chatter/to rattle on*, *gözdən pərdə asmaq* – *to throw dust in someone's eyes*” [4, s.170].

S.Cəfərov bir qədər öncə qeyd etdiyimiz kimi idiomlar barədə orijinal fikirləri ilə dilçilər arasında özünəməxsus yer tutmuşdur. O göstərir ki, idiomlar öz quruluşu və semantikasına görə sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə daha yaxın olan ən maraqlı və həm ədəbi, həm də şifahi dildə çox işlənən bir qrupunu təşkil edir. İdiomlar bir çox cəhətdən, eyni zamanda sabit söz birləşmələrinin başqa qruplarına oxşasalar da, onlardan özünəməxsus spesifik bir xüsusiyyəti ilə fərqlənir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum başqa sabit söz birləşmələrinə nisbətən konkret olur. İdiomlar bu və ya digər sözün ekvivalentidir, məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir və formaca mürəkkəb sözlərə oxşayır. Məsələn, *ürəyi qopmaq – qorxmaq, burnunun ucunda danışmaq – mızıldamaq, başını girləmək – dolanmaq, dilə tutmaq – tovlamaq, alt-üst etmək – dağıtmaq* və s. [2, s.101].

Bu fikirlərlə tamamilə razı olmaqla yanaşı onu vurğulamaq istərdik ki, göstərilən idiomlar həmçinin ingilis dilinə də xarakterikdir və buna görə də N.Vəliyevanın tərtib etdiyi idiomatik lüğət kitabında həmin idiomların ingilis dilində qarşılığı verilmişdir, onun işimizlə bir başa əlaqəli olduğunu nəzərə alaraq idiomların ingilis variantını veririk: *ürəyi qopmaq – one's heart misses a beat (bir şeyi istəmək)* [5, s.678]; *burnunun ucunda (altında) danışmaq – to mutter smth below (under) one's breath* [5, s.162]; *başını girləmək – to make both ends meet* [7, s.95]; *dilə tutmaq – to tackle someone* [5, s.224]; *altını üstünə çevirmək – to turn everything upside down* [5, s.57]

Öz fikirlərini bir qədər də dərinləşdirib, dəqiqləşdirmək məqsədilə H.Bayramov S.İ.Abakumovun fikirlərini məqbul hesab edərək onun (yəni Abakumovun) idiomlarda beş əlamətin mövcudluğu qəbul edir və onları aşağıdakı kimi göstərir: idiomların sözlərin birləşməsindən ibarət olmasını, tam məna ifadə etməsini, bu mənanın onun tərkib hissələrinin nominativ mənası olmasını, sintaktik və leksik cəhətdən parçalanmamasını, nəhayət başqa dillərə hərfən tərcümə edilə bilməməsini göstərir [1, s.44].

İdiomatik ifadələrin mətndə və nitqdə daşdığı funksiyalardan bəhs edərkən A.İ.Smirnitiski yazırdı ki, idiomatik ifadələrin nitqdə daşdığı funksiyaların müxtəlif səciyyəliliyini, tərkib zənginliyini əsas xüsusiyyət kimi qəbul edən dilçilər onları müxtəlif, lakin və həmhüddud elmlərin tədqiq obyektini hesab edirlər [8, s.5].

İdiomlardan bəhs edən tədqiqatçılardan biri də T.Quliyevdir. O, qeyd edir ki, frazeoloji vahidlər və ələlxusus idiomlar ümumiyyətlə, hansısa bir hadisə və əhvalatla bağlı yaranıb yayılır. Onlar sərbəst birləşmələrin komponentlərinin ya bir qisminin, ya da hamısının yeni məna kəsb etməsi ilə əlaqədar formalaşır. Sərbəst sintaktik vahidlərin bütövlükdə (bütün komponentlərinin) yeni məna qazanması ilə idiomatik səciyyəli frazeologizmlər meydana gəlir. Bu frazeologizmlərin əlaməti həm də ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi məna bildirmək üçün bir-birinə qovuşmasıdır. Məsələn, ingilis dilində *to wash one's dirty linen in public – evin sirrini yaymaq; to vanish into air – yağlı əppək olub göyə çıxmaq*. [3, s.29].

İngilis dilində olan idiomlardan bəhs edərkən Loqon P.Smit qeyd edir ki, ingilis dilində olan idiomların böyük bir qrupu frazeoloji vahidlərin adverbial səciyyəsinə özündə göstərir, sözönlərinin isim və sifətlə işlədilməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, *at hand – əl altında, by chance – təsadüfən, by fits and starts – qeyri-requlyar, mütəmadi olmadan, for ever – həmişə, for once – müxtəliflik üçün, in fact – faktiki olaraq, on hand – kiminsə əlində, kinsə nəzarəti altında, of late – bu yaxınlarda, in general – ümumiyyətlə* və s. [7, s.13].

Eyni zamanda idiomları insan şəxsiyyət və sairəni ifadə edən qruplara da bölmək olar. Bizim elmi-tədqiqat işimiz də məhz “şəxsiyyət və zaman” ifadə edən idiomların tədqiqinə həsr olunub və ikinci fəsildə konkret olaraq həmin idiomları konkret faktlar əsasında tədqiq edəcəyik.

Bundan savayı vurğulamaq istərdik ki, bütün hallarda hər bir frazeoloji birləşmə, idiom bir qayda olaraq bəşər övladının həyat tərzilə bağlı müəyyən zaman kəsiyində və məkan daxilində yaranıb, inkişaf edib situasiyadan asılı olaraq bəzən bütövlükdə ifadənin (idiomun)

semantikasını köçürülüb başqa obyektə *time hangs heavy on one's hands, time passes tediously for him; he does not know what to do with his own time*.

Göründüyü kimi baxmayaraq bu idiomun nüvəsində zaman – *time* - *durur*, ancaq insandan kənarda deyildir və vaxtın yavaş-yavaş getməsi, uzanması ifadə olunub.

He was not allowed to read or write or smoke, but just had to walk about, and the time hing heavily on his hands (S.Maugham).

Ona oxuyub yazmağa və yaxud siqaret çəkməyə icazə verilmədi, ancaq var-gəl etmək olardı, vaxt heç keçmirdi, vaxtın qurtarmasını gözləməkdən təngə gəlmişdi.

Bu kontekst daxilində işlədilən idiom zamanla bağlıdır, lakin dildə belə bir ifadə vardır *time flies* - *vaxt uçuş tez gedir*, lakin burada kontekst daxilində həmin zamanın necə gec gəlməsi semantikasını verilmişdir, çünki həmin şəxsə mümkün olan hərəkətlərə icazə verilmir, ancaq bir hərəkət var-gəl etmək – icazə verildiyindən həmin hərəkət yeknəsəklik yaradır və şəxs bundan bezdiyindən vaxtın gec keçməsi semantikasını meydana gəlir, əslində vaxt öz axarı ilə gedir.

She raised her hand and adjusted the ruffle of face at her neck, turning her head a little as she did so. And quite spontaneously the thought flashed across my mind: "She is gaining time!" (A.Christie).

O əlini qaldırdı və tüfəngin qayığını boynuna keçirdi, bir balaca onun kimi başını da çevirdi və qəfildən mənim beynimdə bir fikir dolandı "O bunu vaxt qazanmaq üçün edir yəni vaxt keçirir".

Tərcümədən göründüyü kimi altından xətt çəkdiyimiz idiomun komponenti olan *gain* - *əldə etmək, qazanmaq* anlamını versədə idiom daxilində əslində nəyə görə vaxt keçirmək, vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün situasiyadan asılı olaraq.

He needed the money, of course, but it was due him, and his clerks were all very busy. He merely asked for and took it personally to save time (The Financier. T.Dreiser)..

Bu kontekstdə altından xətt çəkdiyimiz *save time* idiomu sadəcə vaxtı qorumaq, saxlamaq deyil, vaxtdan sadəcə olaraq səmərəli effektiv istifadə etmək anlamını ifadə edir, çünki birinci cümlədə şəxsin pula ehtiyacı olmaqla bərabər, onun işçilərinin hamısının məşğul olması qeyd olunduğundan həmin idiom məntiqi olaraq insanların məşğuliyyət zamanı həmin vaxtdan səmərəli effektiv istifadə etmək lazım gəlir, çünki orada başqa bir deyim vardır ki, *time is money* - *vaxt qızıldır* və bu bucaq altında məsələyə yanaşdıqda qeyd etdiyimiz idiomun, semantikasını düzgün dərk etmək lazımdır.

It's true that she's been dead for ages and it seems a pity to take up old scandals and wash a lot of dirty linen in public: but the fact remains that all Driffield's greatest books were written when he was living with her (S.Maugham).

"Bu həqiqətdir ki, o uzun müddətdir ölüb, köhnə qalmaqalları yada salmaq və evin sirrini yaymaq işə təəssüf doğurur. Lakin Driffildin ən böyük əsərlərinin onunla yaşadığı dövrdə yazması bir faktdır".

Bu kontekstdə verilmiş tamamilə qovuşmuş olan vahidlərin ayrı-ayrı komponentləri yalnız bütövün yəni birbaşa verilmiş mətn parçasının tərkibində ümumi mənanı ifadə etməklə yanaşı, insan və zaman anlamını da bir-birinə qovuşmuş şəkildə lakonik idiomların tam semantikasını göstərə bilmişdir.

İdiomlardan bəhs edərkən G.Yusifova yazır ki, koqnitiv dilçilik nümayəndələrindən C.Lakoff, R.Langaker, Ç.Fillmor, L.Talmi, Ə.Abdullayev dilin insanın təsəvvür sistemini əks etdirdiyini tədqiqatlarda əks etdirmişlər. İnsan bacarıqları və onun dünyagörüşünün eyni zamanda canlanması nəticəsində mövcud kontekstdəki informasiyaların dərkə baş verir. Burada dil və anlama arasında qarşılıqlı əlaqə tədqiq edilir. İnsan yaddaşı, diqqət, təsəvvür sistemi kimi koqnitiv mexanizmlərin danışıq prosesində istifadə edilməsi, eləcə də idiom və digər frazeoloji birləşmələrdən ibarət məcazi dilin anlaşılması koqnitiv dilçiliyin qarşısında duran məqsədlərdəndir [6, s.18].

Day after day they were together, if for no more the hour Brissenden spent in Martin's stuffy room (J.London).

Onlar günbəgün bir yerdə olurdular, yaxınlıq daha çoxalırdı, əgər Brissendenin Martinin bürkülü otağında keçirdiyi vaxtı nəzərə almasaq.

Bu situasiyada işlədilmiş *“day after day”* - bir hərəkətin bir-birinin ardında davam etdirilməsini ifadə etmək üçün metaforlaşaraq idiomlaşıb. Əlbəttə, bu ona görə idiomlaşıb ki, həmin situasiyada başqa sözlərin belə birləşmə yaradıb semantik çalarlıq ifadə etməsi mümkündür, çünki hər bir sözün başqa sözlə birləşmə yaratmaq qabiliyyəti vardır.

A lot of water has passed under the bridges since first we met, old boy hasn't it? (S.Maugham).

Bizim ilk görüşümüzdən uzun bir zaman keçmişdir, oğlan elə deyilmi.

Burada işlədilmiş idiomun komponentlərinin heç birisinin leksik mənasında tərcümə etdiyimiz sözlərin nə mənası nə də semantikasısı yoxdur. Hərfi tərcümə etdikdə *“bizim ilk görüşümüzdən sonra körpülərin altında çoxlu su axmışdır”* kimi olardı. Lakin biz dəfələrlə vurğulamışıq ki, bütün hallarda insanın koqnisiyası sözləri motivləşdirərək metaforlaşdırır və onun mənasını başqa obyektə köçürür və yeni semantik çalarlıq yaradaraq işlədilir. Konkret halda hadisə müəyyən zaman kəsiyində, məkan daxilində baş verir və burda da onların ilk görüşündən müəyyən zaman keçməsinə və bu zaman müddətində təbii olaraq həyatın davam etməsinin qeyd olunduğunu görürük.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. B., 1978, 174 s. .
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. B., 1982, 214 s.
3. Quliyev T. Müxtəlif sistemli dillərdə idiomatik birləşmələr. B., 2016, 165 s.
4. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. B., “Avropa”, 2008, 861 s.
5. Vəliyeva N. Azərbaycanca-İngiliscə idiomatik lüğət. B., 2017, 761 s.
6. Yusifova G.İ. İngilis idiomlarının sintaktik, semantik və koqnitiv xüsusiyyətləri. Avtoreferat. B., 2015, 25 s.
7. Логан П.Смит. Фразеология английского языка. М., 1959, 207 с.
8. Смирницкий А.И. К методике сопоставительного изучения языков. ИЯШ, 1953, №2, с.3-12

A.Раджабова

Использование идиом с понятием времени в контексте английского языка

Резюме

Данная статья посвящена использованию временных идиом в английском языке в контексте. В частности, в статье изучаются временные идиоматические выражения на примерах из художественной литературы и анализируются их смысловые особенности. Во многих случаях лексическое значение слов, используемых в идиомах, не соответствует их значению внутри идиом. По мере появления в обществе новых понятий их наименование находит свое отражение в языке, и со всем этим тесно связано как появление идиом, так и приобретение ими новых семантических оттенков.

A.Rajabova

The Use of English Idioms Related to Time Concept in Context

Summary

This article deals with the use of English idioms related to time in context. Specifically, it studies idiomatic expressions related to time on the basis of examples from fiction and analyses their semantic features. In many cases, the lexical meaning of the words used in the idioms does not match their meaning within these idioms. As new concepts appear in a society, their naming is reflected by the language. Both the emergence of idioms and the acquisition of new semantic shades are closely connected with all of this.

Rəyçi: filol.f.d. V.Pənahova
Redaksiyaya daxil olub: 25.09.2020

S.R.SƏLİMOVA*e-mail: S_Selimova@mail.ru***Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

KOQNİTİV DÖNÜŞ VƏ DİLÇİLİKDƏ KOQNİTİV PRAQMATİKA*Açar sözlər: antropoloq, sahib, operativ, ağıl, işarələr.**Ключевые слова: антрополог, владелец, оператив, ум, приметы.**Key words: anthropologist, owner, some, operative, mind, signs.*

Məlumdur ki, ağıl və beynin fəaliyyətini öyrənən idrak elmləri üçün dil ilkin araşdırma obyektidir. Məhz bu nöqteyi nəzərdən insan oğlu canlı varlıqlar arasında bu mürəkkəb “ali dərəcəyə” sahib olan yeganə şəxs hesab edilir. Belə olan halda idrakın tədqiqi ilə məşğul olan bir neçə elm sahəsi dilə maraq göstərməsi təəcüb doğurmur. Psixoloqlar, filosoflar, antropoloqlar, nevrologiya və ya süni intellekt sahəsindəki mütəxəssislər və s. hər birini öz imkanları daxilində, dil faktorunun təbii və ya süni idrakdakı yerini səciyyələndirmək və onun fəaliyyətini öyrənmək ilə məşğuldurlar. Lakin dilə linqvistik yanaşma, öz növbəsində, yuxarıda adları sadalanan müxtəlif elm sahələrindən fərqli olaraq daha mərkəzli və daha konkretir. Burada daha mərkəzlidir, çünki eksklüziv tədqiqat obyektini kimi dilə sahib olan yeganə elmdir, daha konkretir, çünki bu obyektə yaxınlaşan dillərin quruluşunun öyrənilməsi ilə məşğuldur. Yəni klassik bir tərifdə deyildiyi kimi “dilçilik” təbii dillərin müxtəlifliyi ilə başa düşülən “dil” elmidir. Bu xüsusda ümumi dilçilik, dillərin quruluşunu – səslərdən tutmuş (“işarələr” ifadə səviyyəsində) mənaya qədər (“işarələr” məzmun səviyyəsində) öyrənməyi öz qarşısına vəzifə qoyaraq dylarası invariantları axtarmaqla məşğuldur. Nəzərə alsaq ki, XX əsrin əvvəllərindən etibarən dilçilik elmi təsviri xarakter daşısalər belə bir çox dil nəzəriyyələri ilə inkişaf etdirilmişdir. Onlardan bəzilərində, müəlliflər, məsələn Melçuk, Martin, Pottier və s. ilk növbədə, mümkün qədər operativ olaraq dilin ümumi modellərini yaratmağa çalışmışlar. Məsələn, rəsmi qrammatikalarla yanaşı, həm də müxtəlif “onomosioloji” modellərdə belələrindəndir. Yəni hissələrdən səslərə istiqamətlənmə burada əsas nüanslardan biridir. Digərləri, məsələn Komri, Lazard, Seyler və s. əsasən dilləri müqayisə etməklə maraqlandılar. Bir dil digəri ilə müqayisəsi zamanı müşahidə olunan fərqlərdən kənarda ümumi xassələri müəyyənləşdirilirdi. Bu əsasən tipoloji yanaşmalara aid edilirdi. Nəticədə istənilən ümumi dilçilik prosesini təşkil edən bu ikiqat tələbə, koqnitiv dilçiliyi olaraq üçüncü əlavəni, yəni “idrak əlaqəsi” tələb olaraq ortaya qoyur.

Koqnitiv dilçilik adı altında, əslində biz ümumi məqsədi, yəni yalnız aktiv və ümumi deyil, eyni zamanda zehnin və ya beynin neyron arxitekturasının funksional memarlığının ümumi modelləri ilə dəqiq ifadə edilə bilən dil nəzəriyyələrini təklif edə bilən müxtəlif cəryanları bir yerdə toplamağa razılıq veririk. Bu baxımdan, danışanlar tərəfindən qəbul edilən dil qaydaları sistemi insan düşüncəsinin bir hissəsini təşkil edən beynindəki fiziki bir yazı dilçi üçün bir araşdırma obyektini olur. Elmdə belə bir yanaşma “naturalist” yanaşma adlanır. Lakin bununla yanaşı koqnitiv dilçilik psixologiyada, nevrologiyada və ya informatikada araşdırıla bilməz. Çünki burada məqsəd obyektinin spesifikliyini, yəni dillər vasitəsi ilə dilləri müəyyən etmək və bunu üçün konsepsiya və metodlara nəzarət etmək və eyni zamanda müxtəlif elmlər tərəfindən paylaşılan daha ümumi nəzəri paradqlmalar çərçivəsində onların ola biləcəyini təmin etməkdir. Buna görə də koqnitiv dilçilik dil sisteminin struktur və məzmunu öyrənərək sistemin daxilində dilin, təfəkkürün və idrakın əlaqəsini anlamağı təklif edir. Nəticədə koqnitiv dilçilik, ümumi dilçiliklə digər elmlər arasında olan (istənilən danışan subyekt tərəfindən qavranılan) klassik vəzifə bölgüsünü şübhə altında qoymur, əsasəndə psixologiya elmi hansı ki, bu sistemin fəal və ya qeyri-fəal fəaliyyətini predmetlərdə, konkret baş vermə

situasiyalarında dilin anlam və ya qavramasını öyrənir. Belə bir bölgü XX əsrin əvvəllərindən dilçiliyin psixologiyadan fərqli olaraq müstəqil elm kimi təsdiqləndiyi dövrdən məlumdur. F.Sosür hesab edirdi ki, linqvistik fərdi nitq formaları və mövzularından aslı olmayaraq, yəni sosial hadisə kimi qəbul edilən kodu “dili” tədqiq edir. Dilçiliyi son nəticədə yalnız psixologiyanın bir qolu hesab edildiyi Xomski yanaşmasında dilçinin tədqiqat obyektini “səriştə”dir, yəni bioloji avadanlıqlarda iştirak edən bir generativ mexanizm kimi başa düşülən insan növüdirsə, psixologiyanın tədqiqat obyektini isə ondan heçdə fərqlənməyən “performans”dır.

Dilçilikdə koqnitiv inkişafı qəbul etmək, insan şüurunun dil qabiliyyəti vasitəsi ilə mənimlədiyi, özünün dil sistemindən saxladığı spesifik bilikləri yenidən götür-qoy etməsi deməkdir. Bu zaman biliklərin dil fəaliyyətində əldə edilərək həyata keçirilə bilməsi necə təşkil olunması çox maraqlıdır. Elə buradan, epistemoloji paradigmanın növündən asılı olaraq müxtəlif cavabların veriləcəyi bir sıra suallar meydana çıxır.

Sualların ilk sırası dil bacarığının əldə etdiyi linqvistik biliklərin struktur quruluşu ilə bağlıdır; danışan subyektlərin şüurunda nə qədər fərqli bilik növü və səviyyəsi (fonetik, morfoloji, sintaktik, semantik, və s.) mənimsənilir? Praqmatika onun bir hissəsini təkil edirmi, yəni mənanın hesablanması linqvistik kontekstə nəzərə alınmaqla hərfiz mənanın və ya hərfi mənanın hesablanması? Sintaksis onun “sərt nüvəsidirmi”? Bütün bu biliklər yalnız dil qabiliyyətini tam xarakterizə edə bilərmi?

İkinci sıraya bu biliklərin insan şüurunda və beynində funksional arxitekturası ilə əlaqədardır; bu hansı formada təşkil olunur? Əgər onlar “modullar”, yəni funksional və məlumat baxımından ixtisaslaşmış alt sistemlər olsalar, onlar “kapsulaşdırılıblar”, yəni tamamilə müstəqildirlər, yoxsa bir-birindən asılıdırlar? Dil özü mərkəzi sistemdən (oturacaq yerdən) tamamilə asılı olmayan, məlumatın sadə girişi / çıxışının (qavrayış və ya hərəkət modulları kimi) periferik düşüncə modulunu təşkil edirmi? Üstəlik, bu biliklərin səmərəli mənimsənilməsi hansı hesablama növlərinə uyğundur? Və bu müxtəlif biliklər süni şəkildə necə təmsil oluna, simulyasiya və ya təqlid edilə bilər?

Sualların üçüncü sırasına, dil dəyişkənliyinin ölçüsünü əhatə edən “dil dinamikası” aid edilə bilər. Dillərin müxtəlifliyinin arxasında universallıqların və ya dillərarası dəyişməzlərin varlığını söyləyə bilərikmi? Alternativ olaraq, dillərarası dəyişikliklərin həddi nədir və onların hər hansı bir idrak təsiri varmı? Dil sistemlərinin zamanla təkamülü ilə əlaqədar olaraq, idrak baxımından diaxroniyaya hansı yer verilməlidir? Bəs filogenetik təkamül dövründə dil qabiliyyətinin meydana gəlməsi haqqında nə demək olar? Nəhayət, ontogenetik səviyyədə, uşağın dil öyrənməsinin sürətliliyi və nisbi vahidliyi sadə təkrar və ya təqlidlə və ya linqvistik biliklərin uşağın bioloji təchizatının təsisçisi olması ilə izah edilə bilərmi? bioloji növ, yoxsa başqa səbəblərdən bu məlumatlar təsadüfən və ya qocalma nəticəsində necə pisləşə bilər? Sualların dördüncü sırasına, ağılın simvolik fəaliyyətinə xas olan dil və digər insan qabiliyyətləri, yəni düşüncə, mühakimə, yaddaş və s. arasındakı əlaqələrə aiddir. Dil düşüncənin zəruri şərtidirmi? Dillə davranış üsulları digər idrak fəaliyyətlərindən, xüsusən də qavrayışda (görmə, eşitmə, və s.) köklü şəkildə fərqlənirmi? Məsələn, şifahi dili anlamaqla musiqinin qəbulu arasında hansı əlaqə ola bilər? Hisslər dil qabiliyyətinə mane olurmu?

Yuxarı sadalanan suallar, gördüyümüz kimi, dilçiliyin predmeti olan dil üzərində işləyən digər idrak elmləri psixologiya, fəlsəfə, nevrologiya, süni intellekt və s. elmlərin epistemoloji paradigmasının mahiyyətini əhatə edir. Məhz ümumi dilçilik koqnitiv idrak dilçiliyinin rəsmi başlanğıcını qoyan geniş bir proqrama hesab edilməlidir. Bu “koqnitiv dönüşü” ABŞ-da 1950-ci illərin ortalarında meydana gəlmişdir (4). Lakin unutmamaq lazım deyil ki, Avropada eyni zamanda öz dilçilik mövqeylərində tamamilə müstəqil olan “koqnitivist” dilçilər də elmi baxımdan önəmli rol oynamış və nəzəri yanaşmalarını yeniləmişlər. Məsələn, Jakobsonun etdiyi dil və dillər yeni yanaşma tərzini onu tamamilə koqnitiv məsələlərə üçün açıq etmişdir. Eyni fikri biz Kuliolinin haqqında da söyləyə bilərik hansı ki, uzun illər Piaget nəzəriyyəsinin ardıcılı olan psixoloq Bressonla, məntiqçi Qrizomla və eləcə də dil patologiyası üzrə mütəxəssislər Laplanş və Burginonla çalışmış

və afazi və şizofreniya sahəsində tədqiqatlar apararaq böyük əhəmiyyət malik elm işə nail olmuşdur. Bu gələcəkdə semantikada və praktik dilçilikdə bir çox sonrakı yanaşmaların başlanğıcını qoyan “dinləmə əməliyyatları nəzəriyyəsi”nin inkişafına ilham vermişdir (2).

1956-cı ildə ABŞ-da bir neçə fərqli elmi mərkəzlərinin nümayəndələri biri Kembridcə, digəri Dartmutda keçirilən iki konfransda “koqnitivist proqram” adı ilə tanınan ortaqlıq bir epistemoloji layihəsi ətrafında bir araya gəldilər. Dilçi Noam Xomski psixoloq Herbert Simon və süni zəka mütəxəssisi Marvin Minski ilə bu ümumelmi layihədə birgə çalışmışdır. Layihənin məqsədi ağılın inkişaf etdirdiyi qabiliyyətlər və xüsusən dil qabiliyyəti vasitəsi ilə fəaliyyətini xarakterizə etmək idi. Bu layihənin təməl hipotezi, ümumiyyətlə, insan idrakının bir şəxs tərəfindən alınan müxtəlif növ məlumatların işlənməsinə uyğun hesablama baxımından bir maşın kimi müəyyən edilə bilməsi idi.

Nəticədə dilçilik rəsmi dil tərəfdarlarının vasitəsi ilə əvvəldən bəri bəzilərinin “Koqnitiv elmdə inqilab” adlandırdığı “koqnitivist” birliyin maraqlı tərəfləri oldular (3). Baxmayaraq ki, dilçilikdə koqnitiv dilçiliyin yaranma tarixi 1956-cı il qeyd edilir, lakin onun 1940-cı illərin əvvəllərində “kibernetika” dövrü adı verilən zamana aid edilən yaradıcı atalarını Von Nöman Viener, Turing, McKulloş xatırlamaq lazımdır. Bu dövrdə kibernetika, xüsusən riyazi məntiqə (təfəkkürün fəaliyyətini təsvir etmək üçün), sistem nəzəriyyəsinə (hər hansı bir mürəkkəb sistem idarə edən ümumi prinsipləri formalaşdırmaq üçün) etibar edərək yeni bir “ağıl elmi” qurmağı hədəfləmişdi. Von Nömanın fikrincə komponentləri, məntiqi prinsipləri özündə cəmləşdirəcək hesablama, maşın kimi fəaliyyət göstərən beyin düşüncəsinin özü də kibernetik yanaşmanın əsasını təşkil edir. V.Nömanın bu prinsipləri gələcəkdə kompüterin ixtirasına şərait yaradacaqdır. Bununla birlikdə, “hesablama” adlanan dilçiliyin başlanğıcları, yəni rəsmi dillərin öyrənilməsindən ilham alaraq avtomatik dil işlənməsini inkişaf etdirmək üçün bu ənənəyə bağlıdır. Bu sahədə, ümumiyyətlə Xomskinin qrammatikasını xüsusən də 1956-cı ilə aid edilən qrammatika nəzəriyyəsi ilə avtomat nəzəriyyəsi arasındakı əlaqəyə dair məqaləsini xatırlasaq, bu zaman Harrisin (Xomkinin şagirdi) müəllifi olduğu “Dilin riyazi quruluşları” anlayışına borclu olduğumuzu unutmamalıyıq. Xətlər ilk baxışda o qədər də gülünc deyildir. Bir tərəfdən Xomski qrammatikasının və digər tərəfdən avtomatik dil işləmə mütəxəssislərinin tədqiqat istiqamətləri və müvafiq maraqları, həqiqətən, illərlə qismən bir-birindən fərqləndi baxmayaraq ki, onlar çox vaxt “hesablama linqvistikası” adı ilə qarışdırılırdı. Bu işə müəyyən dərəcədə tarixi kökləri ilə izah olunurdu. Beləliklə 1950-ci ildə kibernetik yanaşma öz yerini “koqnitivizmə” verdi. Çünki əgər o hesablama ideyasını qəbul edirdisə, digər tərəfdən bu hesablamanın mahiyyəti dəyişmişdi, yəni simvolik təsvirlər üzərində bir hesablama idi. Buradanda onun klassik koqnitiv cərəyanı tərəfindən verilən “epistemoloji paradigma”dan törəyən “simvolik kompüter-təsvir paradigması” adı meydana çıxmışdır. Hesablamalar orada simvollar üzərində, yəni uyğun gəlməli olduqlarını təsvir edən elementlər üzərində əməliyyatlar baxımından müəyyən edilir. Simvolların həm fiziki realığa (onlar beyində qeyd ediləcək), həm də semantik realığı (onlar obyektiv aləmi əks etdirir) malik olduğu düşünülürdü. Bu baxımdan idrak fiziki elementlər kimi xarakterizə olunan (neyrobioloji səviyyədə) və real dünyanı kifayət qədər təmsil edən (semantik səviyyədə) simvollarla işləmə qaydalarını (simvolik səviyyədə) meydana gətirən məlumatların işlənməsi kimi xarakterizə edilə bilər. Əvvəllər 1950-ci illərin idrakçılığı əsasən “ağıl-maşın” metaforasına (idrak psixologiyası, idrak fəlsəfəsi və süni zəka ilə paylaşılan) əsaslanırdısa, digər tərəfdən beyin analogiyası – McKulloş və Pits dövründə epizodik olaraq mövcuddursa, daha sonralar Aşbi və ya Arbib kimi bəzi nümayəndələr vasitəsi ilə - 1980-ci illərin sonlarına doğru koqnitiv nevrologiyalar ilə yaxınlaşma çərçivəsində kütləvi şəkildə istismar edildi. Bunlar, öz növbəsində, 1950-ci illərin sonlarına doğru koqnitiv dönüşü meydana gətirdi. F.O.Schmitt, “Sinir Elmləri Tədqiqat Proqramları”nın başlanğıcında, ən tanınmış beynəlxalq nevrologların ətrafında MIT-də on il boyunca çoxsahəli görüşlər təşkil edərək 1960-cı ildə “Beynəlxalq Beyin Tədqiqat Təşkilatı”nın ilk iclası Parisdə keçirildi. Nəticədə sinir şəbəkələri haqqında biliklər inkişaf etdikcə koqnitiv sinir elmləri inkişaf edirdi.

“Simvolik kompüter-təsvir paradigması” dilçiliyində Xomski qrammatikasının və bunun ardınca qrammatikada müəyyən sayda digər rəsmi modelin (birləşmə qrammatikaları) olduğu nəzəri paradigmadır (1). Bunların hamısı formal sistem anlayışına mərkəzi yer verir. Bu yanaşmanın xüsusiyyətləri təxminən aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər. Qəbul edilən yanaşma hipotetikoduktiv xarakter daşıyır və öyrənilən nümunələr dilçi tərəfindən danışığ subyekti kimi dilin səriştəsi əsasında hazırlanır. Yanaşma “modularist”dir (4): dil modulunun digər idrak modulları ilə müqayisədə spesifik olduğu və interfeysi təmin etməli olduğu düşünülmən sintaksisə mərkəzi yer verildiyi güman edilir. vericonditional məntiqi semantik təmsil ilə fonetik təmsil arasında. Dil konsepsiyası təmsil edicidir: dil düşüncə ifadəsi, aləti kimi xarakterizə olunur, dünya haqqında məlumat ötürülməsinə imkan verir. Nəhayət, modelləşdirmə, klassik bir şəkildə, məntiqi-cəbri qaydada hesablamalara müraciət edir. Bu linqvistik yanaşma idrak elmləri və sinir elmlərinin inkişafının daha ümumi çərçivəsinə uyğundur (molekulyar biologiya və genetika ilə əlaqəli); Xomskinin təklif etdiyi “universal qrammatika”, dil baxımından, nəşildən-nəslə ötürülən bir genetik kod fikri ilə səsləşir: bu “dil instinkti”dir (5).

Ədəbiyyat

1. Abeillé A. Les Nouvelles Syntaxes:grammaires d'unification et analyse du français. Paris. 1993. 326pp.
2. Culioli A. Pour une linguistique de l'énonciation, Formalisation et opérations de repereage, Tome 2 Paris 1999.
3. Fortis J.M. La linguistique cognitive.Paris 2019.
4. Fodor J. The appeal to tacit knowledge in psychological explanations, Journal of Philosophy 6/27. 1989.
5. Pinker S. The language instinct:the new science of language and mind. Londre.Penguin 1994.
6. Rastier F. La triade sémiotique,le trivium et la sémiotique linguistique. Nouveaux actes sémiotiques 5-39 pp.Paris 1990.

С.Р.Салимова

Когнитивный поворот и когнитивная прагматика в лингвистике

Резюме

В статье говорится о целях и задачах когнитивной лингвистики. Известно, что язык является объектом первичных исследований когнитивных наук, изучающих функционирование разума и мозга. Психологи, философы, антропологи, специалисты в области неврологии или искусственного интеллекта и т.д. они занимаются характеристикой места языкового фактора в естественном или искусственном познании и изучением его деятельности в пределах своих возможностей. Однако лингвистический подход к языку более целенаправлен и конкретен, чем различные дисциплины, перечисленные выше. Он более централизован, потому что это единственная наука, которая занимается изучением структуры языков, приближающихся к этому объекту.

S.R.Salimova

Cognitive transformation and cognitive pragmatics in linguistics

Summary

The article discusses the goals and objectives of cognitive linguistics. It is known that language is the object of primary research in the cognitive Sciences that study the functioning of the mind and brain. Psychologists, philosophers, anthropologists, specialists in the field of neurology or artificial intelligence, etc. they are engaged in characterizing the place of the language factor in natural or artificial cognition and studying its activity within their capabilities. However, the linguistic approach to language is more focused and specific than the various disciplines listed above. It is more centralized because it is the only science that studies the structure of languages that approach this object.

Rəyçi: prof. Ş.Q.Hüseynov
Redaksiyaya daxil olub: 10.09.2020

E.İ.TAĞIYEVA
e-mail: elnara@mail.ru

Bakı Dövlət Universiteti
(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

NİTQIN ƏSAS KEYFİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: nitq, dil, fikir, tələffüz, natiq

Ключевые слова: речь, язык, мысль, произношение, говорящий

Key words: speech, language, thought, pronunciation, speaker

Müasir dövrümüz gənc nəslin qarşısında yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək vəzifəsini qoyur. Dövlət qurumlarından dəfələrlə narazılıq eşidilmişdir ki, gənclərimiz, xüsusən Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının Olimpiya oyunlarında, dünya və Avropa çempionatlarında öz gücü, iradəsi dözümlülüyü ilə fərqlənərək medallar qazanmış tələbə və məzunları efir və ekran qarşısında, dövlət başçısı Prezidentə məlumat verəndə öz uğurlu nəticələri haqqında olduqca sönük çıxış edir, 4-5 cümlədən ibarət fikrini gözəl, rəvan, səlis dillə ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər, yüksək idman nəticələri ilə bütün dünyanı heyran qoymuş çempionlarımız öz rəhbərlik və sönük çıxışları ilə dinləyiciləri çox təəccübləndirirlər. Doğrudanmı səlis, rəvan, gözəl danışmağı bacarmaq belə çətinidir? Axı gözəl danışığa yiyələnmək həyatda qazanılır və hər kəsin özündən asılıdır. Hələ eramızdan əvvəl yunan və Roma natiqlik məktəblərinin görkəmli nümayəndələri Diogen və Demetriy nitqin beş keyfiyyətini - təmizliyini, aydınlığı, yığcamlığı, məqsədəuyğunluğu və gözəlliyini əsas sayaraq mədəni nitqi müəyyən-ləşdirən məziyyətlərin həlledici olduğunu önə çəkirdilər.

Nitqin düzgünlüyü. Nitqin düzgünlüyü eyni dərəcədə onun forması və məzmununa hesablanmış anlayışdır, yəni formaca və məzmunca düzgün qurulmuş nitqdır. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün təkcə qrammatik qaydalara riayət etmək azdır, ədəbi dilin digər normaları da nəzərdə saxlanılmalıdır. İlk növbədə cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları pozulmamalıdır. Hadisələr, faktlar, onların səbəb-nəticə əlaqələri bilərəkdən təhrif olunmuş şəkildə dilə gətirilməməli, reallıqdan uzaqlaşma hallarına, yalan məlumatlara, layiq olmayan təriflərə, nöqsanların ört-basdır edilməsinə yol verilməməlidir. Deməli, düzgün nitq ifadə əlunan fikrin həqiqiliyindən, doğru-dürüstlüyündən çox asılıdır. Tarixi reallığı düzgün qiymətləndirə bilməyən natiqin, mühazirəçi, məruzəçi, icmalçının çıxışı dil normalarına cavab versə də, düzgün nitq sayıla bilməz. Nitqin düzgünlüyü yalnız o zaman təmin oluna bilər ki, nitq söyləyən şəxs bədii təsvir vasitələrindən, sinonimlərdən, obrazlı ifadələrdən, yeri gəldikcə atalar sözləri, zərb- məsəllərdən, aforizmlərdən məqamında da bəhrələnsin. Deməli, nitqin düzgünlüyü üçün məntiqi və qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş cümlələr əsas götürülməklə ədəbi tələffüz qaydaları gözlənilməli, normal diksiya, nitq fasilələri, məntiqi vurğu nəzərdə saxlanılmalıdır. Nitqi ağırlaşdıran, məzmunun dinləyicilərə çatdırılmasını çətinləşdirən, həcmcə böyük, dolaşq, təm-taraqlı cümlələr işlədilməməlidir. Nitqin düzgünlüyü natiqlə dinləyicilər arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir. Nitqin düzgünlüyü ədəbi dil normaları daxilində mümkündür. Kommunikativ keyfiyyətə xidmət edən düzgünlük gerçəklik haqqında verdiyi məlumata düz mütənasibdir. Düzgünlük anlayışı, əsasən, mövzuya aiddir. Mövzu dəqiq və konkret olarsa, natiq də öz fikrini dəqiq və yığcam qura bilər. Deməli, nitqin düzgünlüyü dedikdə cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün qurulması, sözlərin yerli-yerində işlədilməsi, fikrin aydın, dəqiq, məntiqi ardıcılıqla və ədəbi tələffüz normalarına uyğun ifadə olunması başa düşülür.

Nitqin dəqiqliyi. Dəqiqlik nitqin ilk və əsas şərtidir. Fikrin aydın izahı dəqiq düşüncənin nəticəsidir. Dəqiqlik və yığcamlıq nitqin əsas məziyyətləri kimi zəngin söz ehtiyatı hesabına

başla gəlir. Söz ehtiyatı zəngin olan adamın nitqi dəqiq ola bilər. Dəqiq nitq deyildikdə sözlərin ifadə olunan fikrə uyğun seçilməsidir ki, bunlar nitqin mənasına, məzmununa münasib olmaqla fikrin gerçəkliyi əks etdirməsinə şərt sayılır. Dəqiqlik, bir tərəfdən, nitqin gerçəklik və təfəkkürlə əlaqəsinin, digər tərəfdən, fikrin dil vasitələri ilə düzgün verilməsinin göstəricisidir. Məlumdur ki, söz anlayışa uyğun yaranır və fikir ifadə edir. Əlbəttə, o, ifadə etdiyi fikrə uyğun olmalıdır. Nitqin məntiqiyyəti, ardıcılığı, izahın uyarlılığı fikrin aydın ifadəsinə köklənmişdir. Dəqiq söz işlətmə dilin leksik sistemində olan sözlərin semantik mənasını, sinonimliliyi, çoxmənalılığı, terminləri, müxtəlif funksional üslubları və qrammatik formaları yaxşı bilməyi tələb edir. Dilin sinonimlik imkanlarından istifadə edərək lazım olan sözün seçilib işlədilməsi nitq üçün çox vacibdir. Dilimiz respublikamızın müstəqillik qazananması ilə, həqiqi mənada dövlət statusu almasından, bütün sahələrdə qeyd- şərtsiz tam və yeganə ünsiyyət vasitəsi kimi hərtərəfli işlənməyə başlamasından bəri bədii, elmi və publisistik yazıların, mətbu orqanların dili də, radio-televizisiya verilişlərində, teatr tamaşalarında aktyor və diktorların, müəllim, şagird və tələbələrin nitqi də dəqiqləşmiş, düzgün işlədilməkdə sistem şəklini almışdır.

Nitqin aydınlığı. Aydınlıq ifadə üsludur, ifadə olunan fikrin asan qavranılması üçün o, həmişə diqqət mərkəzində olur. Nitq üçün aydınlıq, səlislik və yığcamlıq yüksək qiymətləndirilir. Bunların içərisində aydınlıq ən vacib üslubi keyfiyyət kimi ön sırada durur. Nitqin düzgünlüyü fikrin aydın ifadəsinin ilkin şərti sayılır. İnsan ifadə edəcəyi mövzu haqqında mükəmməl məlumata malik olub onu dərinlən və yaxşı bilirsə, müvafiq dil vasitələri hesabına nitqində sözçülüyə yol verməz, fikrini maraqlı qurar, dolaşq cümlələrə deyil, sadə, münasib cümlələrlə deyəcəyi faktları ifadə etməyi bacarar. Nitq zamanı aydınlığın pozulması bir sıra hallarla bağlıdır. Bura danışanın sözlərin mənasını, işlənmə məqamlarını yaxşı bilməməsi, zəngin söz ehtiyatına mükəmməl yiyələnməməsi daxildir. Məsələn, danışqda belə cümlələr eşidirik: O, qapının zəngini çaldı. At ilxısında yaxşı atlar vardı. Sənə müvəffəqiyyət uğurlan arzulayıram. Biz bunlara müdaxilə göstərməyə çalışmq və s. "Aydın nitq aydın təfəkkürün, düşüncənin məhsuludur", "Dili dolaşq şəxsin fikri də dolaşq olur" - cümlələrinin təsdiqinə Ü.Hacıbəyovun "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyasında Məşədi İbadın Rza bəyə dediyi bir replikasında aydın görünür: - "A kişi, sən elə qəliz danışrsan ki, "Tarixi - Nadiri" yarıya qədər oxumuşam, mən başa düşə bilmirəm. Bu yazıqlar haradan başa düşsünlər?" Biz tələbələr ixtisaslarına aid idman ədəbiyyatını oxuyub öyrənməklə, izah edib misallar gətirməklə məhdudlaşmamağa çağırırıq. Onlar siyasi, sosial, elmi, iqtisadi yenilikləri özündə əks etdirən, gündəlik mətbu orqanlarda çap olunan publisistik yazıları da oxuyub təhlil etməli, biliklərini artırmağa xidmət edən bədii ədəbiyyatla, oçerklərlə, həyatın hər sahəsinə aid müxtəlif materiallarla bir vətəndaş kimi tanış olmalıdırlar. Nitqin aydınlığı tələffüzlə sıx bağlıdır. Dil səsləri öz məxrəcində deyilməsə, hecanın tələffüzdən düşməsi, normal intonasiyaya əməl olunmaması, bütün cümlələrin ya yüksək, ya da alçaq tempdə deyilməsi, idmanla bağlı çəki dərəcələrinin və ya rəqəmlərin ardıcıl və sürətlə sadalanması, bəzi hərflərin sözlərin sonunda buraxılması şəxsin savadı, dünyagörüşü, mütaliəsi ilə, söz ehtiyatının kəmiyyət və keyfiyyət-cə azlığının nəticəsidir. Sadalanan nöqsanlar aradan qaldırmaq üçün aşağıdakılar nəzərdə saxlanılmalıdır: 1) Nitqin aydınlığına nail əlmaq üçün danışılacaq mövzu öncə ətraflı öyrənilməli, lazımi material hazırlanmalıdır. 2) Material fikirdə və ya yazılı qeydlərdə sistemləşdirilməlidir. 3) Nəzərdə tutulmuş sübut, dəlil və ya faktları ifadə edəcək sözlər məntiqi vurğu hesabına aydın nəzərə çarpdırılmalıdır; 4) Nitqin əsas hissəsindəki söz, ifadə və cümlələr aydın tələffüz edilməli, "bunun" əvəzinə "munun", "gətirdi" əvəzinə "gətdi", "gəl gedək" əvəzinə "gə gedəy", "ona görə" əvəzinə "oa gora", "nə üçün" əvəzinə "nəşün" və s. deyilməməlidir. 5) Məzmunu uyğun intonasiya seçilməli, düzgün diksiya ilə ifadə olunan nitqin başa düşülməsinə (Diksiyanın pozulması sözlərin, ifadələrin başa düşülməsini, fikrin anlaşılmasını çətinləşdirir) cəhd göstərilməlidir. Çıxış edənlər (mühazirəçi, məruzəçi, lektor, diktor, müəllim və başqaları) səsini, nəfəsini idarəetmə bacarığını təkmilləşdirməli, diksiya ilə bağlı şivə qüsurlarını düzəltməlidir, yəni nitqin səs mədəniyyətinə yiyələnməlidirlər.

Nitqin təmizliyi. Mədəni nitqə verilən tələblərdən biri də onun təmizliyi hesab olunur. Ədəbi dilin qaydalarından kənara çıxmaqla ifadə olunan nitq təmizdir. Nitqin təmizliyi digər keyfiyyətlər kimi nitq sahibinin ümumi mədəniyyəti, savadı və dil vahidlərindən istifadə bacarığı ilə düz mütənasibdir. Nitqin təmizliyinin pozulmasının bir neçə ümumi səbəbi vardır:

1. Nitqdə yerli dialekt və şivəyə məxsus dil vahidlərinə yer verilməsidir. Xalqın böyük hissəsi canlı danışiq dilində danışsa da, müəyyən qismi ya dialekt şəraitində yaşadığına görə, ya da uşaqılıq illərində ailəsinin, yaxud yaşayış yerinin danışiq tərzinin təsiri altında dialekt danışığına meyilli olur. Onların danışığında əgər, asanlıqla, yenə, dərman, manat, şəkil, nə üçün, əlacığıq, o qədər, lap az, sən demə, tamam, qaldırmaq əvəzinə əyərəri, hasannixnan, genə, dərman, manit, şikil, nöş, olacoux, oxar- tanan, cıqqana, deməynən, eyzan, qalxızmağ kimi dialekt tələffüzlü sözlər işlənir. Dialektizmlərin ədəbi bədii dildə işlədilməsinə yəl verilir. Paytaxtdan uzaq bölgələrdən, xüsusən ucqar dağ kəndlərindən bəhs edən bədii əsərlərdə yerli kələriti saxlamaq xatirinə yazıçı dialekt leksikasına müəyyən qədər yer verir və təbiilik üçün belə sözlərə müraciət edir. Bədii əsərdə yerli, məhəlli sözlərin məqsədəuyğunluq tələbinə görə əbrzlərin nitqində işlədilməsi zəruridir. Dialektizmlər dil qanunları əsasında yaranısa da, onların hamısının ədəbi dilimizdə işlənməsi mümkün deyildir. Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə yolu ilə yarandığından müxtəlif bölgələrdəki dialektizmlərin hamısı bura daxil əla bilməz. Dialekt sözləri bədii üslubda nə qədər zəruri sayılsa da, onlar elmi və publisistik üslublarda işlənmir, nəsr əsərlərində yazıcının öz dilində, təhkiyə dilində yer alması da arzuolunmazdır. Nəzm əsərləri isə yüksək üslubda yazıldığından şairlər belə sözlərə bilərəkdən müraciət etmirlər. Ümumiyyətlə, dialekt, şivə sözləri fikrin hamı tərəfindən asanlıqla qavranılmasına maneçilik törədir. Ədəbi dildə yazıb oxuyan, dil vasitələrinə norma kimi yanaşan oxucular buna ədəbilikdən kənar nitq vahidləri kimi yanaşırlar. Məsələn: "Çoban quzuların saytından bir neçəsini ayırdı". "Maşın keçalata çatanda sürətini azaltıldı" - cümlələrindəki say- tal, keçalat sözləri hər oxucuya və ya dinləyiciyə aydın olmadığından dilin təmizliyinə ziyan gətirir, onu korlayır.

2. Dilin təmizliyini pozan ikinci cəhət alınma sözlərin lüzumsuz işlədilməsidir. Bəzi hallarda şifahi və yazılı nitqdə ehtiyac olmadan mənası çətin, anlaşılmayan alınma sözlərdən istifadə nəticəsində mövzunun məzmununda nəzərdə tutulan fikir oxucu və dinləyiciyə qarənliq qalır, "köçürülmək" əvəzinə "evakuasiya edilmək", "baxış keçinnək" əvəzinə "monitorinq keçirmək", "nüfuz" əvəzinə "prestij", "vəzifə" əvəzinə "missiya" sözlərinin işlənməsinə doğrudanmı böyük ehtiyac vardır? Kütləvi informasiya vasitələrində, mətbuat səhifələrində, müxtəlif elm sahələrində yazılmış əsərlərdə öz əksini tapan alınma sözlər həddən artıq çoxdur və onlara gün ərzində az qala hər yerdə rast gəlirik. Son illər alınma sözlər dilimizə iki istiqamətdən - türk və rus dilləri vasitəsilə dünyanın bütün dillərindən siyasi, iqtisadi, elmi və digər sahələr üzrə keçir. Sahə üzrə alınmalar daha çoxdur və onlar danışiq dilində az işlənsə də, bədii üslub istisna olmaqla digər üslublarda bol-bol istifadə olunur; rassionalizm, abbreviatür, respondent, dispozisiya, monitorinq, prestij, akkumilyasiya, orator və s.

3. Nitqin səlisliyini pozan amillər içərisində terminlər də müəyyən yer tutur. Lakin terminlər öz sahəsində işləndikdə zərurət sayılsa da, bədii üslubda yaxud adi danışiqda, çıxışlarda, elmi mövzudan kənarda anlaşılmazlıq törədir. Son illərdə türk dilinə aid, yaxud türk dilinin təsiri ilə yaranan söz və terminlər tək-cə texniki və elmi ədəbiyyatda deyil, bütün sahələrdə, hətta danışiq dilində də işləklik qazanmışdır: dəstək, bilgi, öncül, durum, anlam, bölgə, öncə, olay, yetərsay, özəl, önəmli, yaşam, tanıtım, təkpi, öndər, çağdaş, dönəm, yüzillik və s. onlarla, yüzlərlə söz məna, səslənmə, tələffüz baxımından münasib və ruhumuza yaxın olduğu üçün çox tezliklə və asanlıqla ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. Dilimizdə kalka yolu ilə yaranmış sözlər də çoxalmaqdadır. Kalka üsulu dedikdə sözün milli, anlayışın uzun illər gəlmə dilə aid olması nəzərdə tutulur. Deməli, başqa dildən gəlmiş anlayış dilimizin milli bazasından istifadə edərək adlandırırıq. Bura açıqca, dabankeş, əyləc, soyad, soyuducu, sərinqeş, tozsoran, yelçəkər və s. kimi sözlər daxildir.

4. Nitqin təmizliyini pozan amillər içərisində tüfeyli sözlərin də müəyyən qədər rolu var. Nitq zamanı cümlələr arasında əlaqə yaratmaq, yaxud işlədilməli olan zəruri sözü düzgün tapmayan şəxs boşluğu doldurmaq, fikrə "körpü" salmaq istəyəndə ya yersiz fasilələr edir, ya da mövzu ilə əlaqəsi olmayan ara söz və ya cümlə tipli söz birləşmələri (deməli, zaddı, şey, adı nədir, hansı ki, baxanda baxıb görürük ki, canım sənə desin və s.) işlətmək məcburiyyətinə qalır.

5. Elmi üslubda işlədilməsi məqbul sayılmayan söz qrupları sırasına loru sözlər də daxildir. Ədəbi bədii üslubda işlənən bu sözlərə personajların nitqində və canlı danışıda rast gəlik; gop eləmək, goplamaq, zollamaq, ağzından nallamaq, güpə-mək, angırmaq, donguldanmaq, burcutmaq, qatıqlamaq, eşşək, heyvərə, qoduq, tülkü, sən qıfilla, qırıldatmaq, çərən-ləmək, hırıldamaq və s. sözlər nitqdə rəqibini alçaltmaq, təhqir etmək, pis münasibət bildirmək məqsədi daşıyır. Söyüşlər, qarğışlar, ədəbsiz və qeyri-etik sözlər ictimai yerlərdə vulqar xarakterli olduğundan, mətbu əsərlərdə nitqin təmizliyi baxımından işlədilməsi caiz görülmür.

6. Kobud sözlər sırasında jarqonlar da qeyd olunmalıdır. Süni ünsiyyət vasitəsi sayılan jarqon sözlər cəmiyyətdə müəyyən qrup insanlar tərəfindən düzəldilir və elə onlar tərəfindən də başa düşülür. Jarqonlar öz fikirlərini başqalarından gizlətmək və ya başqalarından fərqlənmək üçün, konkret bir zümrə tərəfindən işlədilən elə sözlərdir ki, onlar adi halda müstəqil mənada işlədilib hamı tərəfindən anlaşılsa da, jarqon səviyyəsində başqa cür mənalandırılır. Məsələn: işini bitirmək (öldürmək), əriştəsini kəsmək (həbs etmək), şestyorka (satqın), hərifləmək (aldatmaq), ütmək (pulunu əlindən almaq), başını qırmaq (aldadıq almaq), atanda (ayıq ol, səni axtarırlar) və s.

7. Dilin təmizliyinə xələl gətirən söz qruplarından biri də arqolardır. Fransız dilindən keçmiş bu termin altında məhdud dairədə işlənib başqalarının başa düşmədiyi şərti ifadə və ya söz nəzərdə tutulur: tələbələrin işlətdiyi "quyruq" "kəsir", "akademik borc" mənasında, müəllimlərin işlətdiyi "pəncərə" "dərslər arasında qalan boş vaxt, saat" mənasındadır.

Nitqin yığcamlığı. Mədəni nitqin keyfiyyətlərindən olan yığcamlıq müxtəsərlik və qısalıq anlamındadır. İnsanlar adi danışqdan tutmuş mühazirə, məruzə, çıxışlara, eləcə də bədii əsərlərə qədər yığcamlıq tərəfdan olub uzunçuluğun, sözcülüyn əleyhinədirlər. Fikri əhatə etməklə qısa demək bacarığı bu da istedad əlamətidir. İstedadla bağlı olan yığcamlıq söz söyləyəndən deyəcəklərini ölçülü-biçili, geniş mətləbləri yığcam şəkildə deməyi, vaxt almamağı, təkrarçılıqdan qaçmağı, məlum olanları yenidən xatırlamamağı, başqaların yormamağı tələb edir. Əbəs yerə deyildir ki, indi insanların vaxtını qiymətləndirmək, uzunçuluq etməmək naminə mühazirəyə əvvəlcədən bir saat, məruzəyə on dəqiqəyə qədər, çıxışlara iki-üç dəqiqə vaxt reqlamenti planlaşdırılır. Nitqin yığcamlığını həmişə vacib əmil hesab etmişlər. Yığcam nitq insandan dərin bilik, yüksək təfəkkür, aydın düşüncə, zəngin söz ehtiyatı tələb edir. "Sözlər az, fikir geniş, məna dərin" olsun deyən sənətkarlar da, "uzun sözün qısa" fikrini bəyan edən atalar sözü də, "uzunçuluq eləmə" kimi xalq tövsiyəsi də göstərir ki, vaxt almamaq, eyni fikri oxşar cümlələrlə təkrar eşit dinnəmək üçün ən yaxşı üsul fikri qısa və aydın ifadə etməkdir. Dəmir seyf, cədvəl şəkli, taksi maşın, qara neft, pensiya pulu və s. söz birləşmələrindəki dəmir, şəkil, maşın, qara, pul sözləri artıqdır, axı seyf dəmirdən olur, taksinin maşın olduğu, neftin qara olması hamıya aydındır. Yaxud, "Məndə ona qarşı məhəbbət var", "Ürəyim fərəh hissi ilə döyünürdü", "Ta qədimdən yaradıcı sənətkarlara hörmət var" və s. cümlələrində qarşı, hissi, ta, yaradıcı sözlərinin lüzumsuzluğu göz önündədir. Görəsən, yaradıcı olmayan sənətkar varmı? Ta ədatı uzaqlıq bildirdiyindən "ta qədimdən" işlətməyə ehtiyac yoxdur və s. Bu tipli cümlələrdə uzunçuluqdan irəli gələn bəzi sözləri atmaqla fikri yığcam ifadə etmək mümkündür. Dilə yaxşı bələd olmayan adamların nitqində konkretlik və yığcamlıq kimi keyfiyyətlərin çatışmaması təbiidir. İndi xarici ölkələrə yazışmalar, göndərilən məktublar, teleqramlar. Ali Məhkəməyə appelyasiya şikayətləri çox yığcam verilir. İnternet saytlarında artıq cümlə və təkrar fikirlər oxunmur. Bunları nəzərə almaq və yığcam yazıb danışmaq hamı üçün mədəniyyət forması, qanun-qayda əlaməti olmalıdır.

Nitqin sadəliyi. Nitqin sadəliyi onun aydınlığından, asan, anlaşıqlı, təbii və düzgün olmasından asılıdır. Sadə nitq ümumxalq danışığı dili elementlərindən, bəsit cümlələrdən, elmi və ya bədii üslubdan qaçmaq anlamında yox, fikrin asan qavranılmasına kömək edən, əşya və hadisələrin mahiyyətini yığcam və dəqiq verən ifadə tərzii kimi başa düşülür. Dinləyicilərin ümumi səviyyəsinə uyğun olmaqla hər cür qondarma, süni ifadələrdən, təmtəraqlı, gurultulu, yalançı pafosdan, gerçəkliyi əks etdirməyən söz birləşmələrindən (vicdanın böyük heykəli, ölməzlik zirvəsi, şəirin günəşi, dağın ciyəri, kadr potensialı, horizontal xətt və s.) istifadə nitqin sadəliyi baxımından məqbul sayılmır. Anlaşılmayan və ya az anlaşıqlı, lakin konkretlik və təbiiyyətdən uzaq söz birləşmələri, mürəkkəb konstruksiyalar anlaşılmazlıq yaradır, məfhumun canlandırılmasını mümkünəşür edir ("vicdanın böyük heykəli" kimi) və nitqin asan başa düşülməsini çətinləşdirir.

Nitqin münasibliyi. Nitqin münasibliyi üçün misallar və sitatlar elə seçilməlidir ki, konkret dil situasiyalarının, ədəbi üslubların, zəruri söz və ifadələrin işlədilmə qanunauyğunluğu nəzərə alınsın. Ünsiyyətin müxtəlif sahələrinə xidmət edən funksional üslublann hər birinin özünəməxsus dil materialını seçmə və işlətmə üsulları vardır. Bədii yazıda dil elementlərinin uyğunluğu digər yazı növlərindən fərqlənir. Bədii əsərdə yazıçı janrdan asılı olaraq yaratdığı obrazları dövrün həyat normaları gözəlməklə bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə qələmə alır, xalqın sosial həyat şəraitini yeri gəldikcə ifadələrlə, atalar sözləri və zərb-məsəllərlə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə zənginləşdirir, əxlaqi- psixoloji faktərləri ön planda bədii sözün qüdrəti ilə nümayiş etdirir, insanlarda kiməsə nifrət, kiməsə məhəbbət hissi ilə dəlu əsl sənət nümunələri yaradır. Bu üslubda elmi terminlərə, hər növ neologizmlərə, dilin təmizliyini pozan yad-yabancı sözlərə, şablon, trafaret fikirlərə az rast gəlik. Amma işgüzar (rəsmi-kargüzarlıq, rəsmi- əməli) yazı növlərində standart fərmalar üstünlük təşkil edir. Bunlar rəsmi sənədlərin pozulmaz forması kimi sabitliyini saxlayır. Nitq mübadiləsinin informasiya məqsədinə xidmət etməsi üçün natiqdən dil strukturuna bələdlik və savad, dilin ifadə vasitələrindən istifadə bacarığı, nitq vərdisi, materialın məzmunu və həcmi haqqında aydın təsəvvür, dinləyici və ya oxucuya veriləcək məlumatın zəruriliyi tələb olunur. Bu zaman nitqin ünsiyyət mühtinə uyğunluğu, dinləyən və ya oxuyanların anlama səviyyəsinə müvafiqliyi nəzərdə saxlanılır. Nitqin münasibliyini şərtləndirən amillər içərisində aşağıdakılar daha önəmlidir: 1) Mövzunun (fikrin) məzmununa uyğun dil materialının seçilməsi; 2) Dil vasitələrinin nitqin məqam və şəraitinə uyğunluğu; 3) Nitq üslubundan asılı olaraq dil vasitələrinin məqsədəuyğunluğu; 4) Dil materialının natiqin şəxsiyyətinə, yaşına, savadına, dünyagörüşünə, sənətinə uyğunluğu. Nitq prosesində kimin kimlə, hansı şəraitdə (təklidə, yoxsa auditoriya qarşısında, ya da ekran və ya efir vasitəsilə) informasiya mübadiləsi aparması gözənilməli, nitqin məzmunu, məqsədi, istiqaməti aydın olmalı, natiqin (müəllimin, lektorun, mühazirəçi, məruzəçi və ya çıxış edən) nəzəri və praktik hazırlığı iştirak edənlərin, dinləyən və ya oxuyanların marağı dairəsində olmalıdır. İctimai yerlərdə dövlət əleyhinə müəyyən sirləri danışmaq, dövlət kəşfiyyat işlərindəki müəyyən məlumatları danışmaq olmaz. Hərbi hissələrin nömrəsini, yerini bildirmək də bu qəbildəndir. Buna görə də "N" hərfi ilə hissəyə işarə edilir. Yaxud, danışıda əxlaq normalarına görə heç kəs öz arvadının adını yad kişilər arasında çağırır.

Ümumiyyətlə, azərbaycanlılar qadın-qız adlarını məclislərdə, ictimai yerlərdə kişilər arasında çəkməyi düzgün saymırlar. Cavan gəlin və ya ər hətta valideynlərinin yanında belə "mənim arvadım", "mənim ərım" ifadələrini işlətmir, başqalarının yanında isə onların adlarını çəkməyi əxlaq qaydalarına görə münasib görmürlər. Dilçilikdə buna tabu deyilir. Elə bu səbəbdən A.Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə" əsərində, Ə.Haqverdiyevin "Xəyalat" pyesində, A.Şaiqin "Məktub yetişmədi" hekayəsində qadın obrazı verilməmiş, qadın adı çəkilməmişdir. Keçmiş əxlaq normalarına görə kişi arvadının adını böyüklərinin yanında deyər bilməzdi, "uşaqların anası" və ya "filankəsin qızı" (əgər tanınmış kişinin qızı idisə) deyər işarə edərdi. Bu hal başqa xalqlar üçün xarakterik deyil. Ruslar "maya je- na", fransızlar "ma fam" deməkdən nəinki çəkinmirlər, əksinə, qürur duyurlar. Yaxşı danışmaq, sət mənanı yumşaltmaq üçün

evfemizmlərdən də istifadə olunur. "Yox" əvəzinə "xeyr"; "yalandır" əvəzinə "doğru deyil", "həqiqətə uyğun deyil"; "xoş getdin" əvəzinə "xoş gəldin"; "demək" əvəzinə "buyurmaq"; "ölmək" əvəzinə "rəhmətə getmək", "ömrünü bağışlamaq" və s. kimi sinonim söz və ifadələri işlətməyə üstünlük verilir. Nitqin münasibliyi üçün formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan sözlərə - omonimlərə yazılı nitqdə geniş yer ayrılır. Çünki şifahi nitqdə sözün mənasına daha çox fikir verildiyi halda yazılı nitq həm forma, həm də məzmun cəhətdən münasib və dəqiq olmalıdır. Yazılışına görə müxtəlif, səslənməyə görə eyni olan sözlər - omofonlar nitq prosesində səslərin təhrifi ilə meydana çıxır. Məsələn: Külək qapını aşdı (açdı) - O, baryeri aşdı. Şeirdə belə sözlər ritm və qafiyə xatirinə əmofon şəklinə salınır. Aşiq şeirinin təcnis janrında qafiyələr cinas sözlər üzərində qurulur:

*Mən qurban eylərəm yara canımı,
Götürüb doğraya, yara canımı.
Alıb təpə-dımaq yara canımı.
Bilmirəm dərmanı, ay ana, ana*

Təbii ki, insanlarda nitq mədəniyyətinə yiyələnmək eyni dərəcədə deyildir. Bu, insanın savadından, mütaliəsindən və qavrayışından, danışdığı dilə yaxşı bələdliyiindən, yazılı və şifahi dilin normalarına mükəmməl yiyələnməsindən asılıdır. Əlbəttə ki, bu zaman danışanın mədəni və qeyri mədəni, savadlı və ya savadsız nitqini onun düzgünlüyü, səlisliyi, məntiqliyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Savadlı adamların nitqini forma və məzmununa görə iki qrupa bölürlər 1) gözəl forması və məzmununa görə adamlara müsbət təsir göstərən nitq. Bu nitq fikrin aydın və səlis ifadəsi ilə seçilir 2) forma və məzmun cəhətdən zəif, təsir dərəcəsi aşağı olan nitq. Bu nitqdə ardıcılıq və rəvanlıq, axarlıq dinləyiciləri qane etmir. Bu, çox vaxt savadsızlıqdan deyil, insanın daxili aləmi ilə bağlı nəticəlik bacarığı ilə şərtlənir. Hər bir kəs səlis, elmi, qrammatik və məntiqi baxımdan savadlı, təsirli nitqə sahib olmağa çalışmalıdır. Yaxşı, gözəl söz, kəlam, dil nitq şəklində insanın qiymətini yüksəklərə qaldırır.

Ədəbiyyat

1. Gülsəda Quluqızı. Nitq mədəniyyəti. Nitqin yığcamlığı üzərində iş. Bakı, 2014
2. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013
3. Nağısoylu M.Z. Ali təhsilə hazırlıq kurslarının dinləyiciləri üçün dərs vəsaiti.
4. Hüseynov S.S. Nitq mədəniyyəti (dərslik). Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 2010

Э.И.Тагиева

Основные особенности речи Резюме

Одна из задач стоящих перед современным молодым поколением в наше время овладеть культурой высокой речи. Каждый должен говорить так, чтобы аудитория не только понимала, но и слушала и наслаждалась этим. Чтобы овладеть культурой речи, необходимо глубоко знать словарный запас языка, овладеть всеми его нормами, правильно применять законы языка в речи. И речевые качества также играют роль. Это основные факторы, определяющие культурную речь. Таким образом культура речи обеспечивается овладением художественными средствами приобретения богатого словарного запаса, овладением фонетическими нормами нашего языка путём овладения законами литературного языка на высоком уровне. Культурная речь должна быть ясной, насыщенной, выразительной, логически соответствующей объективной реальности.

E.I.Tagiyeva

Main features of speech
Summary

In modern time, one of the main tasks facing the younger generation is to master a high language culture. Everyone should speak in such a way that the audience not only understands it, but also listens to it with pleasure and enjoys it. In order to master the culture of speech, it is necessary to have a deep knowledge of the vocabulary of the language, to master all its norms, to correctly apply the laws of language. Also, speech qualities play a great role. These were the main factors determining cultural speech. This way the culture of speech is ensured by mastering the rules of literary language at a high level, waiting for the phonetic norms of our language, having a rich vocabulary, mastering the means of literary language. Cultural speech should be clear, rich, expressive, logically corresponding to objective reality.

Rəyçi: filol.f.d. P.İ.Paşayeva

Redaksiyaya daxil olub: 31.08.2020

S.Ə.XASIYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

ALMAN FRAZEOLOGİZMLƏRİNDƏ POLİLEKSİKALLIQ VƏ İDİOMLULUQ

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, onların xarakterik əlamətləri, polileksikallıq, idiomluluq, onlara aid alman və Azərbaycan dilində nümunələr

Ключевые слова: фразеологические соединения, их характерные черты, полилексичность, идиома, их примеры в немецком и азербайджанском языках

Key words: phraseological compounds, their characteristic features, polylexicity, idiom, examples of them in German and Azerbaijani languages

Nitqdə dəqiqlik və ifadəlilik sözlərin və ifadələrin qanunauyğun şəkildə işlədilməsi çox vacib və önəmli şərtlərdəndir. Biz nitqimizi müəyyən qrammatik qaydalar və qanunauyğunluqlar çərçivəsində qururuq. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində sözlərin və sabit söz birləşmələrinin çox böyük rolu vardır. Dildə olan bütün söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. “Frazeologiya” mənşəcə yunan sözü olub, “phrases” – ifadə, “logos” – nəzəriyyə, elmi sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini tədqiq edir.

“Dilə möhkəm surətdə daxil olan birləşmələrin” öyrənilməsinin xüsusi üsulların zəruriliyini ilk dəfə Ş.Balli əsaslandırırmışdır. Struktur-dil yaranma mexanizmi obrazlı deyilsə, “paslanmış frazeoloji vahidlərin” yenidən hasiledilmə əlamətlərinin, habelə “frazeoloji qruplar” üçün səciyyəvi olan uzual-nitq planı əlamətlərinin fərqləndirilməsi də onun tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bununla da frazeologiyanın dilçiliyin xüsusi bölməsi kimi konturu və vəzifələri göstərilmişdir (1, s. 462).

A.A.Axundovun fikrincə, “frazeoloji birləşmələr və ya yaxud frazeologizmlər sözə ekvivalent hesab edilir. Frazeoloji vahidlərin, yuxanda göstəriləni kimi, dörd növü vardır: frazeoloji birləşmələr, frazeoloji qovuşmalar və nəhayət, frazeoloji ifadələr. A.T.Burger (3; 4) frazeoloji əlamət altında polileksikallığı, (die Polilexalität), (Mehrwortcharakter), idiomluluğu (Idiomatizität) eləcə də onların işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırır. V.V.Vinoqradov da həmçinin öz araşdırmalarında idiomluluğa üstünlük vermişdir (5).

Beləliklə, frazeologizm termini altında qeyd olunan frazeoloji əlamətlər meydana çıxır.

1) polileksikallıq və daha çox sözlü xarakter (Mehrwortcharakter), reproduktivlik, möhkəmlik, dəyişməzlik (Festigkeit), idiomallılıq (idiomatizität) və ekspressivlik (Ekspressivität).

Tədqiqatlar göstərir ki, frazeologizmlərin polileksikallığına və ya çox üzvlülüynə hər an tələbat yaranır. H. Burger göstərir ki, “elə hallar olur ki, qısa mətnlər də, dualar da, inancılar da, şeir və kəlamlar da frazeologizmlərin tərkib hissələri kimi verilə bilər” (3).

Məs: /Was ich nicht weiß, macht mich nicht weiß – sagte der Ochs, als er gebraten wurde//.

Mən nəyi bilmirəm, məni bildirmir → qızardılmış öküz dedi.

Burada heç bir aydınlıq gətirilmir ki, avtosemantika və semantika frazeologiya sahəsində eyni dərəcəyə malikdirmi.

Dilçilikdə avtosemantika o leksemlərə aid olunur ki, onların müstəqil leksik mənası olsun. Məsələn: “Urlaub” və ya “kommen”.

Sinsemantika isə elə bir leksemdir ki, cümlədə o qrammatik funksiyanı yerinə yetirir, məxsusi olaraq isə leksik mənaya aid olmur. Məsələn: “an” və ya “und”.

N.N.Amosova polileksikallıq, yəni çox mənalılıq haqqında qeyd edərək bildirmişdir ki, “eyni leksik vahid bir sıra mənalıların toplanması nəticəsində yaranmışdır” (6, s. 93).

Çoxmənalılıq əsasən mətnlə bağlı olaraq müəyyənləşir. Çoxmənalı frazeoloji vahidləri ilk baxışdan omonim frazeoloji vahidlərə oxşatmaq olar. Müasir dilimizdə bu vahidlər, ikimənalılar daha çox, üçmənalılar nisbətən az, dörd mənalılara isə nadir hallarda rast gəlinir. Məs: “can almaq” sabit birləşməsi birini öldürmək, dini mənada isə əzrayılın can alması, bir şəxsi təhdid edərək cəzalandırmaq, həqiqi mənada öldürmək, məcazi mənada isə cəzbedici əlamətləri ilə valeh etmək mənalılarında işlənir. Frazeoloji fondunun öyrənilməsi göstərir ki, çoxmənalılıq sözlərə deyil, idiomlara və frazeologizmlərə də aiddir.

Polileksikallıq frazeologizmlərin daxili strukturunu özündə əks etdirir. Frazeologizmlər ən azı iki sözdən ibarət olur. Burada əsas komponentlər autosemantikaya və sinsementikaya bölünür. Autosemantika (Basiselemente) leksikal mənaya malik olurlar və obyektiv reallığı əks etdirirlər. Buraya əsas nitq hissələri olan isim, fel, sifət və zərflər aiddir. Sinsementikaya isə (Verknüpfungselemente) leksikal mənası olmayan artikllər, bağlayıcılar, sözləri və əvəzlilər aiddir.

İdiom yunan sözü “idioma”dan götürülərək, dildəki elə ifadələrə deyilir ki, söz birləşməsi quruluşuna malikdir. İdiomlar leksik mənasından asılı olmayaraq, söz birləşmələrini təşkil edir və bu sözlərin hamısı birləşərək bir məna ifadə edir. Lakin demək olar ki, hər cür frazeoloji vahid də idiom adlandırılı bilməz.

Bəzi dilçilər, idiomları məcazi mənada işlədilən sadə sözlərə, bəzi dilçilər isə mürəkkəb sözləri idiom hesab etmişlər. Məsələn: A.A.Reformatski frazeologizmlərdən danışarkən, “frazeologiyanın leksikləşmiş söz birləşmələrindən və idiomlardan ibarət” olduğunu yazır (7, s. 96). A.A. Reformatskiyə görə, idiom yalnız leksikləşmiş söz birləşmələrindən deyil, həm də məcazi mənada işlədilən sözlərdən ibarət olur. Müəllif заяц – dovşan sözünü götürür və deyir ki, bu söz biletsiz sərnəşin mənasında işlədilərək idiom olur (alman dilində isə bu ifadə schwarz gehen – pulsuz getmək) (7).

Azərbaycan dilçiliyində isə idiomlar frazeoloji vahid kimi nəzərdə tutulur. Dərgöz, əliaçıq, gözütöx, əlbir, əliyəri, gözüac və s. idiomları buna misal göstərmək olar. V.Flaysərin fikrincə, “ifadəliliyi nəql etmək frazeologizmlərin çox mühüm funksiyalarından biridir” (8). Məsələn:

“den Speiss umdrehen” – taktikanı dəyişmək

“null und nichtig” – tamamilə etibarsız

“toll und voll” – çox sərxoş, lülqənbər

İdiomlara həm də semantik ikiləşmə, sinonimlərin, antonimlərin cüt işlənməsi kimi də özünü biruzə verir. Məsələn:

Legen und Pflegen – bir kəsin qayğısına qalmaq

guter Dinge sein – yaxşı əhvalda olmaq

Ana dilimizdə isə “Əhməd dağ kimi oğlandır”, “O, şir ürəyi yeyib” kimi ifadələri misal gətirmək olar.

Frazeologizmlərin xarakterik əlamətlərini araşdırarkən görürük ki, frazeologizmlərin bəziləri sərbəst söz qruplarına daha çox istiqamətləndirilir. Göstərilən fellərdəki birləşmələr “Antwort geben” – cavab vermə, “Fragen stellen” – sual qoymaq, “Zweifel haben” - və s. misalların əksi olaraq isə bəziləri yalnız frazeoloji vahidlər kimi başa düşülür.

Məsələn: “Bausch und Bogen” – hamı bir yerdə, “Klipp und Klar” – açıq-aydın, “für jemanden durchs Feuer gehen” – bir kəs üçün özünü oda vurmaq, “Feuer hinter etwas machen” – hər hansı bir işi sürətləndirmək, “Große Augen machen” – təəccüblənmək, “etwas durch die Blumen sagen” – nəyisə üstüörtülü demək və s. çoxlu sayda nümunələr göstərmək olar.

İdiomluluq frazeoloji əlamətlərin ən mühüm və vacib qollarından biridir. İdiomluluqda hər hansı bir fikir və yaxud frazeologizmin mənası onun konstitutentlərinin mənası ilə izah edilə bilmir. Məsələn:

“Bahnhof verstehen” – “heç nə başa düşməmək” mənasını verir. Leksik anlam baxımından götürülsə burada heç bir fikrin olmadığına şahidi oluruq, yəni frazeologizmin sözbə-söz mənasının və ümumi mənası arasında bağlılığın olmadığını görürük. Deməli idiomluluqda frazeoloji məna ilə sözbəsöz məna arasında qeyri-dəqiqliyin olduğunu görürük.

A.T.Burger göstərir ki, idiomatiklik bildirməyən frazeologizmləri nəzərdən keçirərkən belə qənaətə gəlmək olur ki, belə söz birləşmələrində frazeoloji məna ilə sözbəsöz məna arasında Diskrepanz uyğunsuzluq olmur və ya cüzi halda olur (4). Məs: “die Zähne putzen” – dişləri fırçalamaq, “das Feuer löschen” – alovu söndürmək, “die Schuhe anziehen” – ayaqqabını geyinmək və s. birləşmələri buna misal göstərmək olar.

İdiomatik ifadələrin böyük bir hissəsi alman dilində bədən üzvlərinin adları ilə meydana gəlmişdir. Bədən üzvlərini bildirən sözlərdən çox aydın, ifadəli, məzmunlu frazeoloji ifadələr ortaya çıxmışdır.

j-d hat einen schweren Kopf – kiminsə ağır başı var

den Kopf zerbrechen – baş sındırmaq

ganz Ohr sein – nəyisə diqqətlə dinləmək

schöne Augen machen – qaş-göz etmək və s. idiomları buna misal göstərmək olar.

Ana dilimizdə isə bunlara “qəlb sındırmaq”, “dil vermək”, “gözdən salmaq”, “ağzının suyu axmaq” və s. birləşmələri nümunə vermək olar.

İdiomların bəzilərini öyrənərkən və tərcümə edərkən bəzilərinin semantik cəhətdən bölünə və ya parçalana bilmədiyinin şahidi oluruq. Məsələn “Hunger haben” – ac olmaq və ya “Durst haben” – susamaq kimi birləşmələri buna misal gətirmək olar.

Ədəbiyyat

1. Принципы описания языков мира. –М.: Просвещение, 1976
2. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 2006
3. Burger A.T. Idiomatik des Deutschen, Tübingen, 1973, 117 s.
4. Burger A.T. Handbuch der Phraseologie. Berlin, 2007,
5. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977. - 312 с.
6. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1963.
7. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М.: Аспект Пресс, 2005, 536 с.
8. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində idiomlar. Azərbaycan Dövlət Universitetinin əsərləri. Bakı, 1955, 160 s.
9. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, Maarif, 1963, 264 s.
10. Qurbanov Ç.M. Frazeoloji vahidlərin meyarı haqqında. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 1974, 113 s.
11. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, Maarif 1979, 66 s.
12. Agricola E. Corner Wörter und Wendungen. Leipzig “Hochschule Verlag”, 1972, 996 s.
13. Albert Busch. Germanistische Linguistik. Günter Narr Verlag, 2008, 255 s.
14. Der grosse Duden „Redewendungen und Sprichwörtliche Redenshalten“. Leipzig, 1992, 75 s.

С.А.Хасиева

Полилексичность и идиоматичность в немецких фразеологизмах

Резюме

Сравнивая фразеологизмы немецкого и азербайджанского языков, мы выявляем много общего и различного. Характерными чертами фразеологизмов являются «полилексичность», то есть компонентный состав и идиома, то есть в статье показана выразительность с примерами на обоих языках. В статье также представлены бесплатные словосочетания, эффективные и неэффективные глагольные сочетания.

S.A.Khasiyeva

Polylexicality and idiomaticity in German phraseological units

Summary

When comparing phraseological combinations in German and Azerbaijani, we witness many similarities and differences. The characteristic features of phraseology are "polylexicality" - that is, component composition and idiom - that is, expressiveness is shown in the article with examples in both languages. The article also contains free word combinations, effective and ineffective verb combinations.

Rəyçi: filol.f.d. S.B.Mustafayeva

Redaksiyaya daxil olub: 20.10.2020

Ü.T.YUSUBOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NUMERATİV SÖZLƏRİN BƏZİ QRAMMATİK-SEMANTİK FUNKSİYALARI

Açar sözlər: *numerativ sözlər, pragmatik şərh, numerativ əlaqə, xüsusi numerativ sözlər, frazeoloji numerativlər*

Ключевые слова: *нумеративные слова, прагматический комментарий, нумеративная связь, специальные нумеративные слова.*

Key words: *numeration words, pragmatic comment, numerative connection, special numerative words, phraseological numeratives*

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin bir qismini numerativ sözlər təşkil edir. Bu söz qrupu saylardan sonra işlənərək kəmiyyəti dəqiqləşdirməyə, aydınlaşdırmağa xidmət edir. Numerativlər dildə az miqdarda olsa da, xüsusi pragmatik və kommunikativ şəraitdə meydana çıxır və nitq aktını, nitq fəaliyyətini nizamlayır. Pragmatik şərait deyərkən dil işarələri (vahidləri) ilə həmin işarələrdən istifadə edənlər arasındakı əlaqə və münasibətlər dərk edilir. Həmin şəraitdə dil işarələri ilə onlardan kommunikasiya niyyəti ilə istifadə edənlər arasındakı münasibətləri tədqiq edən aspekt nəzərdə tutulur. Demək, pragmatika ünsiyyət quramlarının nitqində özünü göstərən numerativləri, onların məna və funksiyalarını da öyrənir. Sosial amillər burada diqqət mərkəzində dayanır.

Pragmatik interpretasiya (şərh) xüsusi tip əlaqədir. Həmin əlaqə sayla isim arasında olan münasibəti qaydaya salır. Bu baxımdan pragmatik əlaqə mahiyyət etibarilə birbaşa dil işarələrinin qeyri-dəqiqliyinin, qeyri-aşkarlığının nəticəsidir. Söhbət «nəfər», «qat», «nüsxə», «də-nə», «cüt» və s. numerativ sözlərin pragmatik-üslubi dəyərləndirilməsindən gedir. Həmin siyahıya «dəfə», «qarış» numerativlərinin daxil olmaması, daha doğrusu daxil ola bilməməsi də pragmatik mülahizələrlə, dünya bilikləri konteksti və həyat təcrübəsi ilə əlaqədardır.

Numerativ sözlər sayla sayın əlaqədar olduğu isim arasında işlənir. Numerativlərin pragmatikası üzərində müşahidələrimizi davam etdirsək, görürük ki, elementlərin sosial statusu onların kommunikativ valentliyi ilə düz mütənəşib gəlir. Müəyyən münasibətləri bildirən numerativlərin funksional genişliyi xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Bu cəhətdən dilin ədədi, hesablayıcı kateqoriyası, predmetin miqdarı, eyni zamanda kəmiyyət ifadələri arasında numerativ əlaqə, münasibətlər mövcuddur.

Numerativ əlaqə və münasibətlər isimlə say arasında işlənən işarədir. Bu işarə semiotikada öyrənilir. Bununla yanaşı, ismə xas olan ikili (binar) leksik-semantik dərəcənin xarakteri Azərbaycan dilində numerativlərin xüsusi qrammatik, semantik, kommunikativ və pragmatik funksiyalara malik olduğunu meydana çıxarır. Numerativlər də sözdür, amma sözlərdən fərqli sərhədlərə malikdir, dünya dillərin hər birində bu vahidlə, işarə ilə qarşılaşmaq mümkündür, onların özünəməxsus qrammatik əlamətləri vardır, dünya dilləri üçün eyni xarakterlidir.

Numerativ sözlərin əmələ gəlməsi hər şeydən öncə, nitq şəraiti ilə bağlıdır. Nitq tələb edir ki, sözü ədədi mühitə salaq və işlədək. Məsələn, «arşın» sözünə diqqət edək: Arşın mal alan, bir də «beş arşın mal» ikincidə arşın numerativi sayla isim arasında işlənərək deyilən vəzifəni yerinə yetirmişdir. Numerativ sözlər saylar kimi iki funksiyanı yerinə yetirir: 1) kommunikativ funksiya, 2) nominativ (adlandırma) funksiya. N.Blexer numerativlərin atributiv funksiyasından bəhs edir (1) Bu funksiya təyinedici funksiyaadır. Demək, numerativ birləşmələr atributiv əlaqənin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Həmin əlaqə əşya ilə geniş mənada onun əlaməti (maddi-material əsası, keyfiyyəti, miqdarı, sırası və s.) arasındakı əlaqələri ifadə edir:

beş çürük meyvə, on daş divar və s. (2, c.451). Numerativlərin başlıca morfoloji əlaməti onların dildə isimlərlə təzahür olunmasıdır. Bu ifadə imkanı numerativlərin maraq doğuran struktur, semantik, kommunikativ və pragmatik funksiyalarını təhlil etməyə şərait yaradır. İsimlərin numerativ funksiyası deyərək onların leksik-semantik siniflərini, bununla əlaqədar əsas əlamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Belə ki, numerativlər dildə kontekstual-janr-üslubi şəraitdə meydana çıxır, struktur cəhətdən seçilir və variantlar kəsb edir, müxtəlif nitq üslublarında özünü göstərir, işlənmə şəraiti görünür və s.

Məsələn, bəzi nümunələrə baxaq: *Gedər ini qırx ağac ziyadə* (Xətai); *Üç yüz say cidalı yigit* bunun yanına cəm oldu... Mərə, Oğuzdan *bir bölük atlı* gəldi (KDQ); *Bir udum vətən*

Şamı bir vaxt səçə olur,

Hamı uçurdən dalınca.

Bir parça torpaq dalınca

Bir udum vətən dalınca (İntiqam Yaşar. *Bir udum vətən*. Ədəbiyyat qəzeti. 12 avqust 2017-ci il, s.5). Göründüyü kimi, müxtəlif nitq üslubunda (tarixi mətnlərdə, müasir poeziya nümunələrində) *qırx ağac ziyadə*, *üç yüz say cidalı yigit*, *bir bölük atlı*, *bir udum vətən*, *bir parça torpaq* birləşmələrində sayla isim arasında işlənən işarələr numerativ sözlərdir. Bunlar əsasən ölçü vahidlərindən ibarətdir. Bu model kəmiyyət+ad birləşmələridir və onların variantlarıdır.

Numerativlər- klassifikatorlar- ölçü adlarının birliyi isim bəhsində xüsusi qrup təşkil etsə də, bu mövzu morfologiyanın say bölməsində öyrənilir. Numerativ sözlərin bəziləri tarixi səciyyə daşıyır. Mövcud klassik əsərlərin, tarixi abidələrin böyük bir qismi mənzum və bədii əsərlərdən ibarət olduğu üçün həmin tipli sözlərin (numerativlərin) nə dərəcədə istifadə edildiyini müəyyən etmək, onların xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq son dərəcə çətin və mürəkkəbdir. Lakin bu haqda az da olsa, bir təsəvvür etmək üçün «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində, eləcə də XVI və XIX əsrdə rast gəlinən bəzi nümunələrdə saylarla birlikdə işlənən numerativlərin qədimliyini təsdiq etmək mümkündür: *Susızam bir gəz* bu səhradə bənimçün ara su, *Seyri-gülzar* etdigin *bin gəz* səbəbdən fəhm edüb (Füzuli); *Bir gəz* adam ətinə toyam, derdim. Bu gəz getməgi yarağına düşdü «Dastani-Əhməd Hərəmi), *Bir gəz* ölmək yek cəhəndə, bir yaraməz addin (Kişvəri), *İki rükət* namaz qıldılar... *Üç yüz* uigidi yanına bıraqdı, meydana vardı (KDQ), *Səldik*, ol kim, solduran soydur, sabadanca yerindən uru durar, əlin-yüzün yumadan doqquz bazlamac ilə *bir k ü v l ə k* *yoğurd* gəvəzlər, toyunca tıqa-başa yer (KDQ) və s.

Buradakı *sayı*, *bölük*, *gəz* sözləri numerativlərdir. Bunlardan *sayı* bu gün artıq dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna daxil edildiyi kimi, *gəz*, *çin* sözləri də eyni vəziyyətə düşmüşdür. *Dəfə* sözünün tam sinonimi olan *gəz* sözünə xalq ədəbiyyatında rast gəlmək olur: *İldə bir gəz meyvə* verən ağaclar (Xurşid) (3, s.99-100). Azərbaycan dilində numerativ söz və ifadələrin 2 növü mövcuddur. 1) xüsusi numerativ sözlər; 2) frazeoloji numerativlər. Xüsusi numerativ sözlərin özünəməxsus struktur-semantik xüsusiyyətləri mövcuddur. Frazoloji numerativlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri (variantlar) fərqlilik yaradır.

Miqdar sayları ilə ismin arasında işlənən xüsusi numerativ sözlər kəmiyyət fərqi əmələ gətirə bilir. Məs.: iki cüt corab, bir dəstə uşaq və s. Numerativ sözlərin dildə rolu böyükdür. Yeni ifadələrin, birləşmələrin, xüsusən də frazeoloji vahidlərin meydana gəlməsində çox fəallıq göstərilir. Sabitlik təkcə leksik və sintaktik səviyyədə deyil, eləcə də frazeoloji səviyyədə özünü göstərir. Numerativlər frazeoloji birləşmələrin tərkibində fəal şəkildə işlənirlər. Numerativ sabit birləşmələrin (frazeologizmlərin) nitqdə semantik potensialı və onun komponentləri zəngindir. «Bir damcı günəş oldu» ifadəsində «damcı» sözü numerativdir, frazeologizmdir. Birləşmə bir ümumi məna ətrafında birləşir, obrazlılıq, emosionallıq ifadə edir, dəyərli və təsirli olur, möhkəm milli xüsusiyyətlidir, tərəfləri məcazi mənədadır. Numerativlər frazeoloji vahidlərin tərkibində funksionallaşır, mənəyaradıcı funksiya qazanır: *bir günlük səfər*, *beş günlük dünya*, *bir əsrlik ömür* və s. İdiomatik ifadələrin tərkibində numerativ sözlərdən çox istifadə olunur. İdiomatik vahidlər dilin “bədiilik külcəsidir”, obrazlılıq, psixologizm burada

zəngindir. Numerativ sözlər müəyyən sənət sahəsi əsasında meydana gələn idiomatik ifadələrin tərkibində işləyə bilər. Məs.: bir atım barıtı olmaq (4, s.262).

Azərbaycan dilində numerativlər mənə, fikir yaradıcı rola malikdir. Bu sabit ifadələrdə daha çox görünür. Mənyaradıcı funksiya numerativlərə, o cümlədən numerativ sabit ifadələrə də xas olan xüsusiyyətlərdəndir. Həmin vahidlərin komponentləri frazeologizmlər, atalar sözləri məsəllər, saylar yeni mənaları zənginləşdirir, yeni funksiyaları yerinə yetirir. Frazeologiya sahəsində yeni orijinal mövzular meydana çıxır. Beləliklə, kompleks tədqiqat üçün yeni imkanlar açılır, yeni bir mövzu sabit ifadələrin tərkibində sayların semantika və funksiyaları öyrənilir. Numerativ sabit ifadələr və onların kommunikativ-praqmatik aspektləri diqqəti cəlb edir. Numerativ frazeologizmlər intensiyada, nitq aktının məzmun və mahiyyətinin nizama salınmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məs.: Mənim bu oğlumun bir atım barıtı var. Numerativlərin başqa bir xüsusiyyəti mühüm kommunikativ keyfiyyətlərə malik olmasıdır. Numerativlərin pragmatik-sosiodilçilik istiqamətləri onun ünsiyyət prosesindəki rolu ilə üst-üstə düşür.

Elmi üslubda: bir sandıq ədəbiyyat.

Rəsmi üslubda: bir nüsxə protokol.

Bədii üslubda: fərdi yaradılan; «bir tikə naşükürlük», «bir tikə narahatlıq», «bir tikə palaz» (C.Məmmədquluzadə)

Numerativlər «subyekt və onun kəmiyyət əlamətini» səciyyələndirir. Oyuncaq bir dənədir (bir dənə oyuncaq)

Bu, sürüdür (bir sürü qoyun).

Biz iki nəfərlik (iki nəfər adam).

Beləliklə, numerativ sabit ifadələr cümlədə və mətnədə, həqiqətən də, mənə və deyim yaradıcı komponent kimi çıxış edir, simvolik mənaları əhatə edir; numerativ sabit ifadələrin kommunikativ-praqmatik potensialı nitq aktını nizama salır, geniş spektrli intensiyanı gerçəkləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Blexer N.F. Çislo i şçet. Diss..kand.ped.nauk. M., 1946
2. Kazımov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, sintaksis, Bakı, «Elm və təhsil», 2017
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
4. Müasir Azərbaycan dili. EA-nəşri, I cild, Bakı, 1978

Y.T.Юсубова

Некоторые грамматически-смантические функции нумеративных слов

в азербайджанском языке

Резюме

В статье говорится о выступление стабильных нумеративных выражений в предложении и тексте как творческий компонент, выражении символических смыслов, процессе нормирования речевого акта посредством коммуникативно-прагматического потенциала, претворении в жизнь интенций широкого спектра. В статье определяются прагматические аспекты нумеративов, как на диахронном, так и на синхронном уровне. Раскрывается характер прагматической степени. Устанавливается, что несмотря на малое количество нумеративов в языке, они возникают в особых прагматических условиях и регулируют речевой акт и речевую деятельность.

U.T.Yusubova

Some grammatical and semantic functions of numerative words in Azerbaijan language

Summary

This articles deals with the stable numerative expressions in a sentence and a text as a creative component, the expression of symbolic meanings, the process of speech normalization through

communicative and pragmatic potential as well as the implementation of the intentions of a wide range. The article defines the pragmatic aspects of numeratives, both at the diachronic and synchronous level. The nature of the pragmatic degree is also revealed in this article. It is found that despite the small number of numeratives in the language, they arise in special pragmatic conditions and regulate speech act and speech activity

Rəyçi: prof. N.Xudiyev

Redaksiyaya daxil olub: 13.10.2020

Л.Н.ГОРОБЕЦ*профессор**e-mail: lyudmila-38@yandex.ru***Н.М.КЛЮЧКО****Армавирский государственный педагогический университет**

(Россия, Армавир, ул. Розы Люксембург, 159)

ФУНКЦИИ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В ФОРМИРОВАНИИ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

*Ключевые слова: функция, диалог, учебные тексты, речь, мышление.**Açar sözlər: funksiya, dialoq, tədris mətnləri, nitq, düşüncə**Key words: function, dialogue, educational texts, speech, thinking*

Определение диалогу дал известный русский лингвист Л.П. Якубинский: «Диалог – не только форма речи, он ещё «разновидность человеческого поведения. Как форма речевого взаимодействия с другими людьми он требует от ребёнка особых социально-речевых умений, освоение которых происходит постепенно» [Якубинский, 1986, с. 18]. Исследователь выделяет характерные признаки диалога: «сравнительно быстрый обмен речью, когда каждый компонент обмена является репликой и одна реплика в высшей степени обусловлена другой. Обмен происходит вне какого-нибудь предварительного обдумывания; компоненты не имеют особой заданности; в построении реплик нет никакой предумышленной связности, и они в высшей степени кратки» [там же, с.19]. По Т.А. Ладыженской, «диалог – это разновидность (тип) речи, при которой происходит обмен взаимообусловленными репликами» [Ладыженская, 1998, с. 46].

Определений диалога как формы речи много. Традиционны такие: «Диалог (от греч. беседа). 1. Процесс диалогического общения, который состоит из непосредственного обмена высказываниями между двумя или несколькими лицами. 2. Разновидность учебных текстов (диалогический текст)» [Щукин, 2008, с. 72]. Отмечаем, что во втором значении данного определения понятия «диалог» и «диалогическая речь» идентичны.

В науке выделены функции диалогической речи: коммуникативная, познавательная (гносеологическая), воспитательная, обучающая, эмоционально-оценочная, воздействующая и другие. Охарактеризуем их.

Коммуникативная функция реализуется в процессе обмена информацией между людьми. Однако они не просто передают информацию друг другу, а пытаются ее осмыслить, понять. Коммуникативная функция диалогической речи включает несколько уровней. На первом из них происходит уравнивание степени информированности оппонентов, вступающих в контакт. Второй связан с типом взаимодействия: инструктаж, обучение и т.д. Третий уровень направлен на стремление собеседников понять друг друга и на формирование результатов диалога: согласие, несогласие, сравнение взглядов.

Коммуникационный процесс очень сложен. Он состоит из нескольких этапов, взаимосвязанный между собой. Отправитель (педагог), целью которого является оказание на получателя (обучаемого) воздействия передает определенную информацию (сообщение). Оно может быть представлено с помощью вербальных (словами) и невербальных (мимика, жесты, интонация) знаков. Важно подчеркнуть, что в практике любого взаимодействия и в образовательном процессе его участники не отделяют личность говорящего от того, что он преподносит публике. Поэтому, например, в педагогической

коммуникации главенствующую роль играет доверие к отправителю информации. Отсюда следует, что педагог должен уметь вызвать к себе симпатию.

Воспитательная функция реализует наиболее значимый компонент межличностного взаимодействия участников процесса. Именно эта функция определяет формирование наиболее значимых личностных качеств индивида, в процессе обучения закладываются эстетические и нравственные представления человека. Воспитывающим фактором является прежде всего содержание диалога, ведь не все учебные предметы имеют равный воспитательный потенциал. У гуманитарных и эстетических дисциплин он более высок, нежели у прикладных.

Познавательная (гносенологическая) функция находит свое отражение в процессе образования. С одной стороны, она направлена на получение и систематизацию знаний, а с другой, – на познание человеком самого себя. Данная функция диалога реализуется в предметных достижениях: в способности понять, осознать и решить любую задачу, так как диалог играет значительную роль в формировании личности. Диалогическое общение для человека – это его межличностные и мыслительные характеристики, его среда воспитания. Такая субъект – субъектная форма межличностного взаимодействия, основывающаяся на равенстве позиций, выступает одним из главных принципов общего развития личности. Можно выделить следующие развивающие возможности диалогического общения в образовательном процессе:

- равноправие позиций обучающего и обучающегося, при котором происходит взаимное влияние друг на друга, появляется возможность встать на позицию оппонента;

- полное принятие обучающегося таким, какой он есть, формирование уважения и доверия к нему;

- формирование у собеседника сходной точки зрения на определенную ситуацию, позволяющей развивать механизм идентификации;

- эмоциональная окраска общения, искренность проявления эмоций, способность понять внутренний мир друг друга.

Все это ведет к возникновению таких качеств как сочувствие, сострадание, участие и др.

- способность участников диалога видеть, понимать и использовать большое количество коммуникативных средств, в том числе и невербальных информативную (сообщение знаний о предметах и явлениях действительности, описание событий, состояний и действий).

Воздействующая функция (убеждение слушателя в правильности определённых суждений, убеждений, взглядов, действий и т. д; побуждение к действию или к его прекращению);

Эмоционально-оценочная (выражение собственных впечатлений, эмоций, оценка того или иного явления).

Для каждой функции характерны определённые языковые средства выражения.

В исследователи (Н.В. Долгалова, О.А. Нечаева, Л.И. Новожилова и др.) отмечают, что диалогическая речь – сложная и трудная, так как она требует от говорящего умения связно и последовательно излагать собственные мысли, выражая их в ясной и отчетливой форме.

В процессе диалога вырабатываются правила, необходимые для эффективного взаимодействия:

- важно не только умение говорить, но и умение слушать;

- необходимо говорить понятно, высказываться по теме, избегая избыточности информации;

- нужно уметь задавать вопросы, помогающие обрести истину;

– критикуем идеи, а не личности.

Можно с уверенностью сказать, что диалог является высшим уровнем общения, создающим наиболее благоприятные условия для проявления и развития личности. Умение вести диалог – высшая степень развития коммуникации.

При этом следует учитывать, что часто диалог не существует в чистом виде, об этом ещё говорил и В.В. Виноградов: «...Монологические и диалогические построения не всегда предстают в чистом виде, и в них тоже обнаруживается сложное разнообразие смешанных типов» [Виноградов, 1983, с. 240-249].

Поэтому отмечаем: проблематонимания сущности понятия «диалог» требует всестороннего изучения, в частности, вопроса о смешанных типах диалога в речи языковой личности.

Понятия «языковая личность», прочно вошло в кругозор современной лингвистики, предполагает рассмотрение носителя языка в качестве объекта изучения. И в самом деле, речевая манера каждого имеет свои неповторимые особенности. Индивидуальные черты языковой личности определяются своеобразием ее языкового сознания, которое есть результат коммуникативного опыта человека, его речевой биографии. А поскольку речевая биография любого индивида своеобразна, постольку уникален языковой портрет каждой личности.

«Духовный облик личности, мир ее ценностей, идеалов, устремлений, выражающихся в чертах характера и стереотипах поведения, методе мышления, социально-жизненных целях и конкретно избираемых путях их достижения» [Караулов, 1987, с. 41] выражается, «опредмечивается» в языковом поведении личности (в языковой личности), которые являются объектом исследований смежных наук: филологии, психологии, психолингвистики и др.

В последнее десятилетие словосочетание «языковая личность» становится одним из главных филологических понятий. Большинство исследователей в настоящее время оно оценивается как интегративное, формирующее новый этап в развитии языкознания – антропоцентрической лингвистики.

При исследовании языковой личности В.В. Виноградов считал необходимым изучение *parole* (индивидуального речевого опыта) как сферы «творческого раскрытия» языковой личности. В работах В.В. Виноградова были намечены основные принципы изучения языковой личности: опора на созданные ею тексты, учет включенности данной языковой личности в различные «коллективные субъекты». Кроме того, само выделение таких «коллективных субъектов» позволяет говорить об изучении языковой личности в двух планах: как индивидуальности и как типовой личности, хотя в работах В.В. Виноградова мы встречаемся с изучением языковой личности, прежде всего, как индивидуальности;

Языковая личность соответствует реальности в виде субъекта, обладающего совокупностью способностей и свойств, позволяющих ему осуществлять речевую деятельность: говорить, общаться, создавать устные и письменные речевые произведения, отвечающие целям и условиям коммуникации, извлекать информацию из текстов, воспринимать речь.

В соответствии с темой нашего исследования, представляет интерес модель языковой личности, разработанная Г.И. Богиным (1984).

Г.И. Богин рассматривает языковую личность в ее развитии, становлении, движении от одного уровня владения языком к другому, более высокому, выделяя 5 уровней языковой личности:

1 уровень языковой личности – уровень правильности, который предполагает обладание достаточно большим лексическим запасом и знание основных строевых закономерностей языка, он «является необходимым основанием развития всех последних

уровней» и проявляется в овладении «готовностью к номинализациям, к ассоциациям слова с предметом, к обозначению вещи словесным знаком» [Богин 1984, с. 34-35], позволяет строить высказывания и продуцировать тексты в соответствии с основными правилами изучаемого языка;

2 уровень – уровень интериоризации, главным приобретением которого становится готовность к внутренней речи. Как отмечает Г.И. Богин, «переход к внутренней речи есть переход от «существования в наглядной ситуации» к «существованию во времени» [там же, с. 35]. Этот уровень включает умение реализовывать и воспринимать высказывание в соответствии с внутренним планом речевого поступка;

3 уровень – уровень насыщенности, выделяемый с точки зрения отраженности в речи всего разнообразия и богатства выразительных средств языка в области фонетики, грамматики, лексики. Языковая личность, достигнув этого уровня развития, приступает к систематизации и категоризации своего прошлого опыта;

4 уровень – адекватного выбора, оцениваемый с позиций соответствия используемых в высказываниях языковых средств сфере общения, коммуникативной ситуации, ролям коммуникантов. Этот уровень связан с возможностью «обрести некоторую свободу выбора и широту взглядов на формы текста» [там же, с.36]. Именно с этого уровня начинается «реализация творческой, созидательной потенции языковой личности» [там же, с. 37-38]. Кроме этого, способность выбирать адекватные средства выражения связана еще со способностью критиковать неадекватность выражения;

5 уровень – уровень адекватного синтеза целого текста. Этот этап развития языковой личности проявляется в «единстве реализации коммуникативной и эстетической функций языка, как, впрочем, и вообще единства всех функций языка в речевой деятельности» [там же, с. 38]. Как отмечает ученый, «...полем реализации инициатив языковой личности, вышедшей на высший уровень своего развития, может быть только целый текст», а не просто выбор средств выражения. Этот уровень учитывает соответствие порождаемого личностью текста всему комплексу содержательных и коммуникативных задач, положенных в его основу. На наш взгляд, предложенные Г.И. Богиним уровни владения языком необходимо учитывать в процессе формирования языковой личности учителя-нефилолога, особенно обращает на себя внимание текст как продукт речевой деятельности индивида, в котором отражаются языковые/ речевые достижения языковой личности.

Кроме того, Г.И. Богин выделяет два основных признака языковой личности: языковую способность (во многом соотносится с вербально-семантическим уровнем, по Ю.Н. Караулову) и коммуникативную (речевую) компетенцию.

Главным достоинством описанной модели является то, что она отражает процесс становления языковой личности: «человек обладает родовой способностью быть языковой личностью, но каждый индивид еще должен стать ею» [Богин, 1984, с. 14]. Ученый создал модель языковой личности, в которой человек рассматривался с точки зрения «готовности производить речевые поступки, создавать и принимать произведения речи».

Основным компонентом языковой личности является языковая способность. Языковая способность представляет собой сложное структурное образование, компонентами которого являются: интеллектуальный компонент (образное мышление, логическое мышление); языковой компонент, речевой компонент.

Языковые способности традиционно подразделяют на коммуникативные (речевые) и собственно-языковые, которые делятся на фонетические, лексические, грамматические. Каждому из компонентов языковой способности отводится свое место в языковом развитии личности в целом. Функционирование и развитие языковой способности индивида происходит в его коммуникативно-когнитивной деятельности. Исследования показали, что первоначально ребенок начинает с целостного восприятия

языка. В процессе ориентировочной деятельности ребенок присваивает единицы речи, в результате чего у него формируются языковые обобщения. Это становится возможным благодаря тому, что всякий фрагмент языкового материала содержит в себе, как живая клеточка (по выражению Л.С. Выготского), все основные свойства, присущие языку в целом. Вот почему ребенку удастся из сравнительно бедного, ограниченного языкового материала вывести целостную языковую систему, которая не остается неизменной на протяжении всей его жизни и никогда не достигает какой-либо законченности, завершенности.

Итак, языковая личность – это индивид, который является совокупностью разноразличных способностей и готовностей, где создание и восприятие им речевых произведений, различается степенью структурно-языковой сложности, глубиной и точностью отражения действительности, определенной целевой направленностью; языковая личность, являясь носителем языка, формируется под воздействием различных процессов и факторов, в том числе самого языка, что делает возможным формирование ее мировоззрения.

Таким образом, мы считаем, что развитая языковая личность – это личность, свободно владеющая большим запасом языковых (лексических и грамматических) средств, профессионально и эффективно использующая их в разнообразных видах общения (монолог, диалог) с учетом реальных коммуникативных отношений. Вышеназванные черты языковой личности являются важнейшими компонентами общей культуры человека и могут быть применены при определении уровня развития языковой личности.

На основании сказанного делаем вывод: диалог выполняет многообразные функции в жизни людей. Обучение диалогу носит значительное воспитательное воздействие, так как сама форма общения предполагает уважение к говорящему как при обращении к нему, так и при реакции на его высказывание. Диалог – это один из показателей уровня развития языковой личности.

Литература

1. Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Л., 1984.
2. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1983.
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 2002.
4. Ладыженская Т.А., Михальская А.К., Князьков А.А. Педагогическое речеведение: словарь-справочник. – М., 1998. – С. 46.
5. Щукин А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь: более 2 000 единиц / А.Н. Щукин. – М., 2008. – С. 72.
6. Якубинский Л.П. О диалогической речи // Избранные работы: Язык и его функционирование. – М., 1986, с. 18.

L.N.Qorobets, N.M.Klyuçko

Şəxsiyyətin dilinin formalaşmasında dialoji nitqin funksiyaları

Xülasə

Dialoq nitqi nitqi mənimsəmək üçün ilk təbəzidir, ünsiyyət vasitəsidir, insan həyatının bütün sahələrini, bütün insanlararası və sosial münasibətləri əhatə edir. Dialoq nitqi / dialoq mahiyyət etibarilə şəxsiyyət inkişafının əsasını təşkil edir. Məqalədə dialoqun nitq forması kimi tərfi ətraflı nəzərdən keçirilir və belə qənaətə gəlinir ki, dialoq insan həyatında çoxşəxəlilik funksiyasını yerinə yetirir.

L.N.Gorobets, N.M.Klyuchko

The functions of dialogue speech in the formation of a linguistic personality

Summary

Dialogue speech is the first scale for mastering speech, it is a means of communication, it covers all areas of human life, all human and social relations. Dialogue speech / dialogue is essentially the basis of personal development. The article discusses the definition of dialogue as a form of speech in detail and concludes that dialogue serves a multifaceted function in human life.

Рецензент: к.филол.н., доц. К.Ш.Кязимов

Redaksiyaya daxil olub: 01.09.2020

Т.С.ГУЛИЕВдоктор философии по филологии, доцент
e-mail: t-guliyevs-52@mail.ru**Азербайджанский университет языков**
(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)**СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ИДИОМ В ДЕЛОВОМ ДИСКУРСЕ****Ключевые слова:** *стилистический, функция, идиома, деловой, дискурс***Açar sözlər:** *üslubi, funksiya, idiom, işgüzar, diskurs***Key words:** *stylistic, function, idiom, business, discourse*

Дж. Лакофф и М. Джонсон считают, что метафоры как лингвистические выражения возможны, потому что метафорична вся понятийная система человека. Например, мы говорим о времени *'to spend time'* – тратить время, *'to invest time'* – вкладывать время, *'to lose time'* – терять время, *'to use time'* – использовать время.

В нашем сознании существует представление о времени как о ценности, сопоставимой с деньгами. Метафора “время – деньги” значительно структурирует деятельность людей в современном западном индустриальном обществе. Американские исследователи отмечают, что эта метафора проявляет себя в жизни социума как единица оплаты телефонных сообщений, почасовое жалование, плата за гостиничные номера, годовой бюджет, проценты по займам, выполнение общественных обязанностей, измеряемое потраченным на них временем.

Данная практика относительно нова в истории человечества и существует не во всех культурах. Поскольку в своей деятельности люди в западном обществе исходят из представлений о времени как ценности, сопоставимой с деньгами, то они и воспринимают время таким образом. Метафора “время – деньги” относится к числу структурных метафор. Дж. Лакофф и М. Джонсон в своей работе приводят и другие примеры структурных метафор: *“argument is war”* – “спор – это война”, *“ideas are commodities”* – “идеи – это товар”, *“ideas are money”* – “идеи – это деньги” и многие другие [1, с.25].

Метафора является концептуальным феноменом, когда происходит перенос концептуализации наблюдаемого мыслительного пространства на непосредственно наблюдаемое, которое в этом процессе концептуализируется и включается в общую концептуальную систему данной языковой общности. Язык деловой коммуникации не предполагает наличия эмоциональной лексики. Принято считать, что язык делового общения буквален, а не метафоричен, что деловые люди, общаясь между собой, не используют идиоматические выражения, фразеологические обороты и другие выразительные средства языка. И, тем не менее, не существует без эмоционального общения, активирование эмоции “вуализируется” идиоматичностью речи.

Идиоматичность речи в этом плане предполагает “осложненность способа выражения содержания – осложненность не в смысле максимального усложнения языковых форм как таковых, а “концентрированности” выражения и сложности понимания” [2, с.51]. Образность речи субъекта, желающего косвенно выразить свои чувства, заставляет адресата думать логически, больше размышлять, чтобы понять смысл произнесённого. В речи деловых партнёров обнаруживается имплицитная информация, которую адресант часто заключает в общеизвестном метафорическом высказывании.

Отличительной и значимой особенностью метафоры является её способность формировать и вербализовать новые понятия в тех подсистемах языка, где установка на образность не является ведущей, в том числе в деловом дискурсе. В этом качестве

метафору можно назвать концептуальной, т.е. создающей концепты – вербализованные понятия.

В ракурсе когнитивной лингвистики необходимо отметить наличие тенденции, связанной с метафоризацией деловой речи. В языке деловой коммуникации можно отметить ряд концептуальных метафор.

Например, в результате анализа *The Oxford Dictionary of English Etymology* под редакцией Т.Анианс было отобрано 42 лексических единицы, которые составили лексико-семантическое поле “деньги” [6]. Анализ лексико-семантического поля “*деньги*”, интегральный признак которого можно выразить словом “*money*”, показывает, что данное поле состоит из двух микрополей, далее (ЛСМП):

- “*деньги - денежные знаки*”
- и “*деньги – функции денег в обществе*”.

Дальнейшее изучение лексических единиц получило развитие в последующем выделении лексико-семантических групп и рядов в пределах данных микрополей.

Первое ЛСМП “*деньги – денежные знаки*” представлено двумя ЛСГ, выделенными нами на основе дифференциального признака “*форма знака*”. Денежные знаки участвуют в денежном обращении “наличного оборота” и “безналичного оборота”.

Лексические единицы ЛСГ “*денежные знаки наличного оборота*” делятся на ЛСР “*монеты*” и “*банкноты*”. ЛСР “*монеты*” представлен следующими лексическими единицами: *sinker, jack, jit, rattles, NBT (no big thing), gold, silver, throw-money*. ЛСР “*банкноты*” состоит из таких лексических единиц как *scrip, rags, dots, reek, kale*.

Второе ЛСМП “*деньги – функции денег в обществе*” делится на лексико-семантические группы с дифференциальными признаками, рассмотренными ниже. ЛСГ “*доллар как мера стоимости*” состоит из следующих лексических единиц: “\$1” - *one-spot, single, bob*; “\$5” - *five, five-spot*; “\$10” - *tenner*; “\$20” - *double-saw*; “\$50” - *fifty*; “\$100” - *C-note, C-spot*; “5 центов” - *blip, sow, ten*; “10 центов” - *dime, dews, cuter*; “25 центов” - *squirt*; “50 центов” - *two-bit, four-bit*.

ЛСГ “*доллар как средство обращения*” представлена двумя ЛСР:

- а) “получать деньги” - *to hash, to kick back*,
- б) “тратить деньги” - *to go, to shell out, to wash out*.

ЛСГ «доллар как средство платежа» включает следующие лексические единицы: *stake* – деньги на открытие собственного дела, *reader* - деньги за лицензию, *slush* – деньги на благотворительные цели, *road stake* - деньги на путешествия, *suede* - деньги на развлечения.

В современном английском понятие “деньги” раскрывается через лексические единицы, которые имеют абстрактное значение: *money, coin, dollar, currency*.

Описание конфигурации изучаемого лексико-семантического поля в общем американском сленге отражает товарно-денежные отношения на неформальном уровне в определенных слоях общества и определяет условия взаимодействия в рамках рыночных отношений.

Каждое микрополе представляет собой развернутую лексико-семантическую систему, состоящую из различных лексико-семантических групп и рядов.

Лексико-семантическое поле “*money*” раскрывает денежные отношения в обществе абстрактно. Если принять во внимание человека, человеческий фактор, то мы получаем смежное лексико-семантическое поле “*богатство-бедность*”, которое частично пересекается с лексико-семантическим полем “*деньги*” и отражает роль денег в жизни каждого человека.

Метафора в контексте легко узнаваема, поскольку ее нельзя принимать буквально. Существование механизма метафоры позволяет с ее помощью создавать новые языковые значения, таким образом, метафора из фигуры речи переходит в языковой знак,

что приводит к утрате словом или словосочетанием прежней и приобретению новой референции.

Для продуктивности метафоры как средства создания новых наименований важную роль играет наиболее характерный для метафоры параметр – ее антропометричность. Она выражается в том, что сам выбор того или иного основания для метафоры связан со способностью человека соизмерять все новое для себя по своему образу и подобию или же по пространственно воспринимаемым объектам, с которыми имеет дело человек в практической деятельности [3, с.130].

Говоря о письменной форме делового дискурса (деловых письмах, контрактах, отчётах и других видах документации), считаем возможным утверждать, что в ней употребляются не полностью переосмысленные мотивированные фразеологические единицы, возникшие из слияния значений лексических компонентов и являющиеся выражением единого целостного значения. Эти единицы – фразовые штампы, стандартизированные стилистические клише.

Например, *Your prompt (early) reply will be appreciated.*

– Мы будем Вам благодарны за Ваш скорый ответ.

We look forward to hearing from you soon.

– С нетерпением ожидаем Вашего ответа в ближайшем будущем.

В деловой речи существуют также устойчивые сочетания, ставшие в ДД терминами:

*This principal reason for this **fast-food** development is to increase **cash-flow**.*

Главной причиной развития ресторана с **пищей быстрого приготовления** является увеличение **потока денежной наличности** [Takis Project].

*Imported **“Bush legs”** are said to sell at 5 Rb less than the factory production.*

Говорят, что импортные **куриные окорока («ножки Буша»)** продаются на 5 руб. дешевле, чем продукция фабрики [Takis Project].

В устной форме делового дискурса – в переговорах, деловых телефонных разговорах, деятельности в сфере продаж, рекламной деятельности компаний и так далее, наблюдается достаточно частое использование:

- немаркированных клишированных фраз;

Please feel free to contact us any time you need.

Пожалуйста, обращайтесь к нам в любое время, если надо.

Does that fit in with your objectives?

Соответствует ли это Вашим целям?

- стилистически маркированных лексических единиц, в том числе метафорических, идиоматических выражений.

*In answering the question ‘How do you **make globalisation work?**’, Percy Barnevik describes **the ‘global glue’** that keeps the many different people in ABB together [Pickford, Crowe, 2000].*

- Отвечая на вопрос “Как вы **добиваетесь того, чтобы глобализация давала хорошие результаты?**”, Перси Барневик описывает так называемый “**глобальный клей**”, который крепко соединяет в компании ABB совершенно разных людей.

*- So what we tried to do was **flatten the organization, break down the vertical wall**, so that an organization can learn, and organization can be quick [Pickford, Crowe, 2000].*

- Итак, то, что мы старались сделать, так это **выровнять организацию, т.е. разбить существующую стену вертикальных (подчинительных) отношений**, чтобы работники организации могли усвоить новое, а сама организация стала мобильной.

Много идиоматических и метафорических выражений находим в журнальных и газетных статьях, рассказывающих о деловом мире, жизни и деятельности принадлежащих этому миру людей, в реально звучащей речи деловых людей. В качестве подтверждения в работе приведены и проанализированы некоторые примеры, взятые из

деловой документации, из интервью с бизнесменами и статей (журналов Time, Newsweek):

*While admitting that business activity **was teetering on the edge**, he insisted it still had not reached “a cumulative unwinding” – Greenspan gobbledygook for a serious recession [Newsweek 1990: 40].*

Допуская тот факт, что деловая активность буквально **балансирует на краю**, Гринспен настаивал, что она ещё не достигла серьёзного спада; говоря о спаде, Гринспен использовал своё излюбленное выражение “кумулятивное (совокупное, многократное) раскручивание”.

В художественной литературе, описывающей мир бизнеса, ФЕ используются для более эмоционального воздействия на читателя, для придания большего колорита персонажам, для образной характеристики их мнений и поступков.

Сравним примеры из “Трилогии желания” Т. Драйзера и других художественных произведений, показывающих деловой мир:

*He was sure that when it came to the necessity of annexing his property the North and West Chicago Street Railways would be obliged to **pay through the nose** [Dreiser “The Titan”: 274].*

Он не сомневался в том, что когда туннель приблизится к его владениям, компания вынуждена будет **отвалить ему** за его участок столько звонкой монеты, сколько он пожелает.

*The result was a wholesale cancellation of contracts, or maybe just a refusal to renew contracts that had expired. In some cases **the butter-and-egg men** were right; in others they were wrong [Lardner “Shut Up, He Explained”, “Over the Waves”].*

В результате того, что звёздам переплатили много денег, перестали заключать новые контракты и, кажется, продлевать старые. В одних случаях **лица, финансирующие постановки**, были правы, а в других – нет.

*I’ve never known anyone to take his job so seriously as Arthur. **Keeps us all on our toes** [Cusack “Southern Steel”: ch. XVII].*

Я никогда не видел человека, который бы относился к своей работе так серьёзно как Артур. **Не даёт нам ни отдыха, ни срока.**

Литература

1. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. М., 2004, 252 с.
2. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Аспекты теории фразеологии. М.: Знак. 2008. – 656 с.
3. Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Сб. науч. ст. М., 1988. – с. 173 – 204.
4. Рахманин Л.В. Стилистика деловой речи и редактирование служебных документов. – М.: Флинта, 2015. – 256 с.
5. Longman dictionary of English Idioms (LDEI). Longman. 1980.
6. The Oxford Dictionary of English Etymology (ODEE) / Ed. by C. T. Onions. Oxford, 1966.

T.S.Quliyev

İşgüzar diskursda idiomların üslubi funksiyaları

Xülasə

Məqalədə işgüzar diskursda idiomların üslubi funksiyalarından bəhs edilir. Qeyd edilir ki, işgüzar ünsiyyətdə emosional leksikanın işlənməsi guman edilmir. Bir qayda olaraq qəbul olunub ki, işgüzar ünsiyyətdə işlənən dil ədəbi dildir, metaforik deyil və işgüzar adamlar öz aralarında ünsiyyət saxlayarkən idiomatik ifadələrdən, frazeoloji birləşmələrdən və dilin digər ifadəli vasitələrindən istifadə etmirlər. Bununla belə, heç bir nitq emosional ünsiyyətsiz mövcud deyil.

Öz hislərini bilavasitə ifadə etmək istəyən subyektin nitqinin obrazlılığı adresatı məntiqli düşünməyə, tələffüz olunan ifadənin mənasını başa düşmək üçün onu daha çox düşünməyə vadar edir.

İşgüzar partnyorların nitqində adresantın tez-tez hamıya məlum olan metaforik ifadələrin işlətdiyi implisit informasiyaya rast gəlmək olur.

Metaforanın fərqli və əsas xüsusiyyəti onun dilin yarım sistemində işgüzar diskursda obrazlılığın mühüm olmayan yeni anlayışların formalaşdırması və verballaşdırması bacarığından ibarətdir.

T.S.Guliyev

Stylistic functions of idioms in business-related discourse

Summary

The article deals with stylistic functions of idioms in business discourse. It's noted that the language of businesslike communication does not assume presence of emotional lexis. As a rule, it's considered that the language of business-related intercourse is literal, not metaphorical and businessmen or businesswomen communicating with each other do not use idiomatic phrases, phraseological expressions and other expressive means of the language. Nevertheless it does not exist without emotional communication and conveying of emotion is done by means of idiomatic expressions.

The figurativeness of the person's speech who wishes to express his or her feelings implicitly makes the addressee think logically, think over more to understand the meaning of the utterance. In the speech of business partners there found implicit information which is often used by the addresser in the generally known metaphorical utterance.

The distinctive and significant feature of the metaphor is its ability to form and verbalize new notions in those subsystems of the language where the purpose of figurativeness is not leading, including the business-related discourse.

*Рецензенты: проф. Ч.М.Гарашарлы,
Решение собрания кафедры Лингвокультурологии
Азербайджанского Университета Языков
от 04.02.2020 г. (протокол №8)*

Redaksiyaya daxil olub: 05.10.2020

А.Г.МУРАДЗАДЕ
e-mail: pawion@mail.ru

Бакинский государственный университет
(г. Баку, ул. З.Халилова, 23)

ЗООМОРФИЗМЫ КАК КОМПОНЕНТЫ ОБРАЩЕНИЯ В ПИСЬМАХ А.П.ЧЕХОВА И О.КНИППЕР

Ключевые слова: эпистолярный жанр, письма, зооморфизмы, форма обращения.

Açar sözlər: epistolary janr, məktublar, müraciyyət formaları, zoomorfizmlər.

Key words: epistolary genre, letters, zoomorphisms, form of address.

Как известно, эпистолярная литература позволяет раскрывать и обсуждать проблемы, которые считались непаллиативными. Личные письма обладают более весомым значением, так как частные разговоры позволяют автору говорить и выражать свое мнение более открыто, чем публичное высказывание. «Обращение к эпистолярному наследию творческой интеллигенции является неслучайным, поскольку дружеские письма писателей, театральных деятелей, художников конца XIX - начала XX веков имеют большое значение для современной культуры как в собственно языковом отношении (особенно в свете современной языковой ситуации), так и в культурно-историческом» [2]. Цель данной статьи изучение зооморфических форм обращения в личной переписке А.П.Чехова и О.Книппер-Чеховой, и выявление их специфических особенностей. Как отмечает А. М. Малахова, «переписка А. Чехова занимает значимое место в русской эпистолярной литературе по объему, по масштабу хронологического охвата и по своим художественным достоинствам» [4, с. 310]. Зооморфизмы, т.е. названия животных, используемые для характеристики человека, охватывают достаточно широкое семантическое пространство, соответствующее различным сферам проявления человеческих качеств. Все природные и приобретенные характеристики человека соотносятся с оценкой как наиболее яркой разновидностью прагматического значения. В ходе исследования нами были рассмотрены письма, написанные с июня 1899 г. – до апреля 1903 г. и выявлены следующие лексико-семантические группы с зооморфическим компонентом. Рассмотрим конкретные примеры:

1. Лошадь – лошадка предпочитается писателем всем остальным зоометафорам не только из-за многообразия внутренних свойств животного, но и его внешних качеств, ставших основой переноса (гордая стать, величавая походка, красивая окраска, пышная грива и т.п.). Зоометафора позволяет в свойственной адресанту смешливой манере обратиться к своей желанной, но далекой супруге. Милая моя лошадка, милая собачка, милая жена, здравствуй, голубчик! Целую тебя и обнимаю миллион раз. Пиши мне не медля, что, как и все ли в Москве благополучно (О.Л. Книппер-Чеховой, 19 сентября 1903). Лошадка моя, не пиши мне сердито-унылых писем, не запрещай мне приезжать в Москву. Родная моя, голуба, дуся, лошадка, не беспокойся, уверяю тебя, все не так дурно, как ты думаешь, все благополучно вполне (О.Л. Книппер-Чеховой, 9 октября 1903). Милая моя лошадка, писал ли я тебе про свою неудачу: брокеровский порошок не мылится, т. е. не дает пены. Ну, лошадка моя, венгерец мой хороший, обнимаю тебя и целую крепко. Не забывай, ведь я твой муж, имею право бить тебя, колотить (О.Л.Книппер-Чеховой, 21 октября 1903). Дусик мой, лошадка, обращаюсь к тебе с просьбой. Насчет одиночества я еще понимаю, допускаю, но вот насчет ненужности существования - извини, ты не лошадка, а Шарик, так же много логики (О.Л.Книппер-Чеховой, 5-6 октября 1903). Целую тебя, лошадка, хлопаю, трогаю за нос. Будь весела,

не хандри, не умничай и старайся тратить поменьше денег (О.Л.Книппер-Чеховой, 21 сентября 1903). Ну, лошадка, глажу тебя, чищу, кормлю самым лучшим овсом и целую в лоб и в шейку (О.Л.Книппер-Чеховой, 7 января 1903 г. Ялта.). Необычайная жена моя, хорошенькая, гладенькая лошадка, здравствуй! Ну, лошадка, целую тебя в шейку и глажу. Ах, если бы ты в моей пьесе играла гувернантку (О.Л.Книппер-Чеховой, 29 сентября 1903). Будь здорова, моя лошадка, будь весела и кушай себе овес. Мне без тебя томительно скучно (О.Л. Книппер-Чеховой, 30 сентября 1903). Обнимаю тебя, щиплю и щекочу, лошадка моя драгоценная (О.Л.Книппер-Чеховой, 5 ноября 1903). Милая лошадка, я все это время выказывал свой крутой характер, прости меня (О.Л.Книппер-Чеховой, 21 ноября 1903). Атрибуты при зоометафоре, обычно выраженные качественными прилагательными с оценочным значением, также семантически осложняют обращение, подчеркивая самые различные оттенки отношения к жене.

2. Собака – в связи с лексемой «собака» нами выявлены следующие словоформы: собака, песик, дворняжка. Я тебе друг, большой друг, *собака* ты этакая. (Чехов - О.Л.Книппер 7 марта 1901 г. Ялта); Слышишь, *собака*? (Чехов - О.Л.Книппер 7 марта 1901 г. Ялта); Люби свою *собаку*. (О.Л. Книппер-Чехову 25 августа 1901 г. Москва); Дуся мол, ангел, *собака моя*, голубчик, умоляю тебя, верь, что я тебя люблю (Чехов - О.Л.Книппер-Чеховой 29 октября 1901 г. Ялта); Здравствуй, *собака*! (Чехов - О.Л.Книппер-Чеховой 11 ноября 1901. Ялта); Я тебя, *собака*, очень люблю. (чехов - О.Л.Книппер-Чеховой 11 ноября 1901. Ялта); Твоя *неудачная собака*. (О.Л. Книппер-Чехова – Чехову 31 марта 1902 г. Петербург); Милая моя жена, актрисуля, *собака моя*, здравствуй! (Чехов - О.Л.Книппер-Чеховой 29 августа 1902 г. Ялта); Пиши мне, собака, поподробней, будь женой. Старушка моя милая, *собака, песик мой*! (Чехов - О. Л. Книппер-Чеховой 24 декабря 1902 г. Ялта); Будь здорова, *собака моя хорошая, дворняжка* (Чехов - О.Л.Книппер-Чеховой 24 декабря 1902 г. Ялта). Как видно из вышеприведенных отрывков писем, лексема собака использована А.П. Чеховом при обращении к своей жене в двух формах: в своей начальной форме «собака» и с суффиксом субъективной оценки –к- с уменьшительно-ласкательным значением. По своей сути обращение *собака* выражает пренебрежительное отношение к любому индивиду, но Чехов в своих письмах придает данной лексеме положительную коннотацию.

3. Голубь – при рассмотрении писем нами выявлена следующая форма с лексемой «голубь» - голубчик. Лексема «голубчик» - фамильярное обращение к мужчине, что противоречит письму Чехова, где голубчиком он называет свою возлюбленную: «Не сердись на меня, *голубчик*, не хандри, будь умницей...» (Ялта, 27 сентября 1900 года); «...*голубчик*, умоляю тебя, верь, что я тебя люблю, глубоко люблю; не забывай же меня, пиши и думай обо мне почаще...» (Ялта, 7 марта 1901 года); «Знаете, Антон Павлович, *голубчик*, я ведь получила роль Анны в "Одиноких людях"!! (О.Л.Книппер - А.Чехову 29 авг. 1899 г. Москва); Только, *голубчик*, Антон Павлович, я это пишу только Вам. (О.Л.Книппер - А.П.Чехову 4 ч. утра 29 сент. 1899 г. Москва)».

4. Таракан – «Дуся моя, *таракашка*, сейчас получил письмо, в котором ты величаешь меня сверхчеловеком и жалуешься, что у тебя нет таланта. Покорнейше благодарим». (8 ноября 1903 г. Ялта); Как поживаешь, *таракаша*? (1903 г. Ялта); Твои письма, вероятно, все уже получены, и теперь не беспокойся, *таракаша*, -- все благополучно (1903 г. Ялта); Целую таракашку. Будь веселенькой. (1903 г. Ялта)». Обращение «таракашка» употреблено А.П. Чеховым в уменьшительно-уничижительном значении.

5. Змея – Это Вам не стыдно, нехороший Вы человек, называть меня змеенышем! (О.Л.Книппер – А.П.Чехову 26-ое сент. 1899 г. Москва); Фотографии своей не пришлю, пока не получу Вашей, о змея! Я вовсе не называл Вас "змеенышем", как Вы пишете. Вы змея, а не змееныш, громадная змея. (А. П. Чехов – О. Л. Книппер 30 сент. 1899 г. Ялта).

6. Насекомое – Дуся моя насекомая, сегодня читал в газетах о ваших подвигах, о том, как шли «В мечтах», читал телеграмму о «Трёх сёстрах».

7. Кашалот – «Кашалотик мой милый, вчера было у меня несколько деловых писем», «Милая моя дуся, хорошая, славная девочка, удивительная, ... писать такими ужасными чернилами, кашалотик, дусик мой! ... (19 сентября 1903 г.).

8. Индюк – «Обнимаю мою индюшечку». (21 ноября 1903 г. Ялта).

9. Комар – «Пиши мне, *комарик* мой, мне ведь скучно без тебя, ты это знаешь очень хорошо». Целую тебя и крепко обнимаю». А.П. Чехов употреблял данное обращение к своей любимой жене в уменьшительно-ласкательном значении. «Многообразны и функции нестандартных чеховских обращений. С одной стороны, они сохраняют основную - контактоустанавливающую - функцию в эпистолярном жанре, но выполняют ее полнее, позволяя автору выразить свое отношение к адресату, установить с ним более тесные, интимные связи. С другой стороны, функции нестандартных обращений выходят за границы эпистолярного жанра и прокладывают мостик между частным письмом и литературным творчеством писателя» [7].

Использование уменьшительно-ласкательных суффиксов придает обращениям эмоционально-экспрессивную окрашенность. Эти обращения несут в себе сарказм, подшучивание над женой. Такие нестандартные обращения, с одной стороны, сохраняют основную – контактоустанавливающую функцию в эпистолярном жанре, но выполняют ее полнее, позволяя автору выразить свое отношение к адресату, установить с ним более тесные, интимные связи.

Литература

1. Бердников Г.П. А.П. Чехов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997
2. Долженко Н.Г., Соскунова О.А. Этикетная функция обращений в письмах А. П. Чехова // Вестник утробедения. 2013. №3 (14)
3. Кузичева А.П. Ваш А. Чехов [Текст] / А.П. Кузичева. М., 2000. 388 с.
4. Малахова М.Н. Поэтика эпистолярного жанра // В творческой лаборатории Чехова / ред. Л.Д.Опульская, З.С.Паперный. М., 1974, 388 с.
5. <http://chekhov-lit.ru/chekhov/bio/pisma-knipper.htm>
6. http://az.lib.ru/c/chekhov_a_p/text_01_1875_letters.shtml
7. <http://apchekhov.ru/books/item/f00/s00/z0000026/st019.shtml>

A.Q.Muradzadə

Zoomorfizmlər A.P.Çexovun və O.Knipperin məktublarında müraciətin komponentləri kimi

Xülasə

Məqalədə A.P.Çexovun həyat yoldaşına - O.Knipper-Çexovaya və həyat yoldaşının ona göndərilən məktublar nümunəsindən istifadə edərək epistolariya janrının xüsusiyyətləri təhlil olunur. A.P.Çexovun məktubları yaradıcı şəxsiyyətin epistoliar üslubunun yüksək nümunələridir və yazıcının bədii əsərləri ilə bərabər nəzərdən keçirilə bilər. Məqalədə epistoliar janrda rus zoometaforları və onların derivatları araşdırılır. Bu leksikaya A.P.Çexovun əsərlərində və məktublarında lüğətdə kodlaşdırılanlara zidd olan konnotativ mahiyyətin xüsusiyyətini göstərmək məqsədi ilə baxılır.

A.G.Muradzadə

Circulation components in the letters of A.P.Chekhov and O.Knipper

Summary

The article considers the features of the epistolary genre using the example of A.P.Chekhov's letters to his wife, O.Knipper-Chekhova, and his wife to him. A.P.Chekhov's Letters are a high example of the epistolary style of a creative person and can be considered on a par with the writer's

artistic work. The article examines Russian metaphors and their derivatives in the epistolary genre. This lexis is considered in A.P.Chekhov's works and letters in order to show the peculiarities of the connotative meaning opposite to that encoded in the dictionary.

Rəyçi: prof. S.A.Məhərrəmovə

Redaksiyaya daxil olub: 20.09.2020

Л.В.ТОКАРЕВА

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ЗАГОЛОВОК В СТРУКТУРЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Ключевые слова: художественный текст, русскоязычная проза, функциональный тип заголовка, структурообразующие элементы.*Açar sözlər:* bədii mətn, rusdilli nəsr, başlığın funksiyası, mətnin quruluşunu əmələ gətirən ünsürlər.*Key words:* artistic text, Russian-language prose, functional type of heading, structural elements.

Заголовочный комплекс как «подсистема внутри текстовой системы, состоящая из элементов, находящихся вне системы» (1, 158), занимает особое положение в процессе восприятия художественного текста. Обладая относительной самостоятельностью и не являясь частью художественного текста, элементы заголовочного комплекса тесно связаны с основным текстом. Заголовок, наряду с авторскими жанровыми определениями-подзаголовками, эпиграфами, предисловиями, посвящениями, традиционно является сильной предтекстовой позицией в произведении. «Заголовок аккумулирует в себе смысл, стилистику и поэтику произведения, выступает смысловым сгустком текста и может рассматриваться как своеобразный ключ к его пониманию» (4, 37).

Заглавие синтаксически оформляется как предложение, прямо или косвенно (через образные средства языка) указывающее на содержание текста и отграничивающее данное речевое произведение от другого. Оно является маркером начала художественного текста. Смысловый объем заглавия определяется тремя факторами: 1) значением входящих в него единиц и их синтаксической организацией; 2) общекультурным уровнем читателя, способным уловить ассоциации, аллюзии и т.п., которые оно вызывает; 3) соотношением заглавия и собственно текста (2).

Все выдвинутые в статье положения мы рассматриваем через призму русскоязычного художественного текста писателей Азербайджана¹. Следует признать, что заглавие художественного текста в настоящее время не может однозначно и абсолютно отграничивать один текст от другого, так как существует множество одноименных текстов.

Заглавие художественного текста связано с текстом, а именно:

а) если мы определяем текст как синтаксическую единицу высшего порядка, состоящую, в свою очередь, из менее объемных синтаксических единиц (ССЦ), то заглавие является текстообразующим средством и грамматически и семантически связано с текстом;

б) названия произведений, глав, частей представляют собой грамматически оформленное предложение, как единицу коммуникации.

Заглавия выполняют композиционно-семантические функции и способны по-разному представлять содержание текста. В названиях современных художественных текстов преобладают однословные (А.Азимов. «Клаустрофобия», «Смыслы», «Иное»; Л.Багирова. «Цикорий»), или ограничивающиеся синтаксической формой словосочетания (Г.Агамамедова. «Запретный плод»; Ф.Ибрагимбеков. «Патриаршие пруды»; А.Азимов. «Игры под куполом», «Машина времени»; А.Гусейнов. «Тонущие дни») заглавия.

Такая краткость по своей языковой природе связана, по всей видимости, с общей тенденцией к аналитизму в русском литературном языке. Отметим, что заглавия рус-

¹ Используемые в качестве иллюстраций произведения печатались на страницах «Литературного Азербайджана» (2010-2018 гг.).

скоязычных рассказов могут быть представлены предложенческими структурами, например, Е.Андреева «Маленькая жизнь – лето»; Г.Тофиггызы «Край неба за барханами»; Л.Багирова «Девушка из маленькой таверны»; А.Эфенди «Ты разбудила чайку» и др. См. также заголовки цикла рассказов Е.Андреевой: «Хорошо прогулялись». «Мальчик, держи телефон». «Маша зачастила в лес». «Небо платинового цвета» и др.

Для заглавий русскоязычных художественных текстов азербайджанских писателей можно выделить такие типы, как реминисцентно-смысловой, номинативно-образный и образный (3, 59 – 68). Специфика реминисцентно-смыслового функционального типа заглавий заключается в непосредственном указании на семантическую соотнесенность читаемого текста с каким-либо гипотетически известным читателю произведением искусства (текстом художественного произведения, сказкой, мифом, песней, названием картины, кинофильма) и пр. Важным здесь является перенос некоторого смысла из контекста одного произведения в контекст другого. Нельзя предполагать, что общая семантика текстов будет совпадать, поэтому в данном случае возможно говорить только об определенном рода влиянии доминантного или одного из многочисленных смыслов одного произведения на другое. Например, заглавие рассказа А.Сапрыкина «Запах яблок» ассоциативно перекликается с названием произведения И.Бунина «Антоновские яблоки». В «Антоновских яблоках» присутствует мотив угасания, умирания всего, что так дорого герою: «Запах антоновских яблок исчезает из помещичьих усадеб». Яблоки в данном случае – символ, посредством которого герой погружается в воспоминания о былой жизни.

В рассказе А.Сапрыкина «Запах яблок» героя преследует всю жизнь аромат яблок, который ассоциируется с потерей, с тяжелыми воспоминаниями о гибели всей семьи: в их машину, груженную яблоками, врезался грузовик. В живых остался только герой Рустам.

При чтении рассказа Е.Касумовой «Сережки с бирюзой» возникают ассоциации с «Гранатовым браслетом» А.И.Куприна. Гранатовый браслет – это символ преданной и вечной любви, не подчиняющейся никаким законам и правилам. Гранаты, по поверьям, символизируют силу чувств, постоянство, преданность в любви и дружбе. Этим камнем чаще всего обменивались возлюбленные. Таким образом, само название рассказа «Гранатовый браслет» позволяет предположить, что это произведение о великой и в тоже время трагической любви.

В рассказе Е.Касумовой «Сережки с бирюзой» гадалка вручила герою сережки с бирюзой: они должны были помочь ему завоевать любовь девушки, которая играла его чувствами. Подарив ей сережки, герой «временно» получил взамен ее любовь. Однако девушка передала сережки подруге, в лице которой герой приобрел любящую и верную жену. Автор имплицитно устанавливает ассоциативную связь с символическим значением бирюзы (от перс. «камень счастья», или «одерживающий победу»), которая в восточных культурах является символом счастливой любви и семейной жизни: прекращает ссоры, устанавливает мир в семье. Можно считать, что подобные заголовки направлены на дополнительную читательскую «декодировку».

Одним из самых распространенных функциональных типов заглавий произведений художественной литературы XX века является номинативно-образный, связанный с художественными образами произведения. Указание на содержание в таких названиях чаще всего осуществляется только через те ассоциации, которые вызывает художественный образ, вынесенный в заглавие. Это могут быть собственно назывные заглавия, которые обозначают: а) центральные фигуры произведения (Н.Расулзаде. «Заказчик», «Маёшка»; Е.Андреева. «Энтомолог»; М.Эльдарова. «Марсия, Марсия...»; Заур. «Мой еврейский портной»; Л. Багирова. «Попутчик»); б) события или явления, о

которых идет речь в тексте (Е.Андреева. «Хорошо прогулялись», «Третья попытка»; А.Эфенди. «Ты разбудила чайку»; Н.Расулзаде «Работа над сценарием») и др.

Заглавия указанного подтипа, являясь художественными образами, функционирующими в структуре текста, во многом подчинены основной цели – назвать главного персонажа или центральное событие без особой эстетической нагрузки. Сама ситуация адекватности именования текста его содержанию позволяет говорить о том, что перед нами художественные образы, не подверженные переосмыслению.

Различной является степень участия подобных заглавий в организации формальной структуры текста:

а) заглавие указывает на тему текста, ограничиваясь данной корреляцией между именованием и информацией текста. Например, в рассказе Н.Расулзаде «Мгновение» заглавие коррелирует с концовкой рассказа: «Он, наконец, обрел голос, дико крикнул в безлюдном сквере и ... обнаружил себя дома, на своей кухне, возле раковины, поглощавшей только что, *мгновение* назад выплеснутое молоко...». За одно *мгновение* герой пережил нереальное происшествие – необычную встречу с двумя колдуньями.

б) назывные заголовки, находясь в позиции перед текстом, выступают в качестве начального метапредложения, соотносимого по своим формально-смысловым и конструктивным признакам с такими сегментированными синтаксическими конструкциями, как именительный темы. Основным маркером, указывающим на вхождение заглавия в структуру текста, являются первое - третье предложения, выполняющие функцию субститута основного понятия, вынесенного в название. Например, заголовок рассказа Е.Касумовой «Звезда» входит в структуру текста через первое предложение: (1) «Когда на землю опускается ночь, он вспоминает ее, свою *Звезду*»; заглавие рассказа Е.Андреевой «Подарок от Розы Люксембург» – через второе предложение: (1) «Кто придумал этот день – восьмое марта? (2) Кажется, Роза Люксембург с Кларой Цеткин, боевые подруги».

В рассказе Зауга «Калейдоскоп. Цветное» заголовок входит в структуру текста через третье предложение: (1) «Подперев голову рукой, она сидела в детской и слушала, как сопят во сне сыновья. (2) Все, о чем в жизни мечтает любая женщина, состоялось. (3) Картинка счастья, которую она рисовала в своем воображении долгие годы, сложилась, как в детском *калейдоскопе* – игрушке, каких сейчас, наверное, не выпускают».

Образные заглавия характеризуются отсутствием однозначного обозначения темы текста, и здесь закономерно предположить, что автор не хочет, чтобы читатель перед прочтением текста в какой-то мере знал его содержание. Именно поэтому в заглавия данного подтипа выносятся аллегории, переносы, используются синонимы, метафоры, метонимии и прочие образные средства языка. Общий смысл таких заголовков становится понятен либо в ходе прочтения произведения, либо после, в процессе интерпретации. Например, в заглавии рассказа Zaura «Белый алабай», на первый взгляд, содержится указание на тему произведения: алабай – это пастушья собака. В рассказе повествуется о том, как белый алабай выиграл схватку с волком, защитив отару овец. Однако образ самого белого алабая приобретает символическое значение – это образ неотвратимой смерти: «Кто раньше, кто позже; кто успев осознать, кто нет; кто в своей постели от болезни или старости, а кто в толпе – почти мгновенно, лежа или стоя – все встретим *белого алабая*, покорно подставив горло его клыкам».

Метафорично название рассказа Л.Багировой «Цикорий». Цикорий ассоциировался у героини с детством, когда она с родителями жила «далеко-далеко на юге, в степных краях, где отец работал коневодом, где небо похоже на огромную перевернутую синюю тарелку, а степь – на волшебный ковер», покрытый цикорием, и она воспринимала жизнь, как «огромное, волшебное, ковровое синее счастье». Героиня прожила трудную жизнь члена репрессированной семьи, потеряла всех близких, ее стали называть другим именем. Она боялась вспоминать о своем цикориевом детстве,

поскольку это причиняло душевные муки. Когда один из учеников подарил ей букет цикория, к ней вновь вернулась память детства, потому что сама она ощущала связь с этим цветком. В конце рассказа героиня засаживает цикорием участок на даче.

В рассказе И.Иманова «Чемодан» этот предмет служит символическим обозначением послевоенных репрессий конца 40-х – начала 50-х гг., когда во многих домах были собраны чемоданы на случай ареста. Рассказ имеет рамочную композицию, и слово-символ *чемодан* открывает повествование о детстве героя, и включает рассказ, когда герой предстает перед нами в конце длинного жизненного пути (ему уже за 70 лет).

Чемодан по-разному воспринимается героями рассказа. Для матери героя, перебирающей лежащие в чемодане рубашки и белье мужа, он связан с памятью об отце. Герою же этот чемодан в детстве внушал страх. Внешний вид чемодана настолько врезался в память ребенка, что описание чемодана повторяется слово в слово и в начале, и в конце рассказа: «...обтянутый черной плотной тканью, сверкающий никелированными креплениями по углам, скалящим лакированную ручку-пасть». Перед нами предстает образ чемодана-чудовища, пожирающего людей.

Специфика заголовка проявляется в том, что он является одним из композиционных элементов художественного текста, привлекающим внимание при первом знакомстве с текстом. Иногда заголовок текста, так же как и сам текст, может быть связан определенными многослойными интертекстуальными отношениями с другими текстами. Например, заглавие рассказа Л.Багирова «Суб роза диктум» воспринимается как аллюзия на латинское крылатое выражение *subrosadictum*. Претекст идентифицирован правильно, и интерпретацию этого высказывания дает в тексте рассказчик: «Прочитал где-то в Древнем Риме, если хотели, чтобы разговор между двоими остался в тайне, то вешали над дверью цветок розы и говорили: «суб роза диктум – я сказал тебе под розой». Это значит, что никто не должен слышать наших тайных слов» (Л.Багирова. «Суб роза диктум»).

Однако выводы о содержании посттекста читатель сделает иные.

Данное выражение оказало большое эмоциональное воздействие на героя: он изготовил для себя и своей жены белую и черную розы из жоржета, которые всю жизнь висели на стене их спальни. Свою розу герой пронес через всю войну. Героев рассказа связывали странные отношения: муж беззаветно любил жену, а она была эгоистичной и деспотичной женщиной; он жаловался на нее, а она не считалась с ним. Но после смерти жены мужчина положил ей в гроб черную розу, а на могиле посадил белую розу. Это можно объяснить как тайны любви, скрытые даже для них.

Данное высказывание выступает в рассказе и как элемент кульминации:

«Похоронили его рядом с ней, под розой.

Суб роза диктум...» (Л.Багирова. «Суб роза диктум»).

Таким образом, заглавие произведения или его части является одним из важных средств связности, которое по-разному, в зависимости от функционального типа, указывает на смысловое содержание текста и в определенных случаях непосредственно участвует в стилистической организации контекста. Наконец, заглавие теснейшим образом связано с текстовыми категориями проспекции и ретроспекции. Оно, как уже отмечалось, направляет читательское внимание, «предсказывает» возможное развитие темы (сюжета). Возвращение же читателя к заглавию после прочтения произведения обуславливает связь названия с категорией ретроспекции. Обогащенное новыми смыслами, заглавие в аспекте ретроспекции воспринимается как обобщающий знак – «рема». Первичная интерпретация текста взаимодействует уже с читательской интерпретацией.

Литература

1. Лазарева Э.А. Заголовочный комплекс текста – средство организации и оптимизации восприятия // Изв. Урал. гос. ун-та. 2006. № 40, с. 158 – 166.
2. Стилистический энциклопедический словарь русского языка /под ред. М.Н.Кожинной. М., 2006.
3. Сыров И.А. Функционально-семантическая классификация заглавий и их роль в организации текста // Филологические науки. 2002, № 3, с. 59 – 68.
4. Шестакович В.С. Заглавие текста в художественном произведении: определение, типы, функции // Образование и наука в России и за рубежом. 2018. №№3(38), с. 37 – 41.

L.V.Tokareva

Bədii mətnin strukturunda başlıq

Xülasə

Məqalədə (rusdilli nəsr materialı əsasında) bədii mətn başlığının rolu iyerarxiya quruluşlu mətnin zirvəsi kimi nəzərdən keçirilir. Başlıq mətnin quruluşunu əmələ gətirən vacib komponent kimi izah edilir. Başlığın məzmun xüsusiyyətləri müxtəlif səviyyəli ünsürlərin məcmusunda ifadə olunur, bu xüsusiyyətlər bütöv və onun hissələrinin vahidliyini, həmçinin mətn kompozisiyasının müənasibliyini təmin edir.

L.V.Tokareva

Title in the structure of the artistic text

Summary

The article considers the role of the title of the literary text (on the material of Russian prose) as the top in the hierarchically organized system of text. Headings are interpreted as an important structural component, the properties of which are realized in a combination of elements of different levels, ensuring the unity of the whole and its parts and the proportionality of the text.

*Рецензенты: к.ф.н., доц. С.А.Сулейманова,
BSU-nun Ümumi dilçilik kafedrası
(14.09.2020-ci il tarixli iclasın qərarı (pr.№01)).*

Redaksiyaya daxil olub: 25.09.2020

Ə.Ç.AĞAMİRZƏYEV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: alish.aghamirzayev@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov, 23)

RUS MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ TARİXİ-MƏDƏNİ ZƏRURƏT KİMİ FORMALAŞMASI, TƏKAMÜLÜ VƏ İDEYA-SİYASİ İSTİQAMƏTİ

Açar sözlər: mühacirət, inqilab, xalq düşməni, ziyalı ədəbiyyat

Ключевые слова: эмиграция, революция, враг народа, интеллектуальная литература

Key words: emigration, revolution, enemy of the people, intellectual literature

Rusiyada XIX əsrin sonlarında intensivləşməyə başlayan mühacirət prosesi XX əsrin 20-ci illərinə qədər Böyük Britaniya, İspaniya, Portuqaliya, Almaniya kimi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq özünü güclü axın kimi göstərmirdi. Əgər Avropa ölkələrindən mühacirətə yollananlar daha çox okeanın o tayına, yeni torpaqlara üz tuturdularsa, Rusiyadan köçlər həm də imperiya daxilindəki ucqarlara baş verirdi. Bununla belə imperiyadan kənara, xüsusilə Amerikaya mühacirət edənlər üstünlük təşkil edirdi. Rus mühacirəti bütün dünyada baş verən ümumi mühacirət prosesinin tərkib hissəsi idi. Birinci dünya müharibəsi illərində köç nisbətən zəifləsə də, 1917-ci ilə qədər ümumilikdə Rusiyadan təxminən 4 milyon yarım insan mühacirətə üz tutmuşdu. (1, s. 13-14). Mühacirətə yollananlar arasında iqtisadi, dini və siyasi maraqlar üstünlük təşkil edirdi, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri, elm və təhsil insanları nisbətən az idi.

Tarixən Rusiya imperiyasının hakim dairələrində, dövlət səviyyəsində mühacirət müsbət hadisə kimi qiymətləndirilmir, bu prosesin hər vəchlə qarşısı alınır. 1906-cı ilə qədər ölkə ərazisində mühacirətin təbliğatının aparılması qanunla qadağan olunur, icazəsiz və müəyyən olunmuş müddətdən artıq digər ölkə ərazisində qalmaq və ya ora köçmək üçün cəza nə-zərdə tutulurdu. Buna görə də Rusiyadan mühacirətə üz tutanlar ölkədən yalnız gizli yollarla çıxırdılar.

XX əsrin əvvəllərində nəhəng Rusiya imperiyasını çalxalayan ictimai-siyasi proseslər və bunun nəticəsi kimi Oktyabr inqilabının qalib gəlməsi və proletar hakimiyyətinin qurulması mühacirət prosesinin xarakterini də dəyişdi. Okeanın o tayına köçənlər və Avropa ölkələrinə mövsümi iş dalınca mühacirət edənlərin qarşısı, demək olar ki, tamamilə alındı. Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra ölkəni gizli yollarla tərk edənlər arasında siyasət, mədəniyyət və incəsənət xadimləri üstünlük təşkil etməyə başladı. Yeni gələn ideologiyayı qəbul etməyən bir çox ziyalı, elm və mədəniyyət xadimi yeganə çarə kimi mühacirətə üz tutdu.

Oktyabr inqilabına qədər rus mühacirəti mövcud idisə, rus mühacirət ədəbiyyatının tarixi məhz 1917-ci ildən başlayır. Birinci dünya müharibəsi və Rusiya imperiyasında baş verən iki burjua inqilabından sonra proletar hakimiyyətinin qurulması və yeni hakim ideologiyanın tələbləri ilə barışmayıb qürbətə üz tutan şair və yazıçılar ordusu dünya ədəbiyyatında yeni ədəbi hadisənin – rus mühacirət ədəbiyyatının əsasını qoydular.

Məlumdur ki, burjua inqilabları dövründə əksər rus ziyalıları özlərini demokrat, respublikaçı və liberallar kimi göstərir, baş verən dəyişiklikləri, çarizmin süqutunu alqışlayırdılar.

Lakin sonrakı proseslər, ölkəni ağışına almış siyasi, iqtisadi və hərbi böhran, vətəndaş müharibəsinin alovlanması və nəhayət Oktyabr inqilabından sonra baş alan təqib və təzyiqlər göstərdi ki, söz verilən azadlıq, demokratiya dövlətçilik ənənələrinin tamamilə məhv edilməsi, yeni quruluşun bərqərar olması ilə əvəzlənib və bu quruluş onların baxışları ilə tamamilə ziddir. Vətəndaş müharibəsi, yerlərdə zorakılıqla proletar hakimiyyətinin qurulması ilə yeni rejimi qəbul etməyən, ona müxalif olan qüvvələrin, şəxslərin təqibinə başlandı. Bütün bunlar ziyalıların müxtəlif yollarla mühacirətə qaçmasını sürətləndirdi. Xaricdə rus mühacirət ədəbiyyatını da məhz yeni rejimlə barışmayıb qürbətə üz tutan bu ziyalılar yaratdılar.

Oktyabr inqilabı rus mədəniyyətini, rus ziyalılarının ictimai və mədəni həyatını kökündən dəyişdirdi. Proletariatın görmək istədiyi yeni sovet insanı öz keçmişindən, dəyərlərindən ayrılmalı, "keçmişin qalıqları"ndan təmizlənməli, yeni ideallar uğrunda mübarizəyə atılmalı idi. Bu tələblərə boyun əyməyənlər "xalq düşməni" elan olunur və təqib edilirdi. V.İ.Leninin məşhur "Bizimlə olmayan bizə qarşıdır" tezi yeni ideoloji mübarizənin əsasına çevrilmişdi. İnqilabdan dərhal sonra həyata keçirilən tədbirlər ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına həlledici təsir göstərdi. Təkcə Rusiyada deyil, bütün planetdə ən müxtəlif sosial təbəqə və qruplardan olan milyonlarla insanın həyatını və baxışlarını kökündən dəyişdirdi. Mübaliğəsiz söyləmək olar ki, öz tarixi nəticələrinə görə Rusiya inqilabı XX əsr dünya tarixinin ən böyük hadisələrindəndir. Onun müasirləri və ya iştirakçıları olmuş milyonlarla insan inqilaba fərqli münasibət bəsləyirdi. Kimi bəşəriyyətin kapitalın boyunduruğundan azad olunacağına ürək-dən inanır, kimi də hadisələri dəhşət və nifrətlə izləyirdi. Əgər Fevral inqilabını, birmənalı olaraq, əksər ziyalılar məmnunluqla qəbul edir, ona qəlbən rəğbət bəsləyirdilərsə, Oktyabr inqilabına münasibətdə heç də hamı həmrəy deyildi. Bir çox ziyalılar – Gümüş dövr təmsilçiləri, yazıçılar, incəsənət xadimləri, filosoflar, mədəniyyət və incəsənət aləmində xüsusi nüfuza malik simvolistlər bolşevik inqilabını qəbul etmirdilər.

Müəllif kollektivinin hazırladığı "İnqilab və mədəniyyət: zaman prizmasından" kitabında tanınmış rus ədəbiyyatşünas E.A.Popov həmin dövrün ziyalılarını inqilabi dəyişikliklərə münasibətlərinə görə üç qrupa bölmür: Oktyabr inqilabının barışmaz əleyhdarları, inqilabı qeyd-şərtsiz dəstəkləyənlər və inqilaba münasibətlərində qərarlı olmayan, tərəddüd edən və bununla bağlı qarışıq hisslər yaşayan ziyalılar (8, s. 76-77).

İkinci qrupa aid edilən ziyalılar, mədəniyyət elitasında xüsusi çəkili az olan, sovet hakimiyyətini və sosialist quruluşunun bərqərar olmasını dəstəkləyən, prolektulda bir araya gəlmiş mədəniyyət və incəsənət xadimləri, yəni əsasən bədii və ədəbi avanqardın nümayəndələri, eləcə də proletar şair və yazıçıları idi. Ümumilikdə, yaradıcı ziyalılar arasında bolşeviklərin onların rəqibləri ilə müqayisədə ardıcıl və səmimi tərəfdarları az idi.

Üçüncü qrupa aid edilən ziyalılar inqilaba münasibətdə qərarlı olmayan, tərəddüd edən və bununla bağlı qarışıq hisslər yaşayan mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin sayı kifayət qədər çox idi. Onların arasında qeyri-adi istedadla sahib olan bir çox yazıçı, şair, rəssam, musiqiçi, digər yaradıcı peşə sahibləri yer alırdı. Sovet rejimi ilə işbirliyi qurmağa hazır olan bu ədəbiyyat və incəsənət xadimləri bolşevik ədəbi-siyasi jarqonunda "yol yoldaşları" adlandırılırdı.

İkinci və üçüncü qrupa aid edilən ziyalılarından fərqli olaraq, birinci qrupu inqilabın barışmaz əleyhdarları təşkil edirdi. Bu qrupa aid edilən ziyalılar, inqilabın əsl mahiyyətinin heç də vəd olunduğu kimi, azad və ədalətli, bərabərhüquqlu insanların yaşayacağı cəmiyyət quruculuğu olmadığını irəli sürür, bolşevik siyasətinin Rusiyanı parçalayacağını, milli və mənəvi dəyərləri dağıdacağını, yeni qurulan hakimiyyətin daha amansız olacağını həyəcanla bildirir, var gücləri ilə yeni gələn hökumətə və ideologiyaya qarşı çıxırdılar. Proletar ideologiyası ilə barışmayan bu qrupun bir çox nümayəndələri ona görə də inqilabdan dərhal və ya bir az sonra Rusiyanı tərk etmək, mühacir həyatı yaşamaq məcburiyyətində qaldılar. "Xaricdəki mühacirlər "mühacir rus mədəniyyəti" adlı özünəməxsus bir mədəniyyət fenomeni yaratdılar. Mühacirlərin bəziləri bir vaxtdan sonra sovet hakimiyyətinə münasibətini dəyişdi və ya ona düzəlişlər etdilər, bəziləri isə əvvəlki barışmaz mövqelərində qaldılar (hətta nasist

Almaniyasının 1941-ci ilin yayında SSRİ-yə hücumunu dəstəkləyən, bu səbəbdən də rus mühacirətinin tənqidinə məruz qalan Merejkovski kimi)” (8, s. 76).

Oktyabr inqilabından sonra başlanan qırmızı terror, ictimai-siyasi proseslərin ədəbiyyata təsiri, ölkənin mədəni həyatında müşahidə olunan mənəvi təqib və təzyiqlər, yeni hakimiyyətin ideologiyası ilə həmfikir olmayan şair və yazıçıların üzləşdiyi mərhumiyyətlər, ölkəni bürümüş aclıq və səfalət, vətəndaş müharibəsinin dağıntıları, ağqvardiyaçıların dalbadal uğradıqları məğlubiyyətlər bir çox ziyalını mühacirətə üz tutmağa vadar etmişdi. İnqilabaqədərki rus ədəbiyyatının, demək olar ki, əksər tanınmış nümayəndələri ölkəni tərk etməyə məcbur qalmışdır:

İ.A.Bunin, A.N.Tolstoy, A.M.Remizov, V.F.Xodaseviç, Q.V.İvanov, N.Teffi, M.A.Osorqin, A.İ.Kuprin, B.K.Zaysev, İ.S.Şmelev, Q.D.Adamoviç, V.V.Nabokov, Q.İ.Qazdanov, M.A.Aldanov, Z.N.Gippius, D.S.Merejkovski, K.D.Balmont, İ.Severyanin, M.İ.Svetayeva və s. məhz yeni qurulan rejimlə barışmayıb ölkəni tərk edən dövrünün tanınmış ədəbləri idilər.

Rusiyada bolşevik hakimiyyətinin qurulmasından sonra ölkəni tərk etmək məcburiyyətinə qalmış və xarici ölkələrdə yazıb-yaratmış şair və yazıçıların, həmçinin mühacirətə yollandıqdan sonra yaradıcılığa başlayan ədiblərin (məsələn Boris Poplavski kimi), eləcə də mühacirətə yollanan, ancaq bir müddətdən sonra SSRİ-yə qayıdan şair və yazıçıların (A.Tolstoy kimi) mühacirət illərindəki yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıqda birinci dalğa rus ədəbiyyatı adlandırılır.

Onu da qeyd etmək ki, müasir rus ədəbiyyatşünaslığında rus mühacirət ədəbiyyatı əsasən üç mühacir dalğası ilə əlaqədar olaraq üç dalğa – birinci, ikinci və üçüncü dalğa rus mühacir ədəbiyyatı kimi qruplaşdırılır (Məs.: 7; 4; 5 və s.). Bəzi xarici ədəbiyyatşünasların, eləcə də bəzi mühacir rus ədəbiyyatşünaslarının əsərlərində isə bu dalğaların sayını daha çox, bəzən beş və ya altı dalğa kimi də qeyd edirlər. Rus mühacir ədəbiyyatına həsr olunmuş ilk sanballı kitablardan hesab olunan, 1972-ci ildə Almaniyada N.Poltoraskinin ümumi redaktəsi ilə nəşr edilmiş “Rus mühacirət ədəbiyyatı” məqalələr toplusuna (30) daxil edilmiş “Rus mühacirət ədəbiyyatının xüsusiyyətləri və əsas inkişaf mərhələləri” məqaləsində N.Andreyev rus mühacirət ədəbiyyatını beş dalğa kimi xarakterizə edir: “...mühacir ədəbiyyatının birinci mərhələsi şərti olaraq, əlbəttə özü də daxil olmaqla 1925-ci ilə qədər gedir. İkinci mərhələ 1940-cı ilədək, Hitler ordusunun Parisə girməsinə qədər davam edir... Üçüncü mərhələ 1940-cı ildən (Parisin süqutundan) 1949-1950-ci ilə qədərdir... Rus mühacir ədəbiyyatının dördüncü mərhələsi, hər halda, təqribən 1949-1950-ci illərdən fasilələrlə altmışıncı illərin əvvəllərinə qədər gedir... Təxminən 1961-ci ildən rus mühacir ədəbiyyatının həyatında beşinci mərhələ başlayır (10, s. 26-30).

Bəzi alimlər isə rus mühacirət ədəbiyyatının dövrləşməsini xronoloji prinsiplə yanaşı, həm də hər dövrü öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə təsvir edirlər. Məsələn, tanınmış ədəbiyyatşünas-alim N.B.Yeliseyeva bu dövrləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Mühacirətin müstəqil siyasi fenomen kimi mövcud olduğu dövr (1917-1939);

2. Mühacirət fenomeninin, onun Avropanın və dünyanın sosial, siyasi tarixinə töhfələrinin mühacir tarixçilər tərəfindən retrospektiv dəyərləndirilməsi dövrü (1939-1950-ci illərin ortaları);

3. 1960-2000-ci illər – mühacirətin mürəkkəb çoxşaxəli tarixi hadisə kimi elmi cəhətdən öyrənilməsinə keçid dövrü (3, s.4).

Ancaq, qeyd etdiyimiz kimi, müasir ədəbiyyatşünaslıq elmində xronoloji prinsipə əsaslanaraq rus mühacir ədəbiyyatının şərti olaraq üç əsas dalğasının fərqləndirilməsi qəbul edilmişdir. Rus mühacirət ədəbiyyatına münasibətdə bu qruplaşdırma hazırda əksər xarici ölkə ədəbiyyatşünasları tərəfindən də qəbul olunur: Birinci dalğa rus mühacirət ədəbiyyatı – XX əsrin 20-30-cu illəri, ikinci dalğa – 40-60-cı illər və üçüncü dalğa – 70-90-cı illər.

Ümumiyyətlə rus mühacirət ədəbiyyatının təşəkkülü birinci dalğa rus mühacir köçü ilə bağlıdır. “Rus mühacirlər XX əsr dünya sivilizasiyasında çox nadir və təəssüf ki, hələ tam öz qiymətini almamış rol oynamışlar” (9, s.6). Onların arasında A.M.Remizov, A.İ.Bunin, İ.S.Şmelev, B.Zaysev, A.Kuprin, D.Merejkovski, V.Nabokov, Q.Qazdanov, K.Balmont, Z.Gippius, Vyaç.İvanov, V.Xodaseviç, M.Svetayeva, Q.İvanov, B.Poplavski və s. kimi məş-

hur şair və yazıçılar, müxtəlif elm və mədəniyyət, incəsənət sahələri üzrə dövrünün tanınmış rəssamları, filosofları, alimləri yer alırdı. Bu şair və yazıçıların əksəriyyəti mühacirəti milli faciə kimi qəbul edirdilər. Vladislav Xodaseviçin dediyi kimi, “Rus ədəbiyyatı iki yerə bölünüb. Onun hər iki hissəsi müxtəlif forma və səbəblərlə əzablara məruz qalsa da, nəticələrinə görə eyni cür yaşayır” (11, s. 466).

Rus mühacirət ədəbiyyatının ikinci dalğası İkinci dünya müharibəsindən sonra yarandı. Müharibə zamanı iğal olunmuş torpaqlarda yaşayanlar, əsir düşmüş, müharibədən sonra ölkəyə qayıtmayan və ya qayıda bilməyənlərin (təxminən yarım milyondan artıq insan bu həyatı yaşamışdır) bu dalğası “ottepel” adlandırılan müharibədən sonrakı dövrdə də davam etmişdir. XX əsrin 40-60-cı illərini əhatə edən ikinci dalğa rus mühacir ədibləri arasında İ.Yelagin, O.Anstey, V.Zavalışin, N.Berner, B.Narçissov, İ.Çinnov, L.Rjevski, A.Markov, V.Yurasov, B.Şiryayev, S.Maksimov və s. kimi şair və yazıçılar yer alırdı.

Rus mühacirət ədəbiyyatının üçüncü dalğası isə Sovet İttifaqında dissident hərəkəti nəticəsində meydana çıxmışdır. Ötən əsrin 60-80-ci illərində yaradıcı ziyalıların bir hissəsi müxtəlif səbəblərdən SSRİ-ni tərk etmək məcburiyyətində qalır. Ölkəni siyasi təzyiqlər ucbatından və ya şəxsi, yaradıcılıq məsələləri səbəbindən tərk etmələrindən asılı olmayaraq, onlar vətəndaşlıqlarını dəyişir, müxtəlif mərhumiyyətlərlə üzləşirlər. Ancaq birinci və ikinci dalğa rus mühacirlərindən fərqli olaraq, onlar öz vətənləri ilə əlaqələr qurur, hətta A.Soljenitsin kimi vətənə qayıda da bilirdilər. A.Sinyavskinin dediyi kimi, “Biz hesab etmirik ki, müasir Rusiya bizdən ayrılıb, bizimlə müqayisədə tamamilə ayrıdır. Deyək ki, mən bura gəlmişəm, Daniel isə orda qalıb, prinsipial olaraq heç nə dəyişməyib. Bizim qarşılıqlı əlaqələrimiz də qarşılıqlı düşüncələrimiz kimidir. Elə buna görə də <...> iki müxtəlif dünya – mühacirət dünyası və metropoliya dünyası arasında həmin psixoloji divar olmamışdır” (2, s.190). Üçüncü dalğanı birinci və ikinci dalğadan fərqləndirən digər bir cəhət onların Rusiyadakı ədəbiyyatdan tam təcrid olunmaması, rus ədəbi prosesi ilə əlaqələrinin saxlanılması idi.

XX əsrin 70-ci illəri – 90-cı illərin əvvəllərini əhatə edən üçüncü dalğa rus mühacir ədibləri arasında A.Soljenitsin, V.Maksimov, V.Nekrasov, Q.Vladimirov, F.Qorenşteyn, A.Sinyavski, V.Voynoviç, A.Qladilina, A.Zinoviyev, V.Aksyonov, S.Dovlatov, İ.Brodski, S.Sokolov, Y.Mamleyev və s. kimi tanınmış şair və yazıçılar yer alır.

Birinci dalğa ədəbiyyatı ikinci və üçüncü dalğaların ədəbiyyatından daha zəngin, daha parlaq qəbul olunur. Bu hər şeydən əvvəl birinci dalğa mühacirləri arasında savadlı, ziyalı təbəqənin, görkəmli şair və yazıçıların üstünlük təşkil etməsi ilə bağlı idi. İnqilabaqədərki rus ədəbiyyatının Bunin, Kuprin və s. kimi artıq dünyada tanınmış nümayəndələri bu dalğanı daha zənginləşdirirdi. İkincisi isə, birinci dalğanın nümayəndələri vətənpərvər, öz ölkəsinin taleyinə biganə qalmayan, daima onun gələcəyini düşünən təbəqə idi. Onlar istibdaddan, boşevik təzyiqindən qaçmışdılar, öz vətənlərinin xilas yolunu axtarı, mühacirətdə sıx birləşir, rus ədəbiyyatı və mədəniyyətini yaşadı və harada məskunlaşmalarından asılı olmayaraq özlərini rus kimliyi ilə, rus mədəniyyətinin nümayəndəsi, əsl sahibləri kimi təqdim edirdilər. Əksəriyyəti mühacirətdə rus pasportlarını belə dəyişməmiş, prinsipial olaraq məskunlaşdıqları ölkənin vətəndaşlığını qəbul etmir, nansen pasportu ilə yaşayırdılar.¹

İkinci dalğa rus mühacirəti birinci dalğadan sayca çox olsa da, bu dalğanın ədəbiyyatı, birinci dalğa qədər zəngin olmur. Məlum olduğu kimi, İkinci dünya müharibəsindən sonra Qərbdə dövlətlərində qalan səkkiz milyondan çox insanın yarısından çoxu məcburi şəkildə SSRİ-yə qaytarılır. Stalinin “əsir yoxdur, satqınlar var” ifadəsini eşidən əsirlərin bir çoxu isə SSRİ-yə qayıtmamaq üçün müxtəlif yollara əl atır, hər vəchlə gizlənilirlər. Əksəriyyəti məcburən müxtəlif mədənlərdə, istehsal sahələrində istismar olunur. Müxtəlif yollarla xaricdə qalan, vətən dön-

¹ Nansen pasportu – mühacirətdə yaşayan, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə verilir. Onu, 1922-ci ildə Millətlər Liqasının qaçqınların işləri üzrə komissarı Fritof Nansen hazırladığına onun adı ilə adlandırılmışdır. Belə pasportlar ilk dəfə məhz rus mühacirlərə verilmişdir. İ.Bunin, V.Nabokov, S.Raxmaninov, İ.Repin, Z.Serebryakova və s. Nansen pasportu daşıyırdılar.

məyənlərin çoxu ziyalı təbəqənin nümayəndələri deyildi. Ordu ilə gedib geri dönməyənlərin əhəmiyyətli hissəsi, birinci dalğadan fərqli olaraq, savadı kəsim deyil, adi insanlar idi. Digər tərəfdən mühacirlərin böyük əksəriyyətini Qərbi Ukrayna, Qərbi Belarus, Pribaltika və SSRİ-nin müsəlman xalqlarının nümayəndələri təşkil edirdi. Xaricdə qalmış insanlar vətənə dönməyə can atmır, SSRİ-yə qayıtmaqdan qorxurdular. Digər mühacirlərlə əlaqə saxlamır, özlərini gizləyir, yaşadıqları ölkənin xalqı ilə qaynayıb qarışmağa üstünlük verir, əsərlərini üzə çıxarmır, ictimai fəaliyyətlə məşğul olmurlar. Buna görə də ikinci dalğa mühacirətin ədəbiyyatı tarixdə elə də fərqlənmir, dünya ədəbiyyatına məşhur rus mühacir ədibləri töhvə vermir.

Birinci və ikinci dalğa mühacirlərindən fərqli olaraq, üçüncü dalğanın nümayəndələri qanuni əsaslarla ölkəni tərk edənlər olduğuna görə, dövlət onları “sevməsə də”, belə mühacirlərə cinayətkar kimi də baxmırdı. Onlar mövcud siyasətə, ideologiyaya yad olduqlarına görə dövlətdən, onun çərçivəsindən uzaqlaşmış insanlar idi. SSRİ-də mühacirlərə münasibətdə hökm sürən “əgər ölkəni könüllü tərk etməsənsə, hətta ananın dəfninə belə gələ bilməzsən” prinsipinə uyğun olaraq bu mühacirlər vətənlərinə buraxılmırdı.

Sovet qanunlarının qılinc kimi kəsdiyi bir dövrdə ölkəni tərk etmək yalnız kifayət qədər tanınmış azsaylı ziyalılara nəsib olmuşdur. Hökumət orqanları belə insanlara təzyiqlərin dövlətin ölkədə və dünyada imicinə xələl gətirəcəyini düşünərək onların mühacirətə yollanmasına mane olmurdu. Hakimiyyət mühacirətin qarşısını almaq üçün bütün təzyiq və təqib üsullarından istifadə etsə də, bir sıra tanınmış ziyalılara mühacirətə üz tutmaq nəsib olur. Üçüncü dalğa mühacirlərin sayı, digər dalğalarla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə az olsa da, qeyd olunduğu kimi, əksəriyyəti dövrünün tanınmış şair və yazıçıları olduqlarına görə, onlar məhsuldar yaradıcılıqlarını davam etdirir, dünya ədəbiyyatını zənginləşdirirlər. Lakin birinci və ikinci dalğadan fərqli olaraq, onların yaradıcılığına kəskin mübarizə, sovet hakimiyyətinə amansız münasibət sərt formada hakim kəsilir, proletar ideologiyasını ifşa edən, sovet hakimiyyətinin əsl mahiyyətini açıb göstərən əsərlərlə öz ideyalarını, düşüncələrini təqdim edirlər.

Tanınmış ədəbiyyatşünas M.V.Nazarovun “Rus mühacirətinin missiyası” əsərində (6) göstərdiyi kimi, birinci dalğa rus mühacir ədəbiyyatının üç əsas funksiyasını önə çıxır. Birinci, inqilabaqədərki Rusiya yaddaşını, onun milli özünüdərkini qoruyub saxlamaq, millətin yaddaş salnaməsi olmaq. İkinci, Rusiyada antikommunist hərəkatına, kommunist rejimi ilə mübarizə aparan hər bir kəsə kömək göstərmək. Üçüncü, inqilabın faciəvi nəticələrini dərk etmək və anlatmaq. Göstərilən funksiyaları ikinci və üçüncü dalğa mühacirlərin mübarizəsində eynilə müşahidə etmək çətindir. İkinci və üçüncü dalğaların nümayəndələrinin mübarizə metodları fərqli olduğuna görə, yaşadıqları ölkədə tamamilə fərqli formada çıxış edirdilər.

Birinci dalğanın nümayəndələri öz siyasi mübarizələrini mühacirətdə də davam etdirir, siyasi görüşlərinə görə cəmləşir, təşkilatlanırdılar. Rusiyadakı siyasi mübarizələr, siyasi partiyalar arasındakı çəkişmələr mühacirətdə də davam etdirilirdi. Mühacirlər arasında Rusiyadan aparılmış müxtəlif siyasi düşüncənin təmsilçiləri – solçu-beynəlmiləlcilərdən tutmuş sağçı monarxistlərə qədər fərqli siyasi baxışlara malik şəxslər fəaliyyət göstərir, hər düşüncənin təmsilçisi mühacirlər arasında daha çox nüfuz qazanmaq üçün mübarizə aparırdılar. Daha çox mühacir kütləsini qazanaraq Rusiyaya qayıdandan sonra hakimiyyətə gəlmək yolunda tərəfdar toplayırdılar. Aralarında siyasi proseslər, çəkişmələr qızışır, Rusiyada mövcud olmuş və mühacirətdə fəaliyyətlərini davam etdirdikləri partiyaların dayaqlarını yaradırdılar.

Bu mənada, birinci dalğanın təmsilçiləri siyasi baxışlarına görə müxtəlif mübarizə üsullarına əl atır, funksiyaları bu siyasi baxışlarına görə müəyyən olunurdusa, ikinci və üçüncü dalğanın nümayəndələri arasında belə fərqli siyasi baxışlar və funksiyalar nəzərə çarpmır. Çünki hər iki dalğanın nümayəndələri tamamilə fərqli mübarizə metodları seçirlər.

Hər üç dalğa rus mühacirət ədəbiyyatının əsas ideya-siyasi istiqaməti sovet ideologiyasını ifşa etmək, Rusiyanın sovet kanonlarından xilas olmasının vacibliyini göstərmək, azad söz və fikrin, ədəbiyyatın tərk etməyə məcbur qaldıqları vətənlərində olmaması, bunun da Rusiyanı, rus fəlsəfəsini, ictimai fikrini, mədəniyyətini, incəsənətini böhrana, iflasa apardığını əsaslandırır.

maq olmuşdur. Rus mühacir ədəbiyyatının əsas missiyası əsl, tarixi rus mədəniyyətini, onun zəngin ənənələrini davam etdirmək, yaşatmaq, inkişaf etdirmək, proletar mədəniyyətinin bu zəngin irsi məhv etməsinə yol verməmək olmuşdur. Müxtəlif dalğaların ədəbi mübarizə metodları fərqli olsa da, hər birinin əsas amalı məhz belə səciyyələnmək mümkündür.

Bütün dalğa mühacirlərinin əsas və başlıca cəhəti rus milli-mənəvi davranış tərzini, tarixi ənənəvi missiyanı daşması idi. Rus ideyasına xidmət etmək onlar üçün geniş mənzərə açırdı. Özlərinin birinci vəzifəsi kimi mühacirətdə milli-mənəvi dəyərləri, tarixi yaddaşı yaşatmaq, milli kimliyi qoruyub saxlamaqla nəsillər arasında onun qırılmasının qarşısını almağı hesab edirdilər. Digər tərəfdən dünya ölkələrini rus ictimai fikri və mədəniyyətinin nailiyyətləri ilə tanış etməyi özlərinin borcu hesab edirdilər.

Rus mühacirət ədəbiyyatını bütöv, vahid bir ədəbi cərəyan kimi qiymətləndirmək mümkün deyil. Burada müxtəlif ədəbi cərəyanlara xas əsərlər cəmləşib. Bu əsərlər həm bədii səviyyəsinə, həm təqdim etdiyi sosial konsepsiyalara, daşdığı mənəvi dəyərlər yükünə görə də bir-birindən fərqlənir. Vahid inkişaf xətti olmadan inkişaf edən, ayrı-ayrı yazıçının yaradıcılığında fərqli ruh, fərqli təhkiyə üsulları, ədəbi mübarizə metodları özünü göstərən bir axın olaraq qiymətli xəzinə kimi formalaşmışdır. Çünki vahid ictimaiyyətin, ədəbi mühitin olmadığı bir şəraitdə mühacirlər kim necə yaşayırsa, hansı mənəvi təlatümlərdən keçirsə, mənəvi enerjisini necə alırsa, bunu öz yaradıcılığında elə də əks etdirirdi. Bütün bunlara görə, əksər mühacirlər doğma torpaqlardan, keçmişin nostalji hisslərindən, klassik rus ədəbiyyatının ənənələrindən qidalanıb, keçmiş ənənələri yaşadırlar. Xüsusilə birinci dalğa rus yazıçılarından hər hansı biri nə vaxt ki öz keçmiş ənənələrindən ayrı düşür, yeni müşahidə olunan meyllərlə əsər yaratmaq istəyir, heç də həmişə uğur qazanmır. Klassik rus ədəbiyyatı ənənələrindən qidalanan yazıçılar isə möhtəşəm ədəbi nümunələr ortaya qoyurlar. XX əsr rus ədəbiyyatında məhz bu ənənələrin davam etdirilməsi yeni ədəbi şedevrlərin yaranmasına zəmin yaratmaqla bərabər, həm də yazıçıları bir-birinə sıx tellərlə bağlayır. İ.Bunin və A.Axmatovanı, B.Zaysev və B.Pasternakı, A.Remizov və M.Prişvinini bir-birinə belə yaxın bağlayan məhz eyni ədəbi ənənələri davam etdirmələri idi.

Özlərini rus mədəniyyətinin daşıyıcıları və mühafizəçisi hesab edən rus mühacir ziyalıları – bütün dalğaları təmsil edən şair və yazıçılar üçün bütün zamanlarda əsas və başlıca meyar rus milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub yaşadılması, rus ideyasına xidmət olmuşdur. Rus ideyasına xidmət, sovet ideologiyasının buxovlarında boğulan bu ideyanın xilas olunaraq inkişaf etdirilməsi onların tarixi missiyası kimi özünü göstərmişdir. Onlar hesab edirdilər ki, həm vətəndə, həm də mühacirətdə qazanılmış milli dəyərləri, tarixi yaddaşı, milli təcrübəni mühafizə etməklə zaman və nəsillər arasında bağları saxlamaq, onun qırılmasına yol verməmək və bunun əsasında gələcək Rusiyanın yenidən dirçəlişi üçün əsas, zəmin yaratmaq lazımdır. Bunun üçün onlar mühacirət etdikləri ölkələri rus kimliyi, təfəkkürü, fəlsəfəsi və mədəniyyəti ilə tanış etməyi özlərinə borc bilirdilər.

Bir tərəfdən dünya ictimaiyyətinə rus mədəniyyətini təqdim edir, digər tərəfdən öz fəaliyyətlərini dəyərləndirərək vahid orqanizm kimi onun inkişafına xidmət edirdilər. Təsədüfi deyil ki, rus mühacirət ədəbiyyatının öyrənilməsinin, tədqiqinin əsasını da elə mühacirlər özləri qoymuşdurlar. Bugün ədəbiyyatşünaslıq elmi məhz Qərbdə formalaşmış həmin tədqiqatçılara, ənənələrə əsaslanaraq, rus mühacirət ədəbiyyatının öyrənilməsinə genişləndirir.

Ədəbiyyat

1. Бочарова З.С. Российское зарубежье. 1920-1930 гг. как феномен отечественной истории: Учебное пособие. М.: АИРО, 2011, 304 стр.
2. Глэд Дж. Беседы в изгнании. М., 1991.
3. Елисеева Н. В. Российская эмиграция: некоторые проблемы современной отечественной литературы // Российское зарубежье: итоги и перспективы изучения: тезисы докладов и сообщений научной конференции 17 ноября 1997 года. М., 1997.

4. Литературная энциклопедия русского зарубежья: 1918-1940. Писатели русского зарубежья / Гл. ред. и сост. А.Н.Николюкин. - М., 1997; Литературная энциклопедия русского зарубежья. 1918-1940. Периодика и литературные центры / Гл. ред. и сост. А.Н.Николюкин. - М., 2000; Литературная энциклопедия русского зарубежья. 1918-1940. Книги / Гл. ред. и сост. А.Н.Николюкин. - М., 2002.
5. Михайлов О.Н. Литература русского зарубежья. - М., 1995.
6. Назаров М.В. Миссия русской эмиграции. - Ставрополь : Кавказский край, 1992 - . Т. 1. - 1992. - 414 с.
7. Публицистика русского зарубежья (1920-1940) / Сост. И.В.Кузнецов, Е.В.Зеленина. - М., 1999.
8. Революция и культура: сквозь призму времени: монография / Отв. ред. Н. Б. Кириллова. - Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2017. - 222 с.
9. Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века: Энциклопедический биографический словарь. М., 1997.
10. Русская литература в эмиграции: Сборник статей под ред. Н. Полторацкого. Питцбург, 1972. - 424 стр.
11. Ходасевич В. Литература в изгнании // Колеблемый треножник. М., 1991.

А.Ч.Агамирзаев

**Становление русской эмигрантской литературы
как историко-культурная необходимость, ее эволюция
и идейно-политическая направленность**
Резюме

В статье рассматривается становление русской эмигрантской литературы как историко-культурной необходимости в начале XX века, факторы, приведшие к ее формированию, говорится о развитии русской эмигрантской литературы на протяжении XX века, ее особенностях, об идейно-политической направленности волн русской эмигрантской литературы, о методах литературной борьбы. Показано, что после Октябрьской революции 1917 г., с приходом к власти в России большевиков, началось давление на свободную литературу, и интеллигенция, которая не смирилась с правящей пролетарской идеологией, эмигрировала. Объединившись в эмиграции, продолжая традиции русской классической литературы, они положили начало новому литературному событию в мировой литературе - русской эмигрантской литературе.

Приведены особенности всех трех волн русской эмигрантской литературы, методы литературной борьбы. Отмечается, что на протяжении всего развития русской эмигрантской литературы, независимо от методов борьбы, главной чертой было русское национально-нравственное поведение, несущее историко-традиционную миссию. Писатели-эмигранты считали главной задачей эмиграции сохранение национальных и нравственных ценностей, исторической памяти, сохранение национальной идентичности и предотвращение ее разрушения среди поколений. С другой стороны, они считали своим долгом знакомить мир с достижениями российского общественного мнения и культуры. Для иммигрантов-интеллигентов, выступавших в роли носителей и защитников русской культуры, главным и основным критерием во все времена было сохранение русских национальных и духовных ценностей, служение русской идее. Служение русской идее, спасение и развитие этой идеи, утопленной в оковах советской идеологии, оказалось их исторической миссией.

A.Ch.Agamirzayev

**Formation, evolution and ideological-political direction
of Russian emigration literature as a historical and cultural necessity**
Summary

The formation of Russian emigration literature as a historical and cultural necessity in the early twentieth century, the factors that led to its formation, the development of Russian emigration literature during the twentieth century, its characteristic features, ideological and political direction of Russian emigration literature, methods of literary struggle and etcetera are discussed in the article. It is

shown that after the October Revolution of 1917, with the coming to power of the Bolsheviks in Russia, pressure on free literature began, and the intelligentsia, which was not reconciled with the ruling proletarian ideology, turned to emigration. Organized in emigration, continuing the traditions of Russian classical literature, they laid the foundation of new literary events in world literature - emigrant literature.

Information is given about the peculiarities of all three waves of Russian emigrant literature, methods of literary struggle, it is noted that throughout the development of Russian emigrant literature, regardless of the methods of struggle, the main and the main feature was the Russian national-moral behavior, carrying out the historical-traditional mission. Emigrant writers considered their main task in emigration to be to preserve national and moral values, historical memory, and to prevent its destruction among generations by preserving national identity. On the other hand, they considered it their duty to acquaint the world with the achievements of Russian public opinion and culture. For immigrant intellectuals, who acted as carriers and protectors of Russian culture, the main and main criterion at all times was the preservation of Russian national and spiritual values, the service of the Russian idea. Serving the Russian idea, rescuing and developing this idea, which was drowned in the shackles of Soviet ideology, proved to be their historical mission.

Rəyçi: filol.e.d., prof. T.H.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 13.10.2020

V.Q.CAVADOVA

Lənkəran Dövlət Universiteti

(Lənkəran şəh., general Həzi Aslanov xiyabanı, 50)

BƏDİİ İRSİN TƏDQIQINDƏ YENİ MƏRHƏLƏ (40-50-ci illər)

Açar sözlər: F.Köçərli, 40-50-ci illər, M.Rəfili, F.Qasımzadə, ədəbi ənənələr, ədəbiyyat tarixi

Ключевые слова: Ф.Кочарли, 40-50-ые годы, М.Рафили, Ф.Гасымзаде, литературные традиции, история литературоведения

Key words: F.Kocharly, 40-50 years, M.Rafily, F.Gasimzadeh, literary tradition, the history of literature

Əsası F.Köçərli ilə qoyulan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı 20-30-cu illərdə professionallığını daha da artırdı. 20-ci illərdə yazılan Y.V.Çəmənizəminlinin “Azəri ədəbiyyatına bir baxış” (1921), F.Köprülüzadənin “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” (1926), H.Zeynallı, H.Araslı, A.Şaiq və B.Əfəndizadənin birgə hazırladığı “Ədəbiyyatdan iş kitabı” (1928), B.Çobanzadənin “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü” (1930), M.K.Ələkbərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” (1934) ilə milli ədəbiyyatşünaslığın ənənələri yarandı. Həmin mütəxəssislər öz dövrünün sayılıb-seçilən ədəbiyyatşünasları idi və demək olar ki, Şərqdə və Qərbdə nüfuzlu hesab olunurdular. Onlar təkcə klassik irsin tədqiqi və təbliği ilə məşğul olmur, eyni zamanda milli ədəbi-nəzəri fikrin metodologiyasını və nəzəri bazasını formalaşdırır, müasir ədəbiyyat tarixi konsepsiyalarını Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsinə tətbiq edirdilər.

Ancaq məlum ədəbiyyat tarixlərinin əksəriyyəti mövcud marksist metodologiyaya uyğun deyildi, ümumtürk ortaq dəyərlərinə əsaslanırdı. Bu səbəbdən sosialist realizmi nəzəriyyəçiləri marksist ideologiyaya əsaslanan yeni ədəbiyyat tarixlərinin yaranmasını tələb edir, müttəfiq respublikalarda bunun ideoloji və nəzəri prinsiplərini bir şərt kimi irəli sürürdülər. İlk növbədə marksist ideoloji prinsiplərə uyğun gələn ədəbiyyat tarixinin yaranması zərurəti ortaya çıxdı. 1943-1944-cü illərdə nəşr olunan “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” bu zərurətdən yarandı.

“Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə ilk dəfə olaraq ədəbi-tarixi prosesin mərhələ təsnifatı, janr, üslub, metod tipologiyası ədəbiyyat tarixi baxımından cilalanaraq elmi-nəzəri prinsiplərə yerləşdirildi. Ədəbiyyat tarixində milli ədəbiyyatın təkcə rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatı ilə deyil, Şərq poetik qaynaqları ilə bağlılığı da diqqətdən qaçmayıb. Yeni dövr ədəbiyyatının Şərqə və Qərbə inteqrasiyası konkret faktlar və arqumentlərə əsaslandırılır. Tədqiqatların birində qeyd olunduğu kimi “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə ilk dəfə olaraq XIX əsr ədəbi-tarixi prosesinin mərhələ təsnifatı, janr, üslub, metod tipologiyası ədəbiyyat tarixi baxımından cilalanaraq elmi-nəzəri prinsiplərə yerləşdirilir. Ədəbiyyat tarixində milli ədəbiyyatın təkcə rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatı ilə deyil, Şərqə poetik qaynaqları ilə bağlılığı diqqətdən qaçmayıb. Yeni dövr ədəbiyyatının Şərqə və Qərbə oriyentasiyası konkret faktlar və dəqiq arqumentlərlə əsaslandırılır (1, 114-115).

Əvvəlcədən qeyd edək ki, artıq 40-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq ikinci represiya dalğası özünü hiss etdirməyə başladı. Xüsusən İ.V.Stalinin 40-cı illərdə çapdan çıxan “Dilçilikdə marksizmə dair” əsərləri əsasən dilçiliyin problemlərinə həsr olunsada, mətləb daha ciddi və ideoloji prinsiplərlə yazılmışdı, filoloji məsələlərdən daha çox fəlsəfə, tarix, sənət və ədəbiyyat məsələlərinə söykənirdi. Daha dəqiqi desək, total təfəkkürün qələbəsi uğrunda humanitar sahələrə qarşı savaş açılmışdı. “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nə (1943-1944) olan siyasi təzyiqlər də məhz bununla əlaqədər idi. Marksist Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bu ilk ədəbiyyat tarixi sosialist realizmi nəzəriyyəçilərinin ürəyincə olmamışdı. Y.V.Çəmənizəminlinin “Azəri ədəbiyyatına bir baxış” (1921), F.Köprüzadənin “Azəri ədəbiyyatı” (1934) və M.K.Ələkbərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” (1934) əsərləri isə bu sahədəki ilk ədəbiyyat tarixi əsərlərdir.

“Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1943-1944) ilə yanaşı, H.Hüseynovun “ XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” (1949) əsəri də eyni təzyiqlərlə üzləşdi. Şübhəsiz ki, bu cür arzuolunmaz marksist mövqe növbəti onillikdə - 50-ci illərdə ədəbiyyatşünaslığın normal inkişafına imkan vermədi. Ancaq bütün təzyiqlərə, mənəvi represiyalara rəğmən, ədəbiyyatşünaslığımızın klassik irsin dəyərləndirilməsində, ədəbi faktın ədəbiyyat tarixi predmetinə çevrilməsində əhəmiyyətli rol oynayırdı. Sadəcə olaraq, bir ifrat mövqedə verilən qiymət vəziyyətin nə dərəcədə ciddi olduğunun göstəricisidir: “Metodoloji prinsip etibarı ilə antimarksist bir cəhətdən yazılmış olan bu kitabda ədəbiyyatımızın tarixi qaba bir şəkildə təhrif edilmiş, ayrı-ayrı yazıçılar və ədəbi cərəyanların izah və təbliğində qeyri-elmi prinsiplər tətbiq edilmiş, ümumiyyətlə ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbiyyat tarixi məsələlərinə bir çox dolasıq fikirlər gətirilmişdir” (2).

Azərbaycan sovet ziyalılarının II qurultayında (1945) tənqid və ədəbiyyatşünaslığın, müasir bədii yaradıcığın, eyni zamanda klassik irsin istiqamətləndirilməsi yönündə ciddi məruzələr oxundu. Mükəmməl ədəbiyyat tarixinin yazılması da başlıca nöqsanlardan biri hesab olundu. Bu da xüsusi olaraq vurğulandı ki, ayrı-ayrı sənətkarların həyat və yaradıcılığı haqqında ayrıca monoqrafiyalar yazılmadan mükəmməl ədəbiyyat tarixi ortaya qoymaq mümkün deyil.

Bunu da qeyd edək ki, həmin dövrdə klassik ədəbi irsin, o cümlədən də M.F.Axundzadə yaradıcılığının tədqiq və təbliğində F.Qasımsadənin xidmətlərini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Onun “Няѣѣ бѣѣ Вязиров” (1954), “Аббасгулу аѣѣ Бакыханов” (1956), «XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» (1956) əsərləri 40-50-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən yaxşı tədqiqatlarındandır. “Nəcəf bəy Vəzirov” (1954) monoqrafiyasında müəllif yazıçının ayrı-ayrı dram əsərlərini təhlil etmiş, xüsusən “Müsibəti-Fəxrəddin” əsərinin janr tipologiyası bu gün də əhəmiyyətini saxlayan fikirlər səsləndirmişdir.

82

Feyzulla Qasımzadənin “Abbasqulu ağa Bakıxanov” (1956) monoqrafiyasını 50-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının nailiyyəti kimi qiymətləndirmək olar. Həm maarifçi, həm də klassik dünyagörüşlə bağlı olan iki yaradıcılıq tipinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən şairin yaradıcılığına çox az müraciət olunmuşdu. Həyat və yaradıcılığı ilə bağlı xeyli ədəbi-tarixi materiallar tədqiqatdan kənarda qalmışdı. F.Qasımzadə böyük zəhmət bahasına bu materialları səbrlə bir yerə toplamış, əsərlərini hərtərəfli təhlil etmiş, fəlsəfi görüşlərini şərh etmiş və beləliklə, yazıçının yaradıcılığı haqqında bitkin fikir formalaşdırmışdır.

Məlumdur ki, monoqrafiyanın yazıldığı 50-ci illərdə ilk Azərbaycan maarifçiliyinin Şərq ədəbi ənənələri ilə bağlılığını, üzvi vəhdətini aşkara çıxarmaq bu barədə olan materialların monoqrafiyada yerləşdirmək o qədər də asan deyildi. Mövcud çətinliklərə, siyasi yasaqlara baxmayaraq, F.Qasımzadə, A.Bakıxanovun Cənubi Azərbaycanda gördüyü geniş miqyaslı ictimai-mədəni işləri real faktlar və sənədlər əsasında meydana çıxarmağa nail olmuşdur.

Yaddaqlanan cəhət bu idi ki, 40-cı illərdə təkcə dramaturgiyanın problemləri deyil, nəsrin, poeziyanın yaradıcılıq axtarışları, satir poeziyanın ictimai məzmunu, onun ədəbi simalarının həyat və yaradıcılığı da tədqiqat predmetinə çevrilirdi. Bu mənada K.Məmmədovun “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev” (1950), “Qasım bəy Zakir” (1957), Mir Bağirovun “Seyid Əzim Şirvani” (1959) kimi monoqrafiyaları bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. K.Məmmədov “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev” (1950) monoqrafiyasında ədibin yaradıcılığını hərtərəfli şəkildə tədqiqata gətirdiyi kimi, “Qasım bəy Zakir” monoqrafiyasında da şairin satirik irsinin mahiyyətini, tipoloji keyfiyyətlərini tədqiqata gətirirdi. Əsərin ən müsbət cəhəti bu idi ki, müəllif təkcə Q.Zakir satiralarının təhlili ilə işini bitmiş hesab etmir, ictimai mühit və satira, həcv və satira, satirada mündərcə və şəkil kimi nəzəri səpgili ədəbi məsələlərə geniş yer verildi.

Bu dövrdə fəaliyyət göstərən ədəbiyyatların sırasında Əziz Şərif xüsusi olaraq fərqlənirdi. Onun Moskva dövrü həyatı (1942-1988) çoxtərəfli, elmi-ədəbi və pedaqoji fəaliyyətlə zəngi olub. Alim SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda, Maksim Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunda çalışdığı illərdə XIX-XX əsrlə Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində ciddi işgörmüş, 40-50-ci illərdə “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dramaturgiyası” mövzusunda namizədlik, “Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılığının birinci dövrü” mövzusunda doktorluq dissertasiyası yazmışdır. Arxivlərdə işləmək, yeni ədəbi-tarixi materiallar toplamaq və onları sistemləşdirmək sahəsində xüsusi həssaslıq göstərən Əziz Şərif Mirzə Fətəli Axundovun görkəmli rus şairi A.S.Puşkinin xatirəsinə həsr olunmuş məşhur “Şərq poeması”-nı ilk dəfə əldə edib, keçən əsrin əvvəllərində Tiflisdə nəşr olunan “Kavkazskiy raboçiy listok” (“Qafqaz fəhlə vərəqəsi”) qəzetində Cəlil Məmmədquluzadənin uzun müddət namə-lum qalan “Binəsiblər” və “Xeyir-dua” adlı iki məqaləsini üzə çıxarmışdır. Bu da diqqətəlayiq-dir ki, “Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərini iki cildə rus dilinə çevirərək Moskvada kitab ha-lında nəşr etdirməsi təkcə Əziz Şərifin deyil, Azərbaycan tərcümə sənətinin nailiyyətidir. Bu tərcümələr orijinalın ruhuna, yazıçının üslubuna, yazı tərzinə çox uyğundur. Əziz Şərif böyük müəllim Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərini rus dilinə tərcümə edərkən hər sözün üzərində düşünüb daşınmış, zərgər incəliyi ilə yaradıcılıq işi aparmışdır. Qeydlərindən öyrənirik ki, “zır-rama” sözünün rus dilində münasib qarşılığını tapmaq üçün o, bir il axtarış aparmış. Müxtəlif söz vahidləri tapmış, nəhayət, “pustoxlist” kəlməsini kəşf etmişdir. Onun Mirzə Fətəli Axun-dov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Cəfər Cabbarlı, Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov. Mir Cəlil və başqalarının əsərlərindən etdiyi tərcümələr Azərbaycan ədəbiyyatının Rusiyada və digər rusdilli ölkələrdə tanınmasına imkan yaratmışdır”(3).

40-cı illərdən başlayaraq 50-ci illərin sonuna kimi ədəbiyyatşünaslığımızda monoqrafik tədqiqatlar daim diqqət mərkəzində olub. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, 1954-1958-ci illərdə 40-a yaxın monoqrafiya yazılıb və bunların əksəriyyətinin elmi səviyyəsi bu gün də razılıq doğurur.

Düzdür bu əsərlərdə sosioloji təhlillərə daha çox üstünlük verilir, bəzən sənətkarlıq məsələləri arxa plana keçir, ədəbi dəyərdən çox siyasi-ideoloji mövqe önə keçir. Bu da ictimai

mühitdən irəli gəlir. Bütün nöqsanlara çatışmazlıqlara rəğmən ədəbiyyatşünaslığımız inkişaf edir, ədəbi-nəzəri fikrin yeni ənənələri formalaşırdı. Bu illərdə yazılan monoqrafiyalar – M.Arifin “C.Cabbarlının yaradıcılıq yolu”, Ə.Mirəhmədovun “Sabir” monoqrafiyaları həm ədəbi-tarixi fakt baxımından, istərsə də nəzəri səviyyəsinə görə daha çox müvəffəqiyyət qazanmışdı. M.Arif öz monoqrafiyasında böyük sənətkarın yaradıcılıq yoluna geniş aspektdən yanaşaraq bu yaradıcılıqdakı romantik vüsət, realist tipologiyanı təhlilə cəlb edir, ədəbi ənənə ilə əlaqələrini, orijinal sənət nümunəsi olmasını tədqiqata cəlb edir.

Yeni ədəbiyyat ilə yanaşı, ali və orta məktəblərdə tədris olunmaq üçün ədəbiyyat nəzəriyyələrinə ehtiyac yaranmışdı. 30-cu illərdə Baqrinin “Ədəbiyyat biliyinə başlanğıc” kitabı nəşr olunsa da, mövcud ehtiyacı tam ödənilmirdi. Əslində bu kitab milli ədəbiyyatşünaslığı marksist metodologiyaya uyğunlaşdırmaq işinə xidmət edirdi. M.Rəfilinin “Ədəbiyyatşünaslığa giriş” (1958) əsəri isə mövcud tələbata tam uyğun şəkildə yazılmışdı. Ədəbi cərəyanlar, nəsrin poeziyanı dramaturgiyanın spesifik xüsusiyyətləri, bədii yaradıcılıqda dil, üslub və sənətkarlıq məsələləri, Şərq ədəbiyyatşünaslığının, xüsusən divan poetikasının nəzəri istilahları kitabda geniş izah olunmuşdu.

Əziz Mirəhmədovun M.Ə.Sabir haqqında Bakıda və Moskvada çap etdirdiyi fundamental monoqrafiyalar ədəbiyyatımızda ictimai satiranın tarixi gerçəkliyin təsiri ilə yeni, mü-tərəqqi məzmun qazanmasını, Sabir poeziyasının Azərbaycanda yeni tipli ədəbiyyatın təşəkkülündə rolunu, onun Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatında tənqidi-realist meylin inkişafına təsirini aydınlaşdırmağa xidmət edirdi. Alimin “M.F.Axundov”(1953), “Abdulla Şaiq” (1956), “Sabir” (1958), əsərləri 40-50-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının nəzəri səviyyəsinin göstəricisinə çevrilmişdi. Daha çox XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə meyl edən Əziz Mirəhmədov M.F.Axundov, H.Zərdabi, İ.Qurtqashınlı, M.Ə.sabir, C.Məmmədquluzadə, M.Hadi, A.Şaiq və digər ədiblərimizin irsi ilə bağlı maraqlı elmi əsərlər yazmışdır.

40-50-ci illər ədəbinəzəri fikrimizin yaradıcılıq axtarışları ilə zəngin, maraqlı, ideoloji-siyasi mübarizələrlə dolu bir dövrdür. Həmin dövrün ədəbi gerçəkliklərini, mərhələ kimi tipologiyasını üzə çıxarmaq, monoqrafiyaların və elmi məqalələrin tədqiqat istiqamətini müəyyənləşdirmək əsas vəzifə kimi qarşıda dayanır.

Ədəbiyyat

1. Mustafayev M. XIX əsr ədəbi irsi ədəbiyyatşünaslıqda. Bakı, “Xəzər Universiteti nəşriyyatı”. 2010, 239 s.
2. Rza R. Azərbaycan xalqının zəngin ədəbiyyat tarixini yaradaq. “Ədəbiyyat” qəzeti, 23 sentyabr, 1939
3. İsa Həbibbəyli. Görkəmli ədəbiyyatşünas, böyük tədqiqatçı. Bakı, 525-ci qəzet, 2010, 26 yanvar.
4. Qasımzadə F. “N.B.Vəzirov”, Bakı, “Azərnəşr” 1954, 178 s.
5. Qasımzadə F. “Abbasqulu Ağabakıxanov”, Bakı, “Azərnəşr”, 1956, 165 s.
6. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. (XIX-XX əsrlər), Bakı, “Maarif” 1963, 364 s.

В.Г. Джавадова

Новый этап в изучении художественного наследия (40-50-е годы) *Резюме*

Период 40-50-ых годов Азербайджанского литературоведения до сих пор не был достаточно изучен. В данной статье исследуется период 40-50-ых годов Азербайджанского литературоведения, критика до и после II Съезда Писателей, а также выявляется направление классического наследия, возможности литературно-теоретического наследия. Раскрываются основные недостатки и следствия ненаписанной совершенной истории литературы.

Приводятся в центр внимания исследования связанные с творчеством таких романтических мастеров как М.Хади, Г.Джавид, А.Саххат, А.Шаиг на тот период.

V.G.Javadova

Body stage in the study of artistic heritage

Summary

The 40-50-ies stage of Azerbaijan literature studies hasn't been studies enough so far. In the present article 40-50 years stage of Azerbaijani literature studies are learned, criticism of before and after II Congress of Writers and modern artistic activities, as well as guiding of classical heritage, solutions for literary theoretical heritage are revealed. Main shortcomings of failure to write a perfect history of literature are determined.

Studies related to works of masters of romantic writing, such as M.Hadi, H.Javid, A.Sahhat, A.Shaig are brought to spotlight.

Rəyçi: filol.e.d., prof. M.B.Mustafayev

Redaksiyaya daxil olub: 25.09.2020

F.A.ƏLİZADƏ

e-mail: alizade_fatma@hotmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

ƏBDÜRRƏŞİD İBRAHİMOVUN “HƏYAT” QƏZETİNDƏ (1905-1906) PUBLİSİSTİK ÇIXIŞLARI

Açar sözlər:** Əbdürrəşid İbrahimov, “Həyat” qəzeti, Ə.Hüseynzadə, sartlar, təhsil, Yaponiya.*Ключевые слова:** Абдуллахид Ибрагимов, газета «Хаят» («Həyat»), А.Гусейнзаде. сарты, образование, Япония****Key words:** Abdurrashid Ibrahimov, “Hayat” newspaper, A.Huseynzada, sarts, education, Japan.*

Tatar mühərriri Əbdürrəşid İbrahimov Əlibəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlunun redaktorluğu ilə çap olunan “Həyat” qəzetinin fəaliyyətində önəmli rol oynayan publisistlərdən biri olmuşdur. Müəllif “Həyat” qəzetində müntəzəm çıxışları ilə dövrün aktual problemlərini gündəmə gətirmiş, oxucu auditoriyası tərəfindən diqqətlə qarşılanmışdır.

Yazıçı-publisist, səyahətçi, dini xadim Əbdürrəşid İbrahimov 23 aprel 1857-ci ildə Qərbi Sibirin Tara vilayətində anadan olmuşdur. Ata babası Taranın axundu və şəhər daş məscidinin yaradıcılarından idi. Mənbələrdə onun tatar, əcdadlarının isə Buxara və Başqırdıstandan olduğu göstərilir. “Абдурашид Ибрагимов родился в 1857 году в Западной Сибири. Он был татаринном, его предки были из Бухары и Башкортостана. С молодых лет он совершает бесчисленное множество путешествий на обширном пространстве, протянувшимся от Стамбула до Медины и Мекки, от Крыма до Санкт-Петербурга, от Туркестана до Китая и Кореи, от Индии до Сингапура и даже Западной Европы” [7].

14 yaşında valideynləri vəfat etdikdən sonra Tümen şəhərinə gələrək, burada mədrəsə təhsili alır, 1878 - 1885-ci illərdə isə təhsilini Mədinə, Məkkə və İstanbulda davam etdirir. 1885-ci ildə Taraya dönür və məsciddə dini xadim kimi işləməyə başlayır.

Rusiya müsəlmanları arasında panislamizm ideologiyasının təbliğatçılarından biri kimi tanınan Ə.İbrahimov Sank Peterburqda yerləşən mətbəəsində 1900-cü ildə “Mirat” jurnalını, 1905-1907-ci illərdə “Ülfət” qəzetini, 1907-ci ildə “Nicat” jurnalını, 1906-1907-ci illərdə ərəb dilində “Əl-Tilmiz” qəzetini çap etdirərək, publisistik məqalələri ilə çıxışlar edir.

1905-1907-ci illərdə Rusiyada yaşayan müsəlmanların liberal demokratik “İttihadi-müslimin” təşkilatının üzvü olur.

Ə.İbrahimov 1902-1903-cü illərdə, daha sonra 1908-ci ildə Yaponiyaya səyahət edir və onun Yaponiyada münasibətlərinin yüksək səviyyədə təşkilində “Qara Drakon” cəmiyyəti böyük rol oynayır. “В устанавливаемых им отношениях на высшем уровне в Японии его поддерживает общество «черных драконов» [7].

XIX əsrin sonlarında Yaponiyada iki gizli cəmiyyət yaranmışdır ki, bunlardan biri “Qara Okean” və digəri isə “Qara Drakon” idi. Sonradan hər iki cəmiyyət “Qara Drakon” adı altında birləşir. “Qara Drakon” cəmiyyəti fəaliyyəti üçün Yaponiyanın varlı təbəqələri tərəfindən maliyyə dəstəyi alırdı. Nazirlər kabinetinin üzvləri, imperator fəmiliası ilə olan üzvlər, donanma, ordu və baş qərargahın zabitləri bu təbəqəyə daxil idilər. Təşkilatın əsas simvolu Amur çayı ilə bağlı “Qara Drakonun çayı” adlanırdı. Məqsəd - yapon xalqının Koreya və Mancuriyada etnik genişlənməsi və şimal-şərqi Çində hərbi-siyasi üstünlük əldə etməsi idi. Buna görə “Qara Drakon” gizli kəşfiyyat fəaliyyəti aparırdı. [6].

Ə.İbrahimov özünün səyahətləri haqqında müntəzəm olaraq yol qeydlərini yazaraq, Kazanda dərc olunan “Bəyanül-həqq” qəzetində və İstanbuldakı “Siratül-müstəqim” jurnalında dərc etdirirdi. Səyahət etdiyi ölkələrdə siyasi və dini baxışlarını əks etdirən mühazirələr söylə-

yir və bunula nəzərdə tutduğu ideyanı həyata keçirmək istəyirdi. Avrasiya ərazisində müsəlmanların real vəziyyətini əks etdirir və onların qərbin müstəmləkə əsarətindən xilas olma yollarını axtarırdı. Növbəti dəfə səyahəti zamanı belə qənaətə gəlir ki, bu strateqiyanı həyata keçirmək üçün Yaponiya həlledici rol oynaya bilər. “В предыдущих поездках в Японию и в другие страны у Ибрагимова сложилось мнение о том, что Японии следует сыграть решающую роль в реализации этой стратегии, а потому путешествие 1908-1909 гг. преследовало уже конкретные пропагандистские и организационные цели на сей счет” [8].

Ə.İbrahimov yapon dilini bilməsə də, Yaponiya və onun xalqını öyrənmək publisist üçün maraqlı gəlirdi. Qeyd etdik ki, səyahətçi-publisist səyahət zamanı görüşləri haqqında “Bəyanül-həqq”, “Siratül-müstəqim” və digər mətbuat orqanlarında məlumatlar verirdi. Bu haqda “Molla Nəsrəddin” jurnalı “...ayə, görən Molla Əbdürrəşid bu nitqləri ingilis dilində söylüyür, yəni yapon dilində?” [1, № 23, 1909, səh.6] deyərək, Ə.İbrahimovu yapon dilini bilmədən bu ölkəyə tez-tez səyahətlər etməsini, hansı formada, yəni hansı dil ilə əlaqə saxlayaraq, siyasi və dini işlər aparmasını tənqid etmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1909-cu ilin 23-cü nömrəsində “Lağlağı” təxəllüsü ilə yazılmış “Qəzetələrdən” sərlövhəli yazıda Ə.İbrahimov “Bəyanül-həqq” qəzetinin müxbiri olduğu və Yaponiyanın Tokio şəhərində olan zaman “Sitatül-müstəqim” məcmuəsinə bu haqda məlumat verdiyi göstərilir.

Aydın olur ki, “Molla Nəsrəddin” Əbdürrəşid İbrahimovun Yaponiyaya səfərini, oradakı ictimai-siyasi fəaliyyətini, dini baxışlarını ciddi qəbul etmirdi: “Bəyanül-həqq” qəzetəsinin müxbiri Molla Əbdürrəşid İbrahimov Yaponiyanın Tokio şəhərindən İstanbulda çıxan “Siratül-müstəqim” məcmuəsinə yazır ki, “Mən Yaponiyada hər məclisdə hər gün nitqlər söylüyürəm və Yaponiya üləmasına mənim nitqlərim elə təsir bağışlayır ki, gündə bir neçəsi özündən gədir” [1, № 23, 1909, səh.6].

“Molla Nəsrəddin” daha sonra yazır: “Molla Əbdürrəşid nə ingiliscə bilir, nə yaponca və nə firəngcə və bu aşkardır ki, bu üç dilin heç olmasa birini də bilməyən Yaponiya məclislərində hər nə danışsa, qulaq verənlərin qulaqları taqqıldıyacaq. Lakin Molla Əbdürrəşidin əhvalatı özgədir. Bu cənab nitqlərini türk dilində söylüyür və yaponiyalıları da mollağın nitqinin məzmununu bilmək lazım deyil, onlara Molla Əbdürrəşidin məhz uzun saqqalı və ağ əmmaməsi xoş gəlir. Səbəbi də budur ki, Yaponiya camaatı mömin adamlardır və müsəlmançılığa da çox maldirlər” [1, № 23, 1909, səh.6].

Əbdürrəşid İbrahimovun Yaponiyada fəaliyyəti haqqında araşdırma aparan tədqiqatçı alim Larisa Usmanovanın qeydlərinə istinadən, 1909-cu ildə publisist yenidən Yaponiyaya gəlir. Bu haqda “Diplomatiçeskiy vestnik” adlı jurnalın 1909-cu il mart nömrəsində çap olunan müsahibəsində bildirir. Baxmayaraq ki, yapon dilini bilmirdi, Yaponiya və yaponları böyük maraqla öyrənirdi. Və bu məsələdə L.Usmanova yazır ki, onun həm köməkçisi, həm də tərcüməçisi olan İtsudzo Nakayami əsas rol oynamışdır. “Несмотря на незнание японского языка, он изучал Японию и японцев с огромным интересом. Его помощником и переводчиком был Итсудзо Накаяма, в токийском доме которого он часто останавливался во время посещения столицы” [8].

Tədqiqatçı Larisa Usmanovanın araşdırma zamanı əldə etdiyi faktlara istinad etsək, aydın olur ki, “Molla Nəsrəddin” Ə.İbrahimovla bağlı tənqidi yazıda yanlışlığa yol vermişdir və aydın olur ki, həqiqətən onun Yaponiyada İtsudzo Nakayami adlı tərcüməçisi olub.

Ə.İbrahimov 1909-cu ilə qədər Tokioda yaşayırdı və yenidən İstanbula qayıdırdı. Yaponiya tərəfindən 1933-cü ildə yenidən dəvət olunur və 1938-ci ildə bu ölkəyə qayıdır. Burada Yaponiya hökumətinin islam üzrə rəsmi təşkilatının sədri və Tokio məscidinin imamı olur. Ömrünün sonuna qədər Yaponiyada yaşayırdı və ölümündən sonra orada dəfn olunur. “В 1933 году он был приглашен в Японию. В 1938 он вновь приезжает в эту страну. Там он становится имамом Токийской мечети. Вплоть до самой своей смерти в августе 1944 года А.Ибрагимов продолжал верить в скорейшее обращение большинства японцев в ислам” [4].

Tatar mühərriri kimi tanınan Ə.İbrahimovun “Həyat” qəzetində dərc olunan “Bizə aid” başlıqlı silsilə məqalələrinin birində “Mən kəndimi sart nəslindən olduğumu heç inkar etməyəcəyəm” fikrini söyləməsi araşdırılmasına ehtiyac duyulan bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılmasını zəruri hesab edir.

"من كندم صارت نسلندن اودیغمی هیچ انکار ایدمیه جكم".

[2, 4 oktyabr, 1905, № 77, səh. 1-2]

Tatar mühərriri Ə.İbrahimov fikrini niyə “Mən sart nəslindənəm” deyil, “Mən sart nəslindən olduğumu heç inkar etməyəcəyəm” formasında ifadə edir?! Sartlar kimdir və ya kimlərdən ibarətdir?!

Ola bilər ki, “Həyat” qəzetində özünü sart nəslindən olduğunu qeyd edən müəllifin həqiqətən tatar mühərriri Əbdürrəşid İbrahimov olması bir qədər təsdiqini tapmasın. Lakin “Şərqi-Rus” qəzetinin 1 iyun 1903-cü il tarixli nömrəsində verilən məlumat “Həyat” qəzetində özünün sart nəslindən olduğunu etiraf edən Əbdürrəşid İbrahimovun həqiqətən tatar mətbuatında önəmli rol oynayan Əbdürrəşid İbrahimov olduğunu təsdiq edir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Əbdürrəşid İbrahimov müntəzəm olaraq “Şərqi-Rus” qəzetində publisistik məqalələri ilə çıxışlar etmişdir. Məlumatda deyilir:

“İDARƏDƏN

(Ə.İbrahim) imzasilə bu günki nömrəmizdə basılan bəndin sahibi Peterburqda imdilik ayda bir dəfə nəşr olan “Murat” məcmuəyi-nəfisəsinin mühərriri, fazili-yeganə, əhli-fikir həqqayünü, mənişi-binəsəl Əbdülrəşid İbrahimovun əsəri-qələmi-möcüzü-rəqəmidir. Böylə bir ədibi-namdarın əsərilə sütunlarını bundan sonrə həmə vəqt təzyin edəcəyini “Şərqi-Rus” kəməli-iftixarilə oxuyanlarə təbşin edir” [3, 1 iyun, 1903, № 26].

Həmin nömrədə Ə.İbrahimovla bağlı digər məlumat, yəni elan çap olunub.

“Elan: “Mirat”, yaxud “Güzgü”

Mədəniyyətdən, şəriətdən, ədəbiyyatdan, hikmət və fəlsəfədən və sair məvadd mətbuatdan bəhs edən bu mühüm əsər Peterburqda imdilik ayda bir kərə nəşr edilir. Bundan sonrə həftədə bir kərə nəşr edilmək fikri var. Mündəricatı: həqiqətnamə, hikməti-nisar, feyzi-avər və həyatı-bəxşdir. Sahibi: müsəlmanların yeganə, mümtaz mühərrirlərindən fazili-əlifdar Əbdülrəşid bən əmr İbrahim əfəndi həzrətləridir. Həftədə bir kərə nəşr edilmək şərtilə sənəlik abunə bədəli dörd rublədir. Adres: С.Петербург. Жуковская ул. Д. 7.

Ибрагимовым”. [3, 1 iyun, 1903, № 26].

Ə.İbrahimov haqqında məlumat verəndə qeyd etdik ki, tatar mətbuatının yaranması və inkişaf mərhələlərində müəllifin böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki, “Mirat”, “Ülfət”, “Nicat”, “Əl-Tilmiz” kimi mətbuat orqanlarını çap etdirmişdir. Elanda adı çəkilən “Mirat” mətbuat orqanı da Ə.İbrahimovun dərc etdirdiyi mətbuat orqanıdır. 1900-1903-cü illərdə “Mirat” almanaxı tatarlar arasında yeganə mətbuat orqanı olub.

Kazan Dövlət Universitetinin əməkdaşı, tədqiqatçı-alim Qalimullin Farit Foatoviç “Публицистические произведения Г.Р.Ибрагимова как источник для изучения татарского общественно-политического движения (начало XX в)” adlı elmi-tədqiqat işində maraqlı araşdırmalar apararaq, Əbdürrəşid İbrahimovun həqiqətən əslən Buxaradan olduğu haqqında fikirlərin mövcudluğunu göstərir. “Однако, существует мнение, что Г.Р.Ибрагимов родом из Бухары. Это связано с тем, что этническая группа, в которую входили предки Г.Р.Ибрагимова, именовалась "бухарцы". Действительно, среди сибирских татар существовала такая группа, но ошибочно было бы считать их узбеками или таджиками, а также полагать, что родина Г.Р.Ибрагимова г.Бухара. Название "бухарцы" было присвоено предкам Г.Р.Ибрагимова, которые переселились из Средней Азии в Сибирь на рубеже ХУП-ХУШ веков. Среди специалистов также не возникает сомнений в том, что в последующих поколениях эта группа смешалась с сибирскими татарами и не отличалась от них ни по языку и быту, ни по этнониму” [9, 17].

Ə.İbrahimovun əslən Buxaradan olması haqda fikirlər mövcuddur. Onun əcdadlarının etnik qrupu “buxaralılar” adlanmışdır. Həqiqətən, Sibir tatarları arasında belə qrup mövcud idi, lakin onları özbək və yaxud tacik hesab etmək, həmçinin Buxaranı Ə.İbrahimovun vətəni kimi nəzərdə tutmaq yanlış fikir olardı. XVII – XVIII əsrlərdə Orta Asiyadan Sibirə gəlmiş Ə.İbrahimovun əcdadları “buxaralı” adlandırılmışdır. Hətta mütəxəssislər arasında heç bir şübhə yoxdur ki, bu qrupun sonrakı nəsilləri Sibir tatarları ilə qarışmış və onların dilləri, məişətləri və etnonimləri arasında heç bir fərq yoxdur.

Həqiqətən, XIV əsrin əvvəllərinə yaxın sonradan Sibir xanlığı adlanan torpaqları idarə edənlər öz təbəəliyində olanlara islam dinini başa salmaq üçün Mavəraünnəhrdən (Orta Asiya) 360 Nakşibəndi şeyxlərini dəvət etmişlər. Bir çoxları bu dəvəti asanlıqla qəbul edə bilməmiş, islamı təbliğ edən zaman bəziləri məhv olmuşlar. Onların həlak olduğu yer, yəni Tümen vilayətinin cənubunda yerləşən Astana kəndinin yaxınlığı əhali tərəfindən indi də yad edilir. Nakşibəndi şeyxlərinin bir hissəsi vətənə qayıtmış və Sibir xanlığında qalanların sonrakı nəslisi Sibir müsəlmanları arasında böyük hörmət qazanmışdır. Məhz Sibir tatarı Əbdürrəşid İbrahimov da həmin nəslin davamçılarından. “В XIV же веке (ближе к его концу) правители земель, в будущем получивших название Сибирского ханства, пригласили из Мавераннахра (Средняя Азия) 360 накшбандийских шейхов для объяснения ислама своим подданным. Не все в даавате этих шейхов было сразу легко воспринято, часть из них погибла, объясняя людям ислам. Место их гибели около аула Астана на юге Тюменской области до сих пор почитается в народе. Часть шейхов вернулась на родину, а потомки оставшихся и сегодня пользуются большим уважением среди мусульман Сибири. Именно из их потомков происходил наш великий соотечественник, сибирский татарин Абдур-Рашид Ибрагимов, распространявший ислам в Японии в начале XX в. и построивший там первую мечеть”. [12]

Əbdürrəşid İbrahimovun “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi bir sıra publisistik yazılarında sartlara müraciət etməsi təsadüfi deyildir. Xüsusilə də özünün sart nəslindən olmasını etiraf etməsi. “Sart qardaşlarımız bizim din qardaşlarımızdır. Başqə müsəlmanları nə qədər seversək, sartları dəxi o qədər seviriz” deməsi müəllifin bildirdiyi sartların Buxara sartlarına aid olmasına şamil edir, onların mükəmməl bir tarixə malik olmalarını sübut etməyə çalışır: “Buxarə, Səmərqənd, Keş cəhətləri Həccac əyyamında həzrəti Quteybə tərəfindən istila olunmuş məmləkətlərdəndir, demək olur ki, sart qardaşlarımız min iki yüz sənədən ziyadə müsəmandır. Sartlar islamıyyətdə Azərbaycan tatarlarından dəxi müqəddəmdir” (2, 4 oktyabr, 1905, № 77, səh.2). Müəllif həzrəti Quteybənin adını vurğulayır, belə ki, Quteybə ibn Müslüm 668-ci ildə İraqın Bəsrə şəhərində anadan olub. Ərəblərin Babili qəbiləsindən olan Quteybə ibn Müslüm 704-cü ildə Əbdülməlik bin Mərvan tərəfindən vali təyin olunur və böyük bir ordunun sərkərdəsi olur. Buxara, Səmərqənd, Xarəzm, Xivə, Fərqanə və digər ərazilərin fəth edilməsində böyük rol oynamışdır.

Əbdülməlik ibn Mərvan 21 il hakimiyyətdə olub və xaraktercə çevik, istedadlı, uzaqqörən, lakin şox qəddar bir insan olub. Ə.İbrahimov “Həccac əyyamında” deyərkən, Əbdülməlik ibn Mərvanın zamanında vali təyin olunan və 20 il bu vəzifədə çalışan İraq hakimi Həccac ibn Yusifi nəzərdə tutur. Əbdülməlik öləndən sonra hakimiyyət başına gələn oğlu Vəlid də Həccac valilikdən çıxarmamış və həmin vəzifədə saxlamışdır.

“Sart” problemi, “sartlar kimdir və kimlərdən ibarətdir” məsələsi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bir sıra tədqiqatçı-alimləri maraqlandırmış və hətta məsələ ilə bağlı müxtəlif mətbu orqanlarda polemik fikirlər yürüdülmüşdür.

Serqey Nikolayeviç Abaşin «Этнографические знание и национальное строительство в Средней Азии (проблема сартов в XIX – начале XXI в.) adlı elmi-tədqiqat işində sart probleminə toxunaraq, bu məsələ ətrafında hələ də müxtəlif diskussiyaların mövcud olmasını, illərlə müxtəlif alim və siyasətçilər tərəfindən müzakirə obyektinə çevrilməsi haqqında maraqlı fikirlər irəli sürür. Müəllifin qeydlərinə əsasən, bəzi alimlər sartların ayrıca bir mil-

lət kimi mövcud olmasını vurğulayırlar, bəziləri isə ümumiyyətlə bu termindən imtina etməyə çağırış edirdilər və sonda sartların bir xalq kimi mövcud olmaması fikri qalib gəlir. Sonuncu seçim özbək və taciklərin xeyrinə həll olunur, bu mövzu isə yenə də havada asılı vəziyyətdə qalır. «Кто такие сарты на самом деле – бессмысленный вопрос, который не имеет и никогда не будет иметь ответа. Гораздо интереснее другая проблема: почему и каким образом появилась выяснить, кто такие сарты, почему для целого ряда ученых и политиков сарты превратились самостоятельный народ, а другие, наоборот, призывали отказаться от этого термина, почему мнения разных экспертов разошлись, почему и при каких обстоятельствах все-таки победила точка зрения о том, что сарты не являются народом?» [10, s. 85].

Ə.İbrahimov “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi məqalədə sartların həqiqətən bir millət kimi mövcudluğunu sübut etməyə çalışır. Əvvəldə qeyd etdik ki, 360 Nakşibəndi şeyxləri islamı təbliğ etmək üçün Orta Asiyadan Sibir xanlığına gəlmişlər və Ə.İbrahimov da həmin şeyxlərin nəslinin davamçılarından. Məqalədə bu fikri özü də təsdiqləyir. “Bundan mədəə sartlar Sibiryə Ural tərəflərinə ibtida islamıyyəti nəşr etmiş millətlərdəndir. Bizim sart qardaşlarımız ruslardan dəxi müqəddəm Qərbi Sibiryədə və Ural qərbində ticarət ilə iştiğal etmişlər və islamıyyəti nəşr etmişlərdir. Bu gün Sibiryədə sakin üç qövs sartlar, şul əski: Hivədan, Orkancidən, Buxarədən, sairəmədən gəlmə sartların sülaləsidir. Şul sart babaların övladı bu gün bütün Sibiryə ticarətini əldə etmişlər, (Sibirski Buxaris) namını qazanmışlardır. Olan Buxarədə: Mir Ərəb, Kovkəldaş Zərgəran və sairə. Taşkənddə, Səmərqənddə neçə-neçə böyük cism mədrəsələr və təəbid olunmuş vəqflər, milyonlar ilə ovqat xassədən mədrəsələr təbəyəsində həsr olunmuşlar. Bunları kim inkar edə bilər, bunlar həmə lisani-hal ilə sart qardaşlarımızın islamıyyətdə etmiş olduqları xidmətlərə şəhadət edərlər. Hətta bu son sənələrə qədər: ümum mədrəsələri emar edən, məscidləri təbəyə edən, ətrafə elmi verən sartlar idi” [2, 4 oktyabr, 1905, № 77, səh. 2].

E.S.Vulfsonun «Как живут сарты» əsərində sartlar haqqında fikirləri Ə.İbrahimovun qeydləri ilə kəşifir. Ə.İbrahimov məqalədə sartların bir xalq, millət olaraq mövcud olduğunu sübut etməyə çalışır. E.S.Vulfsonun da adı çəkilən əsərində müəllifin göstərdiyi faktlar bunu təsdiq edir.

E.S.Vulfson “Как живут сарты» əsərində sartların dini baxışlarını, adət-ənənələrini ətraflı təsvir edir. Müəllif göstərir ki, sartlar Məhəmməd peyğəmbərə sitayiş edirlər və Quran onların müqəddəs kitabıdır. Quranda yalnız dualar və insanın mənəvi həyatına aid qanunlar deyil, həmçinin yaşam tərzilə bağlı məsələlər də əks olunub. “Сарты исповедуют магометанскую веру. Все учение их изложено в священной книге, Кораном, которую написал пророк Магомет, основатель магометанской религии.

Коран заключает в жизни себе не только молитвы и правила духовной жизни человека, но и всевозможные житейские правила на все случаи обыденной жизни. Задумаете ли, например, сарт купит на базаре барана, он уже по привычке приглашает двух свидетелей: вед, так велит Коран, да и деды и отцы его поступали точно так же. Вот почему и вся торговля на базаре продолжается от восхода до заката солнца: Коран запрещает ночную торговлю” [5, s. 18]

E.S.Vulfson əsərində sartların Qurban və Ramazan bayramlarını hansı formada qeyd etdiklərini də ətraflı təsvir edir. Bu faktlar bir də onu təsdiq edir ki, sartlar bir xalq kimi mövcud olmuşlar və türkdilli sartlardır. Əsərdə sartların məşğuliyyətindən danışarkən əkinçiliklə, ən əsası ticarətlə, ipəkçiliklə və digər sənətlə məşğul olmaları açıqlanır. “Хотя сарты народ немногочисленный – их всего около миллиона душ, - но занимаются они самым разнообразным трудом. Однако, главное занятие их все же составляет земледелие, которое процветает в трех областях Туркестана, населенных сартами: Сырь-Дарьинской, Ферганской и Самаркандской. После земледелия самым распространенным занятием у сартов служить торговля – как между своими, в Туркестан, так и на вывозь. Кроме

всего описанного, сарты занимаются еще шелководством, тканьем, бумажных, полу-шелковых и шелковых материй и всевозможными ремеслами [5, s. 78].

Ə.İbrahimov da “Həyat” qəzetində sartların məşğulluq məsələsinə toxunaraq, “bütün cahan fabrikələrinə pambıq verən sartlardır” deyə fikrini əsaslandırır. Bundan əlavə ipək istehsal etməkdə onların yüksək sənətkarlıq məharəti mövcuddur ki, heç bir millət bu formada ipək istehsal edə bilmir. Avropa sərgilərində sartlar əl işlərini nümayiş etdirməklə sənətkarlıqlarını tanıtmğa çalışırlar. Burada da Ə.İbrahimov “müsəlmanlardan yalnız sartlar bulunurlar” ifadə etməsi bəhs edilən sartların müsəlmanlardan ibarət sartlar olduğunu göstərir. 1892-ci ildə Amerikanın Çikaqo şəhərində təşkil olunan sərgi və 1900-cü ildə Parisdə keçirilən sərgidə sartlardan da iştirak edildiyini müəllif vurğulayır. “Bu gün Türkiyə vilayətlərində torpaqları əkən və ənvə məhsul ilə emar edən, bütün cahan fabrikələrinə pambıq verən sartlardır. Xüsusilə (ibrişim) ifak əmtələri hazır etməkdə, əl sənətində sartlarda olan istedad heç bir millətdə yoxdur. Bu gün ümum Türkiyə vilayətinə lazım olan qumaşlar, hamu əlindən emal olunmaqdadır. Hətta bu gün Türkiyədə olan avropalı tacir vəkilləri sartlarının ticarətdə və sənayedə olan istedad fitrilərini daima təhsinlər ilə yad edirlər. Bu gün Avropada bir [vistovkə] sərki açılırsa, orada müsəlmanlardan yalnız sartlar bulunurlar dərəcə caizdir. (1892)də Ameriqədə Çikaqo vistovkəsində sartlardan adam bulundu. (1900) Paris vistovkə sərkişində sartlardan adam bulundu” [2, № 77, səh. 2].

V.V. Bartold, A.Bamberi, N.Ostroumov, V.P.Nalivkin, Serali Lapin, K.P.fon Kayfman və digərlərinin sartlarla bağlı fikirləri fərqlidir.

Tədqiqatçı Nataliya Aleksandrovna göstərir ki, tacik və özbək münasibətlərini aydınlaşdıran zaman hökmən “sart” məsələsinə müraciət etmək lazımdır və onların türkdilli və farsdilli sartlara bölünməsinə də vurğulayır. “Изучение проблемы взаимоотношения таджиков и узбеков невозможно без расшифровки понятия "сарты", т.к. на рубеже XIX-XX вв. сарты составляли большинство населения как в регионе, выбранном для настоящего исследования, так и на территории всей Ферганской долины. Здесь проживали как тюркоязычные, так и ираноязычные сарты” [11, s. 5].

Sartlarla bağlı mətbuat orqanlarında kəskin polemika mövcud olmuşdur ki, V.V.Bartold və Serali Lapin arasında olan fikir ayrılıqları bunu bir daha sübut edir. XIX əsrin sonlarında mətbuatda belə bir məsələ müzakirəyə qoyulur: Orta Asiyada yerli əhali arasında idarəçilik sistemini təşkil etmək üçün bu işə təhkim olunanlar yerli əhalinin dilini bilməlidirlər. Buna görə qraf N.Y.Rostovçovun təşəbbüsü ilə Səmərqənd hərbi quberniyasının tərcüməçisi Serali Lapinə zabıt və məmurlara sart dilini öyrətmək üçün kurs keçmək tapşırılır. Serali Lapin həmçinin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində tanınmış siyasi xadim kimi tanınmışdı. “Orenburskaya listka” mətbuat orqanının altıncı nömrəsində onun kursda söylədiyi müəzirlər haqqında “Сарты и их язык» başlıqlı məqalədə məlumat verilir. Məqalə oxucular tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Çünki Serali Lapin iddia edir ki, nəinki sart milləti, hətta onların dili də mövcud deyil. Orta Asiyada yaşayan tacik və özbəklər ümumilikdə sart adlanır.

Görkəmli şərqşünas V.V.Bartold və tərcüməçi Serali Lapin arasında sart mövzusu ilə bağlı fikir münaqişəsi başlayır və mətbuatda kəskin polemik yazılar dərc olunur. «Самый известный пример спора по поводу сартов между ученым экспертом из Центра и местным чиновником – дискуссия между востоковедом, будущим академиком В.В.Бартольдом и переводчиком при самаркандском губернаторе, казаком по происхождению С.А.Лапиным» [10, s. 303].

Əbdürrəşid İbrahimovun “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi “Bizə aid” adlı silsilə məqaləsində özünü sart adlandırması indiyə kimi açıq formada qalan “sart” məsələsinə gündəmə gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1926-cı ildə Orta Asiyada əhalinin siyahıya alınması zamanı bütün sartlar özbək milləti kimi qeydiyyatdan keçmişlər. Müasir dövrdə bir sıra tədqiqatçıları hələ də bu mövzu maraqlandırır və tədqiqat işlərinin əsas mövzusu kimi araşdırılır.

Ədəbiyyat

1. “Molla Nəsrəddin” jurnalı.
2. “Həyat” qəzeti (1905-1906-cı illər).
3. “Şərqi-Rus” qəzeti
4. В Токио помянут татарского просветителя Японии. <https://golosislama.com/news.php?id=23520>. - 15 мая, 2014
5. Вульфсонъ Э.С. Какъ живутъ сарты. Москва. Издание книгоиздательницы А.С.Пана-видиной. 1908.-117 с
6. Николай Лысенко. Русская и японская разведка накануне войны 1904-1905 годов. <https://topwar.ru/50882-russkaya-i-yaponskaya-razvedka-nakanune-voyny-1904-1905-godov.html>. - 9 июня 2014.
7. Наджи Джем Онджелъ. Ибрагимов был первым имамом Японии . «Hurriyet», Турция]. <http://milli-firka.org / абдурашид-ибрагимов-был-первым-имамом/> - 07.11.2013.
8. Усманова Л. «Он выступал как просветитель, преследующий цели пробуждения мусульман Азии» (Р. Ибрагимов в Японии) // Эхо веков. Научно-документальный журнал. Время в судьбах и документах. 2010 1/2.http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2010_1_2/05/03/ (Дата обращения: 15.07.2018.)
9. Галимуллин Фарит Фоатович. Публицистические произведения Г. Р. Ибрагимова как источники для изучения татарского общественно-политического движения. (начало XX в). Кандидат исторических наук. Диссертация, Казань. 2003, 182 с.
10. Абашин Сергей Николевич. Этнографическое знание и национальное строительство в Средней Азии: "проблема сартов" в XIX - начале XXI в. Тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 07.00.07 / [Место защиты: Институт этнологии и антропологии РАН].- Москва, 2009.- 355 с
11. Зотова Наталья Александровна. История расселения таджиков на территории Северо-Западной Ферганы тема диссертации и автореферата по ВАК 07.00.07. Москва, 2003. – 232 с.
12. Ислам в Сибири. <http://www.ansar.ru/history/istoriya-islama-v-rossii>. Журнал Ислама. 6 января 2010.

Ф.А.Ализаде

Публицистические выступления Абдуллаша Ибрагимова в газете «Хаят» (1905-1906)

Резюме

Татарский журналист Абдуллаш Ибрагимов сыграл существенную роль в истории прессы Азербайджана. В газете «Хаят», публикуемом в 1905-1906 г.г. он регулярно выступал с публицистическими очерками. В одном из статей он акцентирует, что относится к поколению «сартов» и данный вопрос подробно расследован в исследовательской работе, представлен на основе фактов. Автор, большую часть времени, свои очерки представлял в ряде статей под заголовком «Касается нас». Все общественно-политические процессы того времени отражались в творчестве А.Ибрагимова.

F.A.Alizade

Abdurrashid Ibrahimov's publicistic speeches in "Hayat" newspaper (1905-1906)

Summary

Tatar journalist Abdurrashid Ibrahimov had an important role in the history of Azerbaijani press. He had regularly floor with publicistic articles in "Hayat" newspaper in 1905-1906. He emphasized in one of the articles, he was from the generation "sart" and this issue has comprehensively researched in the research worked and given under facts. Most of the time, the author gave his articles with the title "Belongs to us" in articles in series. All public and political processes of the period were expressed in A. Ibrahimov's creativity.

Rəyçi: filol.e.d., prof. Ş.Q.Vəliyev
Redaksiyaya daxil olub: 17.08.2020

Л.Э.МИРЗОЕВА*доктор филологических наук, профессор***Бакинский славянский университет**

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ОСНОВА ДИПЛОМАТИИ**(к проблеме воздействия на массы ораторской речи)*****Ключевые слова:** основа дипломатии, ораторские речи, Горгий, Исократ****Açar sözlər:** diplomatiyanın əsası, natiqlik çıxışları, Qorqiy, İsokrat****Key words:** fundamentals of diplomacy, the rhetorical speeches, Gorgius, Isocrates*

Ораторство как особо профессиональный вид вербальной коммуникации берет свое начало в древнегреческой культуре. Еще за несколько сотен лет до н. э. этот вид искусства оказался необходимой формой убеждения в разных сферах демократической жизни, и достиг своего апогея в Афинах и городах Сицилии.

В Древней Греции были популярны три вида красноречия: политический, торжественный, судебный. Цель ораторского искусства – внушение окружающим правоты оратора. Ораторская речь сопровождалась декламацией и мимикой, была ритмической или нараспев.

Принципы ораторской речи специально разрабатывались ее мастерами. Большой вклад в риторику внес древнегреческий софист Горгий (ок. 480 до н. э. – 380 до н. э.). Он разработал принцип особого построения текста, который заключался в использовании в ораторской речи звуковой тавтологии, особой симметрии двух половин фразы на фоне смыслового противопоставления их друг другу (антитетическая структура), а также метафор.

Исократ (436-338 гг. до н. э.) был учеником Горгия и обучал эпидейктическому (торжественному, чрезвычайно пышному) стилю красноречия. В его речи превалировали сложные предложения ритмического характера (так называемые «периоды»). Эти «периоды», их «симметричность», а также превалирование формы над содержанием делали речь оратора, на фоне ее торжественности – монотонной, скучной.

Речи политического оратора Демосфена (384 – 322 гг. до н. э.) характеризовались строгой сжатой структурой. Он виртуозно контролировал внимание большой аудитории конкретным, без лишних лирических отступлений, содержанием, до предела сокращая вступление и заключение. Демосфен уже в IV в. до н. э. понял секрет поддержания интереса аудитории к речи оратора, а именно: информация, которую жаждала услышать публика, озвучивалась автором интригующе малыми частями, и лишь в конце выдавалась полностью.

Древние античные историки сообщают, что Демосфен, при всем своем таланте красноречия, обладал неприемлемыми для оратора недостатками, которые он смог побороть при помощи собственных хитроумных изобретений. Именно Демосфену принадлежит идея отработки дикции при помощи набранных в рот камешков. В целях выработки навыка сохранения эффектной позы (столь важной при произнесении речи), он, упражняясь, укреплял над собой меч, острием касающийся его плеча.

Демосфен вошел в историю ораторского искусства своими «Филиппиками» («Разоблачающими речами» против Филиппа Македонского, отца Александра Великого).

Римляне унаследовали ораторское искусство греков также, как переняли у них философию, науку, основы религии. Острая политическая борьба в Древнем Риме обусловила необходимость публикаций политических и судебных речей: III в. до н. э. –

Аппий Клавдий, II в. до н. э. – Катон Старший. Известны такие римские политики – ораторы греческого образования, как Сервий Гальба, Марк Лепид, Метелла Македонский и др. Они профессионально использовали греческие образцы риторики – периоды и риторические фигуры, их речи можно считать апогеем римского ораторского искусства на основе греческого риторического мастерства.

В Древнем Риме на рубеже II – I вв. до н. э., в период гегемонии популяров возникло противостояние влиянию греческих риторических стилей. Плутий Галл основал школу «латинской риторики» и сделал попытку освободить стили речи от пространных излияний, от частого преобладания формы над содержанием, а также ввести преподавание риторики на латинском языке. Однако школа Плутия Галла авторитета не возымела, и вскоре прекратила свое существование.

Когда Цезарь должен был выступить против, возглавляемых Ариовистом, германцев, небывалое чувство ужаса овладело римской армией. Автор «Записок...» не был тенденциозен в описании общего настроения своих соотечественников: «Робость и смущение умов» «распространялись по нашему лагерю»; «Первыми поддались чувству страха военные трибуны, префекты и другие...»; «Они искали разных предлогов просить у Цезаря позволения ехать домой»; «Везде по всему лагерю публично писались заветания»; «Такая робость не могла не подействовать и на более опытных в военном деле солдат, сотников и начальников конницы»; «Не желая показывать себя столь же трусливыми, как первые (солдаты), они (сотники и начальники конницы) говорили, что не враг внушает им опасение, а неудобство пути...» (6, 39). Так Цезарь, движимый негодованием за своих солдат, без излишнего апофеоза описывает их духовное состояние.

Приведем далее, нашедшие отражение в «Записках о Галльской войне» Юлия Цезаря, заслуживающие особого внимания, отрывки ораторских речей военачальников – с целью понимания той их специфики, благодаря которой менялось настроение народных масс так, как это угодно было оратору.

Произнесенная речь Юлия Цезаря, по его же мнению, «совершенно изменила расположение умов; у всех появились величайшее рвение и усердие к войне» (1, 41). Отрывки:

« – ...Если он (Ариовист) в безумии и неистовстве начнет войну, то чего им (римской армии) опасаться? Зачем им сомневаться в собственном мужестве и благоразумии их полководца? Отцы наши уже имели дело с этим врагом. (...) Обнаруживать же опасение относительно затруднений пути или подвоза съестных припасов значит дерзко сомневаться в способности их полководца или присваивать себе его обязанности. (...) Ослушания же воинов и отказа их поднять военные значки он не боится. Знает он, что войско теряет уважение к начальнику или в том случае, когда ему изменит счастье, или тогда, когда он будет уличен в злоупотреблениях и лихоимстве. Порук же его невиновности служит вся его прошлая жизнь. (...) Если же никто за ним не последует, то он пойдет и с одним десятым легионом, в котором он не сомневается; он будет для него преторианской когортой» (1, 41).

Легионы воодушевленно последовали за Цезарем.

Надо заметить, что вождь германских племен Ариовист в переговорах с Цезарем выказывает не меньше ораторского таланта, чем его, обученный в свое время греческой школой риторики, противник: «– Он (Ариовист) перешел Рейн не сам по себе, но по желанию и усиленной просьбе Галлов; оставив дом и родных, вправе он был льститься великими надеждами, ожидать большого вознаграждения. (...) Союз народа Римского должен служить ему к чести и защите, а не приносить вред; с этой-то надеждой он и

искал его. (...) Что же Цезарю нужно? Зачем он пришел в его владения? Эта Галлия по такому же праву провинция его, Ариовиста, по какому она – Провинция Римлян. (...) Если Цезарь отступит и предоставит ему спокойное обладание всей Галлией, то получит от него, Ариовиста, великое за то вознаграждение. Где бы и с кем бы Цезарь ни начал войну, Ариовист берется вести ее за него без всяких для него трудов и опасностей» (1, 25 – 46).

Речь Ариовиста, обращенная римским послам, также изложена грамотно, последовательно, высокопарным слогом.

«Помнит он (Ариовист) благодеяния к нему Цезаря, как тот освободил его от дани, которую он платил Адуатикам (...), и как Цезарь возвратил ему сына и племянника, бывших у Адуатиков в числе заложников в рабстве и оковах. Если же случилось нападение на Римский лагерь, то не по его совету и согласию, а по воле народа. (...) Галлы не могли отказаться действовать единодушно, когда дело идет о возвращении общей вольности и независимости» (1, 129) и т.д.

Римляне после долгих и кровопролитных сражений одержали верх над германцами. Ариовист смог бежать, но потерял армию, своих жен и дочерей.

Когда в войне с галлами погиб легат Титурий Сабин, войска оказались в крайнем смятении. Цезарь снова прибег к своему ораторскому таланту, внушив воинам надежду и вернув им мужество. «...Перенести (это несчастье) должно тем великодушнее, что случилось оно по вине и неблагоразумию легата (Титурия Сабина) и что по благоволению богов бессмертных и вследствие личного мужества воинов это несчастье заглажено, а торжество неприятеля было также недолговременно, как и наше огорчение» (1, 141).

Речь военачальника Т. Лабиена не только взбодрила войска перед сражением, но и вселила в них небывалую решимость и силу духа: «Войны, вы дождались того, чего хотели; неприятель отдался вам в руки при самых невыгодных для него условиях местности. Итак, под моим начальством покажите ту же доблесть, с какой обычно сражаетесь при Цезаре; имейте убеждение, что он здесь присутствует и все видит!» (1, 150).

Когда соплеменники Верцингеторикса, главного врага Юлия Цезаря, обвинили его в предательстве (он перенес лагерь ближе к месту, где стояли римляне) и в желании получить царскую власть над Галлией именно приказом Юлия Цезаря, то речь вождя изменила настроение галльского народа в его пользу. Отрывки:

« – Если он (Верцингеторикс) и перенес лагерь, то по недостатку пастбищ и исполняя их же желание; близость Римлян была не опасна, потому что он был убежден, что самая местность будет для наших верным оплотом. (...) Римляне пришли так кстати, как это угодно было судьбе; а если они призваны каким-либо изменником, то последний этим только оказал Галлам великую услугу, дав им возможность и видеть малочисленность неприятелей со своей возвышенной позиции, и посмеяться над их храбростью, ибо они не дерзнули вступить в сражение и постыдно удалились в лагерь. Желать ему, Верцингеториксу, власти от Цезаря, изменив своим соотечественникам, было бы безрассудно: она и так в его руках и обеспечена верной для него и всех Галлов надеждой победы. Он сейчас готов им возвратить вверенную ими ему власть, если они, быв одолжены ему своим спасением, думают ему же делать честь, сохраняя ему ее». И т. д. (1, 188).

Когда галлы во главе с Верцингеториксом находились в их последнем пристанище – городе Алезия, многие пали духом. Был срочно созван совет, и некоторые предлагали сдаться. Но ораторская речь Критогната, представителя арвернской знати, укрепила боевой дух соотечественников и вселила в них уверенность в победе. Приведем отрывки:

« – Не стану и говорить о мнении тех, которые постыднейшее рабство предлагают вам, украшая его именем покорности; эти люди не достойны носить имя граждан и не

должны бы иметь доступа здесь, в нашем совете. (...) Признак изнеженности и слабости духа – не быть в состоянии долго терпеть нужду. Скорее найдешь людей, которые добровольно подвергнутся опасности смерти, чем таких, которые в состоянии терпеливо выносить страдания в течение долгого времени». И т. п. (1, 118-119).

Цезарь хотя и считает, что из всего сказанного на совете именно речь Критоagnата «особенно заслуживает упоминания», тем не менее, он не может удержаться от субъективной ее оценки. Он характеризует эту речь как «дышащую каким-то диким и зверским ожесточением» (1, 217).

Итак, основа дипломатии – умение убеждения масс ораторским искусством, которое имело основополагающее значение не только в те далекие времена, к которым мы обратились в своей статье. Искусно произнесенная речь поработала умы и последующих поколений, порождала инсургентные мысли, часто выливающиеся в бунты, восстания, революции и даже войны.

Литература

1. Гай Юлий Цезарь. История Галльской войны. АСТ Москва, 2009, 400 с.
2. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима. М., «Высшая школа», 1990, 351 с.
3. Тронский И. М. История античной литературы». М., Высш. шк., 1983, 464 с.

L.Ə.Mirzəyeva

Diplomatiyanın əsası **(nəqlik sənətinin kütləyə qarşılıqlı təsir problemlərindən)** **Xülasə**

Məqalədə qədim nəqliklərdən olan Qorqi, İsoqrat, Demosfen kimi məşhurlar haqqında aparılan araşdırmalar əsasında əldə olunan məlumatlar təqdim olunur. Yuliy Sezarın nəqlik çıxışlarının onun tabeliyində olan legionlara təsiredici məqamları faktlar əsasında aydınlaşdırılır. Həmçinin, problemlər nöqteyi-nəzərindən alman hakimi Arioivistin, Qallın lideri Verqinqetoriksin nitqinin spesifik xüsusiyyətlərinə də toxunulur. Tədqiqat zamanı aydın olur ki, yunan hərbi komandiri T.Labienin nitqi orduya həm qətiyyət, həm də ruhən güclü olmağı aşılayır. Diplomatiyanın əsası deyəkən nəticə - nəqlik sənətinin kütləyə inam yaratmaq bacarığından ibarətdir.

L.A.Mirzayeva

Fundamentals of diplomacy **(on issue of impact of public speaking on the masses)** **Summary**

The paper provides information on such great orators of ancient times as Gorgius, Isocrates, Demosthenes and Plot. Gallus. It brings to light the facts of impact of Julius Caesar's rhetorical speeches on his subordinate legions. Moreover, from the perspective of the issue it explores the specificity of speeches by German leader Arioivistus and Gallic leader Vercingetorix. Roman commander T. Labienus's speech instilled decisiveness and fortitude in the troops. Conclusion: the fundamentals of diplomacy is the ability to persuade the masses with oratory.

Rəyçi: prof. E.A.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 10.08.2020

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

G.A.FİLMANOVA

e-mail: gunaynesibova8@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN İDRAKİ MARAQLARININ KOMPONENTLƏRİ VƏ TƏZAHÜR GÖSTƏRİCİLƏRİ

Açar sözlər: emosional təzahür, səbəb-nəticə əlaqələri, bioloji və sosioloji məqsəd, idrak maraqlarının komponentləri, idrak maraqlarının təzahür göstəriciləri.

Ключевые слова: эмоциональное проявление, причинно-следственные связи, биологическое и социологическое цель, компоненты познавательных интересов, показатели проявления познавательных интересов.

Key words: emotional demonstration, causal relationships, biological and sociological goals, components of the cognitive interests, indicators of cognitive interests.

İdraki maraqların əsas xüsusiyyətlərini araşdırarkən onların xüsusi təzahürlərini sistemləşdirən bir sıra təsnifatlara da diqqətimizi yönəltдик. İdraki maraqların əsas təzahür göstəricilərinin müəyyən edilməsində onların əhəmiyyəti böyükdür. Bəzi tədqiqatçılar bu təzahürlərə təlim-təfəkkür fəaliyyəti çərçivəsində baxırlar. Ona görə də biz, bir neçə təsnifatlar, xüsusən də A.K.Markovanın (5, s.58) təsnifatı üzərində dayandıq. Çünki o, uşaqların idrak maraqlarının inkişaf səviyyələrini onların aşağıdakı kimi bir sıra təzahürlərinə əsaslanaraq müəyyən edir:

I. Şagirdlərdə fəallıq və müstəqillik:

- yüksək səviyyədə öz-özünə yüksək fəallıq o zaman təzahür edir ki, onun gedişi mürəkkəb tapşırıqlar zamanı çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə cəhd göstərməklə, müstəqil işlə məşğul olmaqla müşayiət olunsun;

- orta səviyyədə təzahür edən fəallıq pedaqoqdan stimuly; şəraitdən asılı olaraq müstəqillik dərəcəsi; pedaqoqun köməyi sayəsində çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi tələb edir.

- ən aşağı səviyyədə isə idraki süstlük, minimum müstəqillik, çətinliklərlə üzləşdikdə fəaliyyətsizlik özünü göstərir.

II. Obyektə müraciət:

- yeni fakt və hadisələrə maraq;

- mühüm xüsusiyyətlərin dərk olunmasına maraq;

- səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən olunmasına və qanunauyğunluqların, prinsiplərin üzə çıxarılmasına maraq.

III. Emosional tərəflərlə əlaqə:

- aşağı səviyyədə – epizodik həyəcan;

- orta səviyyədə – emosional-təfəkkür münasibəti;

- yüksək səviyyədə – şəxsiyyətin bütövlükdə bilik və ya fəaliyyəti oblastında davamlı emosional - idraki istiqamət.

IV. Tədris fənlərinə və ya fəaliyyət sahələrinə diqqətin ayrılması:

- qeyri-müəyyən maraqlar;
- davamsız maraqlar;
- geniş maraqlar;
- məhdudiyyətli maraqlar;
- əsas maraqlar.

V. Tədris fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinə müraciət:

- aşağı səviyyədə biliyə nəticə kimi müraciət olunması;
- yüksək səviyyədə biliklərin əldə olunması üsullarına müraciət.

Tədris fəaliyyətinin ayrı-ayrı komponentlərinə yönəlmiş idraki maraqların inkişafını hissələrə ayırarkən, A.K. Markova (5, s.56) bir necə səviyyə müəyyən edir (ən aşağı səviyyədən başlayaraq):

1. Tərəflərə ayırmadan, qlobal maraq (məsələn, geniş təlim marağı).
2. Məqsəd və vəzifələrin qoyuluşuna, onun icrasına yönələn maraq (məsələn, təlim marağının planlaşdırılması).
3. Təlimin nəticəsinə yönələn maraq (nəticəli təlim marağı).
4. Fənnin məzmununa, onun mənimsənilməsi prosesinə yönələn maraq (prosesual-məzmunlu).
5. Fəaliyyətin həyata keçirilməsinin üsul və vasitələrinə yönələn maraq (təlim- idraki)
6. Təlim fəaliyyətinin, sonra idraki fəaliyyətin və nəhayət, əmək fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə və yenidən qurulmasına yönələn maraq (yenidən yaranan maraq).
7. İdraki – təlim fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə yönələn maraq.

Bu səviyyələr qarşılıqlı şəkildə bir-birilərinə təsir edir. Əvvəlkini formalaşdırmadan sonra gələni inkişaf etdirmək mümkün deyil.

A.K. Markovanın (5, s.33) təqdim etdiyi digər təsnifatda isə idrak maraqlarının səciyyəsinin iki böyük qrupu təsvir olunur: keyfiyyət və dinamik xüsusiyyətləri.

Keyfiyyət xüsusiyyətlərinə, müəllif seçiciliyi, səmərəliliyi, fəallığı, əlaqəliliyi, şüurluluğu, ümumiləşdirməyi, müstəqilliyi aid edir.

Dinamik xüsusiyyətlərə isə aiddir: davamlılığın və ya uzunmüddətliyin saxlanılması; səmərəlilik və gücün təzahürü; əhatəlilik, qoşulmaq, müsbət və ya mənfi emosiyalar.

Baxmayaraq ki, bu təsnifat kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyəti ilə əlaqədar müəyyən olunub, onun bəzi prinsip və göstəriciləri ilə bağlı xüsusiyyətləri böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlara da tətbiq etmək olar. T.A. Kulikovanın (4) və N.K. Postnikovanın (6) tədqiqatlarında sübut olunur ki, məktəbəqədər dövrdə idraki maraqlar vahid struktura malik olur. Məktəblə müqayisədə təzahürün xarakteri: üstünlük verilən fəaliyyət zamanı özünü göstərən emosional təzahürlər; intellektual fəallıq təzahürü; iradi səylərin təzahürü. Nəticədə aydın olur ki, maraq bəzi göstəricilərlə təqdim olunur: fəallıq, müstəqillik, öyrənilən obyektə müraciət dərəcəsi, emosional təzahürlər, tədris fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinə müraciət.

Bununla yanaşı elmi-pedaqoji ədəbiyyatda məktəbəqədər yaşlı uşaqların idraki maraqlarının təzahür quruluşuna əsaslanan təsnifat nümunələrinə də rast gəlinir. E.A. Baranova öz elmi-tədqiqat işində (3) Q.Z. Prazorovanın qiymət meyarlarının müəyyən edilməsi ilə bağlı apardığı tədqiqata istinad edir və göstərir ki, müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi, bu meyarlardan istifadə edərək idrak maraqlarının formalaşması səviyyəsini müəyyən etmək olar:

- təqdim olunmuş yeni didaktik materiala zəngin spektrli emosial reaksiyalar;
- böyüklərə ünvanlanmış yeni materialın doğurduğu axtarıcı məsələlərin keyfiyyətliliyi və tez-tez təkrarlanması;
- ev tapşırıqlarının icrası zamanı təxəyyül, fantaziya və fərasətin cəlb olunmasını tələb edən oyanmış təşəbbüs;
- bu və ya digər anlayışa çox və ya az müddətli diqqət yetirmək və əsas diqqəti cəlb olunmuş material üzərində cəmləmək;

– artıq mənimsənilmiş və həqiqi mənada canlı sahəyə, obraza, nümunəyə və s. kimi aid olanlara davamlı qayıdıq;

– təlim məşğələsi zamanı sözsüz müsbət göstəricilərin əldə olunmasına cəhd göstərmək və ya ev tapşırıqlarının icrası zamanı tərifə, dəstəyə arxalanmaq;

– daxili (təmənnasız) müstəqil-axtarıcı motivasiyanın dəqiq əlamətlərinin aşkar edilməsi.

E.A. Baranovanın (3) fikrincə bu təzahür təsnifatında idraki maraqların inkişaf dinamikası göstərilmiş, onun formalaşdırılması səviyyəsinin hissələrlə səciyyəsi verilmişdir. Amma bəzi parametrlərin məzmunu, xüsusən də, “emosional reaksiyaların zəngin spektri” sübhə doğurur (3, s.85). Əgər yerdə qalan bütün təzahürlərin müsbət səciyyəsinə nəzər əlsə, o zaman söhbət uşağın sevdiyi fəaliyyət zamanı hiss etdiyi müsbət emosionalardan gedir.

Öz növbəsində E.A. Baranovanın tədqiqatı da (3) diqqətəlayiqdir, çünki, orada “öyrənmək” kimi ümumi bacarıqların tərkibində uşaqlarda idraki maraqların formalaşdırılmasının bir sıra qiymətləndirmə kriteriyaları da müəyyənləşdirilmişdir. Burada meyarların sistemləşdirilməsi ideyalarını əks etdirən üç komponent təsvir edilir:

1. Orientirli – motivasiyaverici komponentdə:

- məsələnin qəbuluna emosional münasibət;
- fəaliyyətin məzmun tərəflərinə emosional münasibət;
- emosional vəziyyətin dinamikası.

2. Əməliyyatlı – texniki komponentdə:

- məsələnin həlli yolunu tapmağa cəhd göstərmək;
- əqli gərginliyə hazır olmaq;
- müstəqilliyə can atmaq;
- axtarış fəaliyyətində emosional çəlgiliyin dərəcəsi.

3. Tənzimləyici – qiymətləndirmə komponentində:

- məsələnin həllinə və nəticə əldə etməyə cəhd göstərmək;
- nəticəyə can atmaq;
- əldə olunmuş nəticəyə münasibət;
- çətinliklərlə rastlaşdıqda özünü necə aparmaq;
- diqqətin çətinləşdirilməsi dərəcəsi.

Meyarların bu təsnifatında idrak maraqlarının əsas təzahür formaları dəqiqliklə göstərilərək, onlar incəliklə komponentlərə bölünmüşdür.

Lakin təhlil olunan təsnifatlar içərisində idrak maraqlarının təzahürünün vacib komponenti kimi, idrak maraqlarının təzahürünün praktiki tərəfini təmin edən komponent qeyd olunmamışdır. Burada əsas mövqeyi təfəkkür fəaliyyətinin təşkilinin əsas aləti kimi, axtarıcı bacarıqlar tutur ki, onlar da idrak maraqlarının hərtərəfli inkişafını təmin edir.

Tədqiqatçılar tərəfindən idraki marağın komponentlərinin təhlili belə bir nəticə çıxarmağa imkan verdi: idraki marağın nüvəsini informasiyalar təşkil edir, idrak fəaliyyəti onun əsasında qurulur və ona qarşı müsbət münasibət formalaşır. *İntellektual komponent* informasiyalı məzmunu və burada lazım olan müəyyən bacarıqları tamamilə özündə birləşdirir. Dərk etmə cəhdlərinin təzahürü ilə bağlı fəaliyyətə müsbət emosional reaksiyaların yaranması və onun sərbəstliyi nəticəsində idrak prosesinə münasibət inkişaf edir. Onun ardınca *emosional iradi komponent* çıxış edir. Və nəhayət, idrakın inkişafı fəaliyyət prosesində üçüncü – *prosesual komponent* vasitəsilə həyata keçirilir. Bu komponent ətrafı dərk etməklə və onun uşaq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə ötürülməsi ilə bağlıdır.

Elmi – pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatın təhlili bizə məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarda yaranan idrak maraqlarının komponentlərini və onun təzahür göstəricilərini müəyyən etmək imkanı verdi:

***Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda idrak maraqlarının komponentləri
və təzahür göstəriciləri***

İdrak maraqlarının komponentləri	İdrak maraqlarının təzahür göstəriciləri
İntellektual	- sual formasında idrak fəallığı - öyrənilən obyektə müraciət - ətraf aləm haqqında təsəvvürlər
Emosional-iradi	- idrakla bağlı emosiyaların üzə çıxarılması - çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdə fəallıq və müstəqillik - idraki informasiyaya diqqət və fikrin bir yerə cəmlənməsi
Prosessual	- axtarıcı məsələlərin həllinə tədqiqi yanaşma - axtarıcı məsələnin həlli üçün qeyri-standart üsullardan istifadəyə cəhd göstərmək - idraki fəaliyyətin ayrı-ayrı tərəflərinə diqqət yetirmək - idrakla bağlı dialoqa başlamaq bacarığının təzahürü

İdrak maraqlarının komponent və təzahür göstəricilərinin struktur baxımından səciyyəsi onun inkişaf prosesinin çoxcəhətliliyini və mürəkkəbliyini, onun formalaşması üçün pedaqoji şərtlərin, metod və vasitələrin kompleks öyrənilməsinin vacibliyini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R.İ. Psixologiya: Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 2013.
2. Əlizadə Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya (I, II kitab). Bakı: ADPU, 2010.
3. Баранова Э.А. Диагностика познавательного интереса у младших школьников и дошкольников. – СПб.: речь, 2005.
4. Кригер Е.Э. Педагогические условия развития познавательной активности детей старшего дошкольного возраста: дисс...канд. педнаук: – Барнаул, 1999.
5. Маркова А.К. Формирование интересов и мотивов учебной деятельности. – М.: Педагогика, 1990.
6. Постникова Н.К. Развитие познавательных интересов у старших дошкольников: дисс. ... канд. педнаук: ЛТТГУ им. А.И. Герцина. – Ленинград, 1998.

Г.А.Фильманова

**Компоненты и показатели проявлений познавательных интересов
у детей дошкольного возраста**

Резюме

В ходе исследования анализ научной, педагогической и психологической литературы позволил выявить компоненты познавательных интересов у детей дошкольного возраста и их проявления. Анализ компонентов познавательного интереса позволил нам сделать следующий вывод: ядром познавательного интереса является информация. Компоненты познавательных интересов: интеллектуальный, эмоционально-волевой и профессиональные компоненты. Интеллектуальный компонент полностью сочетает в себе информативное содержание и определенные навыки, необходимые здесь. За ним следует эмоционально-волевой компонент. И, наконец, развитие познания осуществляется через третий – профессиональный компонент в процессе действия.

Структурный характер компонентов и показателей познавательных интересов показывает разнообразие и сложность процесса его развития, важность комплексного изучения педагогических условий, методов и средств его формирования.

G.A.Filmanova

**Components and features of demonstration of cognitive interests
of primary schoolchildren**

Summary

During research, the analysis of scientific, pedagogical and psychological literature allowed us to identify the components of cognitive interests in preschool children and their manifestations. The analysis of the components of cognitive interest allowed us to draw the following conclusion: the core of cognitive interest is information. Components of cognitive interests: intellectual, emotional-volitional and procedural components. The intellectual component fully combines the informative content and the specific skills needed here. It is followed by an emotional-volitional component. Finally, the development of knowledge is carried out through the third - procedural component in the process of action.

The structural nature of the components and manifestations of cognitive interests shows the diversity and complexity of the process of its development, the importance of a comprehensive study of pedagogical conditions, methods and tools for its formation.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

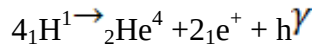
Redaksiyaya daxil olub: 27.07.2020

N.İ.MUSAYEV*pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*
e-mail: drmusayev@gmail.com**Azərbaycan Tibb Universiteti**

(Bakı şəh., Səməd Vurğun, 167)

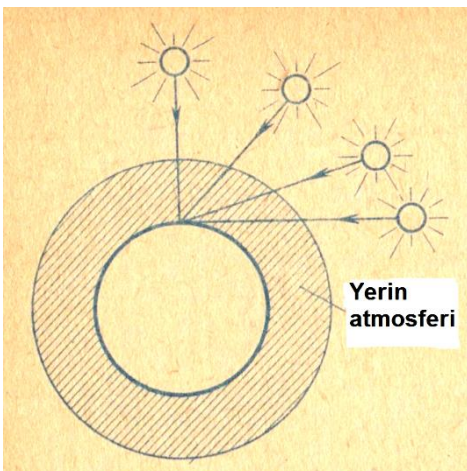
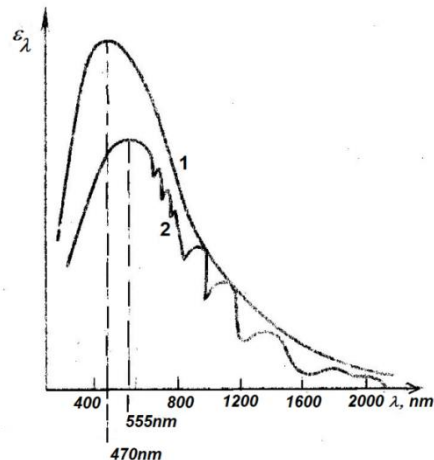
CANLI ORQANİZMİN ENERGETİKASI - BIOENERGETİKA**Açar sözlər:** enerji, orqanizm, sistem, termodinamika, çevrilmə, şua, maddə**Ключевые слова:** энергия, организм, система, термодинамика, превращение, луч, вещество**Key words:** energy, organism, system, thermodynamics, transforation, radiation, substance

Bizim canlı aləm, enerjini, günəşdə baş verən nüvə reaksiyaları zamanı ayrılan enerjindən alır. Günəş sistemində gedən nüvə reaksiyasını ümumi şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Burada, $h\nu$ günəşdən şualandırılan enerjinin fotonunun enerjisidir. Yer kürəsində olan bütün canlılar düz və dolayı yolla bu şulanmadan istifadə edirlər.

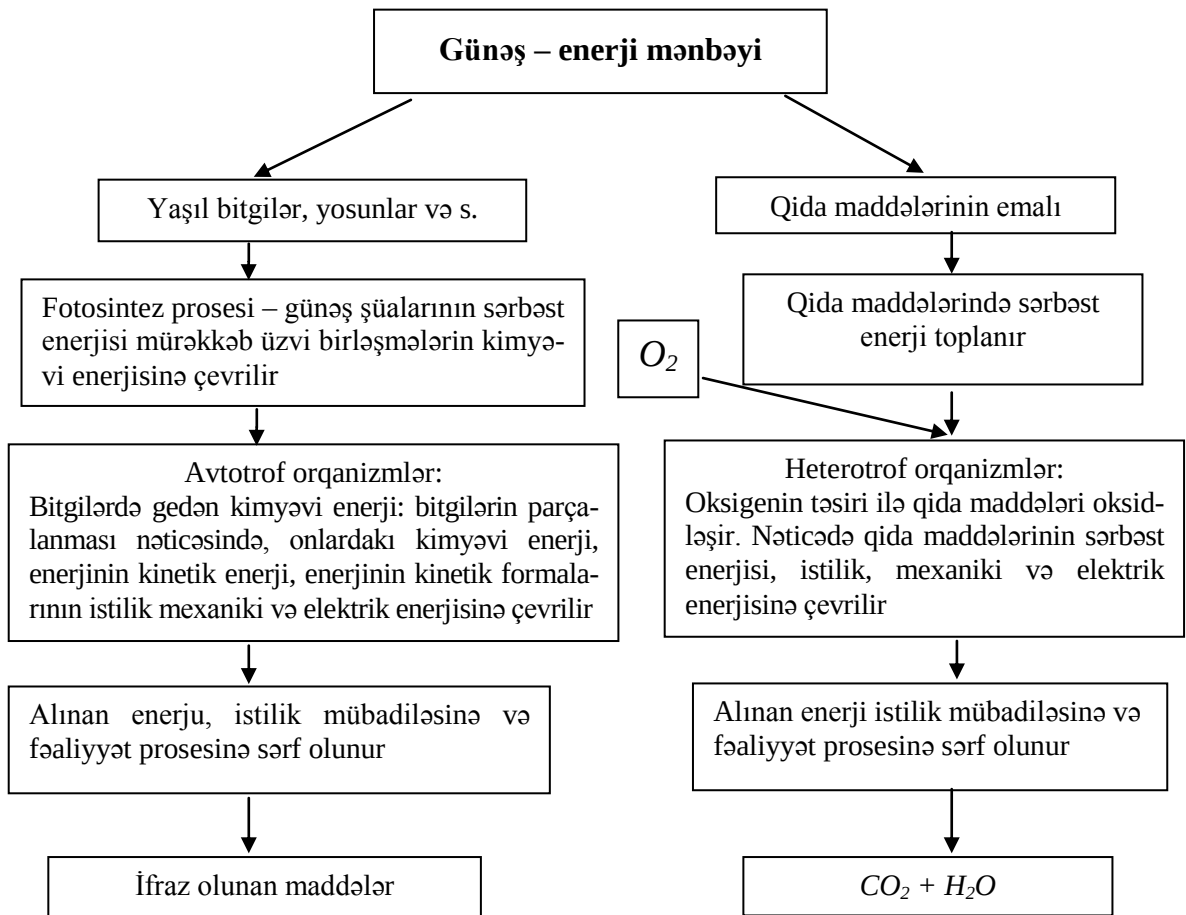
Yer atmosferinin yuxarı sərhəddində 1 m^2 sahəyə düşən, günəş radiasiyasının enerji seli 1550 Vt [$(8,4 \cdot 10^4 \text{ C}/(\text{m}^2 \cdot \text{dəq})$ və ya $1,93 \text{ kal}/(\text{sm}^2 \cdot \text{dəq})$]-yə bərabərdir. Bu ədəd günəş sabiti adlanır. Günəş şuaları yer atmosferindən keçdikdə onun spektral tərkibi bir qədər dəyişir: dalğa uzunluğu 290 nm -dən kiçik olan ultrabənövşəyi şualar yer atmosferinin yuxarı qatlarında olan ozon təbəqəsi tərəfindən udulur, uzun dalğalı infra qırmızı şuaların müəyyən hissəsi isə, atmosferdə olan su buxarı tərəfindən udulur. Günəşin, yer səthinə çatan radiasiya seli, günəşin, yerin üfüqi səthindən olan hündürlüyündən, atmosferin vəziyyətindən (rütubətliyiindən) və günəş şualarının yer atmosferində getdiyi yolun uzunluğundan asılı olaraq çox geniş diapazonda ($1,5\text{-}1,6 \text{ kal}/(\text{sm}^2 \cdot \text{dəq})$ intervalında), maksimum 30 dəfə fərqlə dəyişir. Ən əhəmiyyətli halda yer səthinin 1 m^2 sahəsinə 1120 Vt günəş radiasiyası seli düşür. Günəş radiasiyasının atmosferdə dəyişməsindən asılı olaraq, onun spektral tərkibi də dəyişir. Şəkil 1 b-də günəş şulanmasının spektral sıxlığının dalğa uzunluğundan asılılığının qrafiki verilmişdir. 1 əyrisi yer atmosferinin yuxarı sərhəddində, 2 əyrisi isə yer səthi üzərində həmin asılılığı göstərir. Bir əyrisi, mütləq qara cismin spektral asılılığına yaxındır, onun maksimumu 470 nm dalğa uzunluğuna uyğundur. 2 əyrisində isə maksimum, təxminən 555 nm bərabərdir.

a)**b)****Şəkil 1**

Günəş şüalanmasından istifadə etmək qabiliyyətlərinə görə bütün canlılar avtotrof və heterotrof orqanizmlərə bölünür. Avtotrof orqanizmlər, o orqanizmlərdir ki, onlar öz bədənələrini sadə mineral maddələrdən və bəzi mineral duzlardan qurmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Həmin maddələr çox az sərbəst enerjiyə malikdirlər, odur ki, onların yüksək energetik səviyyəli birləşmələrə çevrilmələri üçün daxildən enerji sərf edilməsi zəruridir. Avtotrof orqanizmlər (yaşıl bitkilər, yosunlar və s.) günəş enerjisindən istifadə edərək üzvi birləşmələr hazırlayırlar. Heterotrof orqanizmlər özləri üzvi maddə hazırlamaq qabiliyyətindən məhrumdurlar. Onlar lazım olan enerjini, qəbul etdikləri hazır üzvi maddələrin parçalanmasından alırlar.

XIX əsrin 40-cı illərində R. Mayer, C. Coul, H. Helmhols tərəfindən enerjinin saxlanması qanunu kəşf edildi. Nəticədə uzun müddət aydınlaşdırılmamış (müəmmalı) qalan bir məsələ: insan və heyvan orqanizmlərində istifadə olunan enerjilərin haradan, hansı mənbədən alınması, necə emal olunması məsələsi, yəni, təbiətdə enerjinin dövr etmə qanunauyğunluğu aydınlaşdırıldı. K.A.Timiryazevin göstərdiyi kimi fotosintez prosesi nəticəsində bitki orqanizmlərində, günəş şüalarının sərbəst enerjisi akkumulyasiya olunur (toplanır), yəni, yaşıl bitkilərdə mürəkkəb üzvi birləşmələrin kimyəvi potensial enerjisində çevrilir. Canlı orqanizmində isə, qəbul edilən yeyinti məhsullarının həzmi nəticəsində, mürəkkəb üzvi birləşmələrin kimyəvi enerjisi, enerjinin kinetik formalarına: istilik, mexaniki və elektrik enerjilərinə çevrilir. Beləliklə, bitkilər gizli potensial enerjini özündə toplayır (akkumulyasiya edir), heyvanlar isə, orqanizmdə gedən kimyəvi parçalanma reaksiyası nəticəsində bitkilərdə toplanmış (akkumulyasiya olunmuş) və parçalanma nəticəsində ayrılan enerjiden istifadə edir. Heterotrof orqanizmlərdə yüksək molekululu birləşmələr sintez olunmur, onlar bir başa yüksək molekululu yeyinti məhsullarını qəbul edir və onların parçalanması nəticəsində ayrılan enerjiden istifadə edirlər.

Təbiətdə avtotrof və heterotrof orqanizmlər arasında əlaqə aşağıdakı sxemdə göstərilən formada mövcuddur.

Canlı orqanizmlər, üzvi aləmin sərbəst mövcud olan və özünü tənzimləməyə qabil vahid bir varlığıdır. F. Engelsin sözləri ilə desək: "... orqanizm heç şübhəsiz mexanikanı, fizikanı və kimyanı bir tam şəkildə özündə birləşdirən ən ali varlıqdır". Orqanizm ancaq xarici mühitlə qarşılıqlı təsirdə mövcud ola bilər. Bu qarşılıqlı təsir nəticəsində orqanizm özünü tənzimləyir və özünü təzələyir.

Bütün canlı orqanizmlər energetik cəhətdən biri-biri ilə əlaqədə olub, qida maddələrinədən istifadə edirlər. Canlı orqanizmlər istilik maşını kimi işləmirlər, çünki onlar temperatur və təzyiq fərqi ilə istifadə edib, faydalı iş görə bilmirlər. Canlılar üçün yeganə enerji mənbəyi, günəş enerjisinin təsiri ilə qida məhsullarında toplanmış və kimyəvi reaksiyalar nəticəsində onların orqanizmlərində ayrılan enerjidir.

Canlı orqanizmlərdə enerji çevrilmələrinin tədqiqi göstərir ki, onlar istilik maşını kimi yox, kimyavi maşın kimi: kimyamexaniki, kimyaelektrik, kimyaosmotik fəaliyyət göstərirlər. Orqanizmlərdə, iş görmə zamanı ayrılan istilik, hərəkət etdirici qüvvənin yaratdığı itgini əks etdirmir (onun nəticəsi deyil), tamamilə başqa (kənar) itgini, maşın hissələrinin sürünməsi zamanı ayrılan istiliyə bənzəyir. Orqanizm nəinki istilik maşınlarında olan və onların işləməsinə təmin edən kəskin (böyük) temperatur fərqi yaradan mexanizmə malik deyil, əksinə özünün ali sələfləri olan istiqanlı canlıların malik olduğu qaydada, bütün işləri izotermik şəraitdə yerinə yetirmək xassəsinə malikdir. Ona görə də orqanizmdə hasil olan istiliyi mütləq şəkildə əhəmiyyətsiz istilik kimi qəbul etmək olmaz. İstiqanlıların orqanizmi, bədəninin temperaturunu sabit saxlamaq üçün, kifayət qədər istilik enerjisinə ehtiyacı var. Orqanizmi "təmiz güc mühərriki (onu kimi işləyən maşın) ilə müqayisə etmək olmaz, onu daha çox istilik elektrik stansiyası ilə müqayisə etmək lazımdır, hansıdakı itmiş hesab edilən istilik, mənzilləri qızdırmaq üçün istifadə edilir".

İstiqanlılarda istilik məhsuldarlığı iki mexanizm vasitəsilə tənzimlənə bilər: birinci növ istilik ayrılmasının sürətləndirilməsi və ikinci növ istilik hasilinin artırılması yolu ilə. Məsələn, bədən ifrat soyuması zamanı orqanizmdə, fizioloji tənzimləmə yolu ilə birinci növ istiliyin ayrılması sürətləndirilir. Bunun üçün oksidləşmə metabolizmi, istilik hasilini əsas alınma üsulundan, dolayı alınma üsuluna yönəldilir. Sonuncu yol az məhsuldardır, ATF-in sintezi azalır, lakin əvəzində, uyğun olaraq daha çox istilik ayrılır. Bundan başqa, orqanizmdə istilik məhsuldarlığı aktiv proseslər (əzələ titrəyişi) hesabına, ikinci növ istiliyin çoxalması hesabına artır.

Canlı sistemlərdə istər bütöv orqanizm, istərsə də ayrıca bir orqan olursa-olsun (əzələ, toxuma və b.) onun işi, yalnız daxilə verilən enerjinin hesabına görülməli deyil, yəni canlı sistem daimi istilik mühərriki kimi işləyə bilməz. Bildiyimiz kimi, istilik mühərrikinin faydalı iş əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\eta = \frac{T_1 - T_2}{T_1} \quad (1)$$

T_1 – qızdırıcının mütləq temperaturunu, T_2 – soyuducunun mütləq temperaturunu göstərir.

Müxtəlif bioloji proseslərin faydalı iş əmsalı müxtəlifdir və heç zaman 100 % effekt alınmır. Qlikoliz prosesinin faydalı iş əmsalı – 36%, bakteriyaların şüalanmasının faydalı iş əmsalı 90%, əzələ təqəllüsünün faydalı iş əmsalı 30%, fotosintez prosesinin faydalı iş əmsalı 75% və s. göstərmək olar.

Əgər biz müxtəlif bioloji proseslərin faydalı iş əmsalını nəzərə alıb, onları istilik mühərriki kimi işləyən bir sistem kimi götürərək, onların "qızdırıcılarının" temperaturlarını təyin etsək, o zaman aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik: fərz edək ki, 25^0 – temperaturda əzələnin faydalı iş əmsalı 30 %, qlikoliz prosesininki, 36 %, fotosintez prosesininki, isə 75% - dir. Əgər (1) düsturundan istifadə etsək, o zaman aşağıdakı nəticələr alınacaqdır:

1. Əzələnin işləmə temperaturu:

$$T_2 = 25^0 + 273^0 = 298^0$$

$$(T_1 - 298)/T_1 = 1/3; 3T_1 - 894 = T_1;$$

$$2T_1 = 894; T_1 = 894/2 = 447^0 \text{ K}$$

$$t_1 = 447 - 273 = 174^0 \text{ S.}$$

2. Qlikoliz prosesi üçün:

$$T_2 = 273 + 25 = 298^0$$

$$(T_1 - 298)/T_1 = 1/3,6; 3,6T_1 - 3,6 \cdot 298 = T_1;$$

$$3,6T_1 - T_1 = 3,6 \cdot 298; 2,6T_1 = 3,6 \cdot 298$$

$$T_1 = (3,6 \cdot 298)/2,6 = 389,5^0 \text{ K}$$

$$t_1 = 116,5^0 \text{ S}$$

3. Fotosintez prosesi üçün:

$$T_2 = 25^0 + 273^0 = 298^0$$

$$(T_1 - 298)/T_1 = 1/7,5; 7,5T_1 - 7,5 \cdot 298 = T_1;$$

$$6,5T_1 = 7,5 \cdot 298; T_1 = (7,5 \cdot 298)/6,5$$

$$T_1 = 351,5^0 \text{ K}; t_1 = 78,5^0 \text{ S.}$$

Göründüyü kimi, əzələ sistemi istilik maşını kimi işləsəydi 174^0 C , qlikoliz prosesi $116,5^0 \text{ C}$ və fotosintez prosesi $78,5^0 \text{ C}$ getməli idi. Bu işə real hal deyildir. Çünki həmin proseslərdə iştirak edən fermentlər, xüsusən zülali quruluşlu maddələr $40 - 60^0$ temperatur hədudunu keçəndən sonra dərhal öz tərkiblərini və quruluşlarını dəyişdirirlər.

Problemin aktuallığı. Dəqiq elmlərin tibbin müxtəlif sahələrində tətbiqi tibbi tədqiqat üsullarında aktual problemlərdən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Canlı orqanizmin tədqiqinin, termodinamik tədqiqat üsulları ilə aparılması, müasir elmi tədqiqat üsuludur.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti. Canlı orqanizmin energetikasının öyrənilməsində, orqanizmdə enerji çərilmələrinin aydınlaşdırılmasında məqalənin müəyyən praktiki əhəmiyyəti var.

Ədəbiyyat

1. Musayev N. İ.Fiziki modelləşdirmə, onun tibbi və bioloji fizika və fiziologiyanın tədrisində rolu. // Odlar yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji xəbərləri, 2008, № 26 səh. 113-119.

2. Федорова В. Н., Фаустов Е.В. Медицинская и биологическая физика. Москва, «Геотар-медиа» 2010.

3. Антонов В. Ф., Черныш А. М., Пасечник В.И., Вознесенский С. А., Козлова Е. К. Биофизика. Москва, ВЛАДОС 2006.

Н.И.Мусаев

Энергетика живого организма - биоэнергетика

Резюме

Статья посвящена механизму превращения энергии в живых системах, течению обмена энергией между организмом и окружающей средой, определению различий между термодинамическими системами на основе механизмов обмена. Показано, что все живые организмы, будь то аутоотрофы или гетеротрофы, черпают первичную энергию из ядерных реакции, происходящих на солнце. Но, в виду различий в механизмах использования этой энергии все живые организмы делятся ауторофов и гетеротрофов. Статья так же указывает, что живые организмы действуют не как тепловые машины, а как химические.

N.I.Musayev

Energetics of a living organism-bioenergetics

Summary

The article is dedicated to the mechanisms of energy transformation in a living body, the course of energy exchange mechanisms between organism and the environment, distinction between different thermodynamic sustems based on the energy transformation. It is shown that all living organisms,

whether autotroph or heterotroph, had their primary energy originating from the nuclear reaction in the sun. However, based on the different way this energy is used, living organisms are divided into autotroph and heterotroph. Article also states, that living bodies act not like heating machines, rather chemical.

*Rəyçilər: biol.f.d. Q.M.Əliyev,
ped.f.d., dos. T.S.Paşayev*

Redaksiyaya daxil olub: 19.10.2020

T.Ə.NƏBİYEVƏ*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*
*e-mail: tahmina_nabiyeva@mail.ru***Gəncə Dövlət Universiteti**
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)**MODELLƏŞDİRMƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN
İDRAKİ FƏALİYYƏTLƏRİNİ GÜCLƏNDİRMƏYİN
BAŞLICA PEDAQOJİ ŞƏRTİDİR**

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil müəssisələri, sadə riyazi təsəvvürlər, idrakifəaliyyət, pedaqoji şərt, məktəbəqədər yaşlı uşaq, modelləşdirmə metodu

Ключевые слова: дошкольные образовательные учреждения, элементарная математическая представления, познавательная деятельность, педагогическое условие, дошкольник, метод моделирования

Key words: preschool education, simple mathematical concepts, cognitive activity, pedagogical conditions, preschool children, modeling method

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim və tərbiyənin qarşısında dayanan ən başlıca vəzifələrdən biri məktəbəqədər yaşlı uşaqların idraki fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsidir. Biz uzun müddət bu problemi sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşması prosesində araşdırdıq və nəhayət, böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların idraki fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsinə təsir edən pedaqoji şərtləri müəyyən edə bildik. İlk pedaqoji şərt, sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması prosesində böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda idraki fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin struktur-məzmunlu modelinin müəyyən edilməsidir.

Məlumdur ki, hər bir elmi nəticənin keyfiyyəti və səmərəliliyi tədqiqat metodlarının inkişaf dərəcəsindən və rəşional istifadəsindən birbaşa asılıdır. Modelləşdirmə də ətraf reallığın hadisələrini və proseslərini öyrənmək üçün istifadə oluna bilər. O, tədqiqat mövzusu çərçivəsində yaranan münasibətləri daha dərindən başa düşməyə imkan verir. Elmi dərəktmə metodu kimi modelləşdirməyə respublikamızda N.M. Kazımov, M.M. Mehdizadə, Z.İ. Qaralov, A.N. Abbasov, R.İ. Əliyevin, xarici ölkə tədqiqatçılarından B.A. Qlinski, B.S. Qryaznov, B.S. Dınin, Y.P. Nikitin, V.A. Ştoff kimi filosofların və V.V. Krayevski, V.I. Juravlyov kimi pedaqoqların tədqiqat işləri həsr olunub.

Modelləşdirmə metodunun təyinatını təhlil edən B.A. Qlinski qeyd edir ki, onun daha sadə funksiyası cəşim və proseslərin xassələrini və münasibətlərini yenidən yada salmaqdan, təsəvvürdə canlandırmaqdan, təkrar etmədən ibarətdir. Eyni zamanda elmi dərəktmə metodu kimi özünəməxsus xüsusiyyətini qeyd edərək, müəllif onun tədqiqat zamanı rolunu da vurğulayır [4]. M.M. Mehdizadə, V.V. Krayevski [7] modelləşdirməni konsepsiyalara, prinsiplərə və qanunauyğunluqlara əsaslanan idrak refleksiyaş kimi xarakterizə edir. Z.İ. Qaralov [10], V.A. Ştoff [9] model anlayışını gerçəkliyin bu və ya digər hissəsini sadələşdirilmiş (idealizə edilmiş və ya sxemləşdirilmiş) və vizual formada əks etdirən zəhni və ya praktik olaraq yaradılan bir struktur kimi başa düşür, anlayır. N.Q. Salmına [8] isə modelin iki xüsusiyyətini müəyyənləşdirir: 1) model tədqiq olunan obyektin əvəzidir; 2) model və tədqiq olunan obyekt uyğunluq vəziyyətindədir: model orijinala eyni deyil, tədqiq olunan obyektə əks etdirir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrindəki pedaqoji proseslə bağlı modelləşdirməyimizin obyektə, böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması zamanı idraki fəaliyyətin aktivləşdirilməsidir.

Sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması prosesində böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların idraki fəaliyyətinin artırılması üçün bir model qurmazdan əvvəl onun növünü müəyyənləşdirmək lazım gəldi. Elmi təsnifatda mövcud olan model növləri arasında orijinalın daxili

quruluşunu təqlid edən qarışıq struktur-məzmun modelini seçdik. Bu tip modeli seçmək ehtiyacı bir sıra şərtlərdən qaynaqlanır. Birincisi, hər hansı bir obyektin mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün onun quruluşunu ortaya qoymaq lazımdır. İkincisi, modelin strukturu müəyyən mücərrədliyə, ümumiləşdirmələrə və tətbiqetmə səviyyələrinə malikdir. Modelin strukturu inkişaf, şəxsiyyət yönümlü təlim, tədris prosesinin tərkib hissələrində integrativ yanaşma, sabit təmələ əsaslanan əlaqələr kimi elementlərdən ibarətdir.

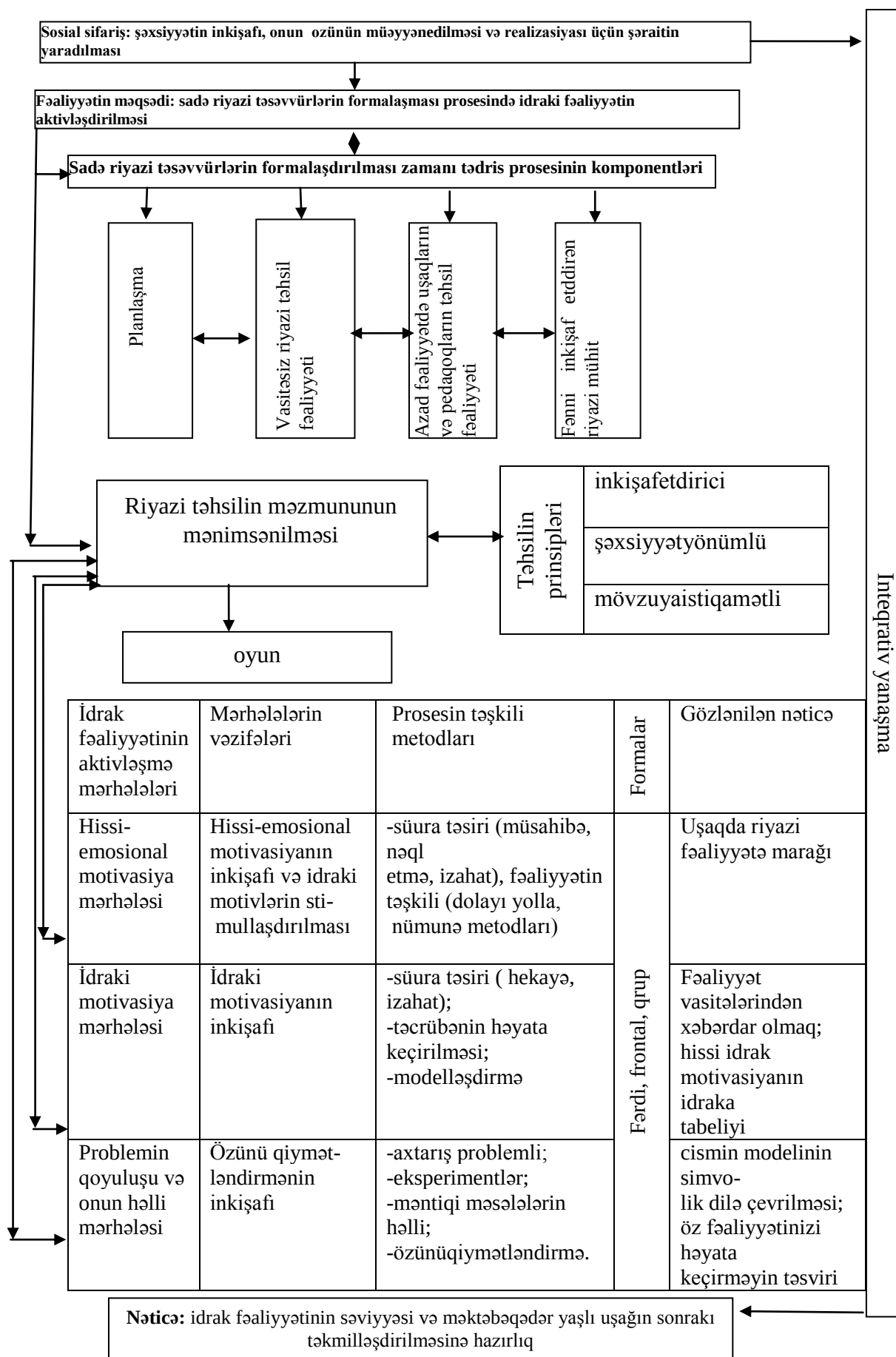
Modelimizin qurulmasında öyrənmə və inkişaf prosesinin nə olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. N.M. Kazımov, təlim və inkişaf proseslərinin dialektik şəkildə bir-birinə bağlı olduğunu iddia edirdi: təlimdən kənar fərdi inkişaf mümkün deyil [1, s.136]. L.S. Vıqotski isə yazır: “Təlimlə əlaqədar inkişaf zamanı iki fərqli, eyni zamanda əlaqəli hadisələr başa düşülür: beynin düzgün bioloji, üzvi yetişməsi, onun anatomik və bioloji quruluşları; səviyyələrinin müəyyən bir dinamikası, zehni yetişməsi kimi psixi (xüsusən də əqli) inkişaf. Tədris uşağın xarici və daxili aktivliyini stimullaşdırmaq və idarə etmək prosesidir, nəticədə isə insan təcrübəsinin mənimsənilməsi reallaşır” [3, s.24].

Inkişaf həmişə yaşa uyğun dəyişən yeniliklərlə müşayiət olunur. Yaş yenilikləri dedikdə V.P.Zincenko “yeni tip şəxsiyyət quruluşunu və onun fəaliyyətini, ilk dəfə bu yaş səviyyəsində meydana gələn uşağın süuru, onun ətraf mühitə, daxili və xarici həyata münasibəti, bütün bu dövrdə onun inkişaf yolunu müəyyənləşdirən psixi və sosial dəyişikliklər kimi başa düşür” [6, s.3].

Bundan əlavə, L.S. Vıqotskinin nəzəriyyəsində qeyd edilir ki, təlim və tərbiyə prosesi uşağı, yalnız fəaliyyət formalı olduqda, dolğun məzmunla malik olduğu halda inkişaf etdirir. Təlim ilə insanın inkişafı arasında həmişə onun fəaliyyəti dayanır [3]. Təlim modelinin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün V.V. Davıdov tərəfindən hazırlanmış “əhəmiyyətli alqoritm” göstəricilərindən faydalandıq. Bu alqoritmə görə, təlim modeli aşağıdakı zəruri xüsusiyyətləri ayırmağı bacarsa, onda o, inkişaf təbiətli hesab edilə bilər:

- hər bir yaşa müəyyən yeni psixi təsəvvürlərin uyğunluğunu;
- təlimin müvafiq yaş dövrünün aparıcı fəaliyyətləri (oyun, tədris fəaliyyətləri və s.) əsasında təşkil edildiyini, bu da müvafiq yeniliklərin meydana gəlməsini və inkişafını müəyyənləşdirir;
- düşünülmüş və digər fəaliyyət növləri (təsviri sənət, oyun və s.) ilə əlaqəli reallaşma bilən münasibətləri;
- tədris prosesinin metodik təminatında psixoloji yeniliklərin zəruri inkişafına zəmanət verən və bu prosesin səviyyəsini diaqnoz etməyə imkan verən inkişaf sisteminin mövcudluğunu [5].

Tədris və inkişaf arasındakı üzvi əlaqə bizə sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması prosesində böyük məktəbəqədər yaşlı *uşaqların idraki fəaliyyətini fəallaşdırmağın məzmun-struktur modelini* yaratmağa imkan verdi:

Ədəbiyyat

1. Kazımov N.M. Seçilmiş əsərləri. 8-ci cild. Bakı: OKA Ofset, 2016.
2. Kərimov Y.Ş. Tədqiqat metodları. Bakı, Nurlan, 2006.
3. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка // Вопросы психологии. – 1996. – № 6.
4. Глинский Б.А., Грязнов Б.С., Дынин Б.С., Никитин. Е.П. Моделирование как метод научного исследования. – М., Издательство МГУ, 2005.
5. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Политиздат, 1986.
6. Зинченко В.П. О целях и ценностях образования // Педагогика. – 2017, № 5.
7. Краевский В.В. Методология педагогического исследования. Пособие для педагога исследователя. – Самара: Изд. Сам. ГПИ, – 2014.
8. Салмина Н.Г. Виды и функции материализации в обучении. – М.: Изд. Московского университета, 2001.
9. Штофф В.А. Роль моделей в познании. – Л.: Изд. Ленинградского университета, 2003.
10. Qaralov Z.İ. Fizika qanunlarının tədrisi. – Bakı, Ünsiyyət, 2009.

T.A.Набиева

Моделирование является ключевым педагогическим условием усиления познавательной деятельности детей старшего дошкольного возраста

Резюме

Было определено, что качество и эффективность каждого научного результата напрямую зависит от уровня развития и рационального использования методов исследования. Моделирование также может быть использовано для изучения событий и процессов окружающей действительности. Это обеспечивает более глубокое понимание отношений, которые возникают в рамках темы исследования.

Долгое время эта проблема изучалась нами в процессе формирования простых математических представлений. Наконец, нам удалось выявить педагогические условия, влияющие на активацию познавательной деятельности детей старшего дошкольного возраста. Первым педагогическим условием является определение структурной модели активации познавательной деятельности у детей старшего дошкольного возраста в процессе формирования простых математических представлений.

T.A.Nabiyeva

Modeling as a key pedagogical condition for enhancing the cognitive activity of preschoolers

Summary

Have been found, that the quality and effectiveness of each scientific result depends on the level of development and rational use of research methods. Modeling can also be used to study the events and processes of the surrounding reality. It provides a deeper understanding of the relationships that arise within the research topic.

For a long time, this problem has been studied by us in the process of forming simple mathematical ideas. Finally, we were able to identify the pedagogical conditions that affect the activation of cognitive activities of older preschool children. The first pedagogical condition is the definition of a structural-substantive model of activation of cognitive activity in older preschool children in the process of formation of simple mathematical concepts.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 26.09.2020

M.H.NƏZƏROV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

GƏLƏCƏK MÜƏLLİMİN İNFORMASIYA MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI

*Açar sözlər: sivilizasiya, təhsil, informasiya, texnologiya, mədəniyyət, fəaliyyət**Ключевые слова: цивилизация, образование, информация, технологии, культура, деятельность**Key words: civilization, education, information, technology, culture, activities*

Sivilizasiyanın inkişafının müasir dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri ətrafımızdakı dünyanın getdikcə daha sürətlə dəyişməsidir. Bununla yanaşı, cəmiyyət həyatının demək olar ki, bütün sahələrində baş verən dəyişikliklərin miqyası o qədər əhəmiyyətlidir və onların sosial-iqtisadi və psixoloji nəticələri o qədər radikalıdır ki, sivilizasiyanın inkişafının yeni global probleminin - dəyişən dünyada insan problemlərinin yaranması barədə kifayət qədər əsaslı danışmaq olar. Bu problemin mahiyyəti dəyişən dünyada milyonlarla müasirimizin ictimai şüuru, peşə bilik və bacarıqlarının səviyyəsi, həmçinin cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin inkişaf dərəcəsi və s. ibarətdir.

Bu gün prioritet dəyər millətin ictimai şüurunu və intellektual potensialını formalaşdıran ən vacib sosial qurumlardan biri kimi təhsil sistemidir. Dövlət siyasətinin əsas ən vacib komponenti təhsil siyasətidir - şəxsin hüquq və azadlıqlarını təmin edən, sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişaf tempini artıran, cəmiyyəti humanistləşdirən və mədəniyyətini inkişaf etdirən bir vasitədir.

Hazırda Respublikamızda vahid informasiya təhsili mühitinin formalaşması problemi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmış, bunun həlli yeni şəraitdə mütəxəssis hazırlaya biləcək perspektivli təhsil sisteminin yaradılması zəruridir. Bu siyasətin əsas məqsədi təhsilin keyfiyyətini artırmaq, ölkənin elmi və pedaqoji potensialından səmərəli istifadə etmək, informasiya kompüter texnologiyaları (İKT) əsasında təhsilin yeni səviyyəsinə mərhələli keçmək üçün şərait yaratmaqdır.

İstehsalın və mədəniyyətin bütün sahələrində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi və texniki dəstəyin yenilənməsi müvafiq peşəkar bilik və bacarıqların formalaşdırılmasını tələb edir. Bəşəriyyətin ixtiyarında olan informasiya ehtiyatlarını yaratmaq və istifadə etmək XXI əsrin prioritetləridir.

Nəticə etibarilə cəmiyyətin tələbləri gələcək mütəxəssisin savad və təhsil səviyyəsinə yeni tələblər diktə edir. Geniş məlumatlandırma, mütəxəssis iş yerlərinin texniki təchizatının dəyişdirilməsi, əmək bazarındakı rəqabət, qabaqcıl təlim, ömür boyu təhsil – bütün bunlar təhsil sisteminin qarşılaşdığı problemlərin, sənayedən informasiya cəmiyyətinə mərhələli keçid zamanı vacib şərt müəllimin informasiya mədəniyyətinin formalaşmasıdır. Bu onu göstərir ki, müasir müəllim informasiya və tədris prosesində metodik dəstəyi yaratmaq və səmərəli istifadə edə bilən texnologiyaların sahibi olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin informasiyalaşdırılması konsepsiyasına uyğun olaraq, təhsilin informasiyalaşdırılmasında əsas məqsəd mütəxəssislərin hazırlanmasının səmərəliliyini və keyfiyyətini inkişaf etmiş ölkələrdə əldə olunan səviyyəyə qaldırmaqdır, yəni postsənaye cəmiyyətinin tələblərinə cavab verən yeni düşüncə növü olan kadr hazırlamaqdır.

Cəmiyyətdə bu məqsədə çatmağın nəticəsi kütləvi kompüter savadlılığı və yeni bir düşüncə mədəniyyəti olmalıdır. Təhsilin informasiyalaşdırılması da təhsilin keyfiyyətinin artmasına səbəb olmalıdır.

Təhsil prosesində informasiya mühitinin yaradılmasının əsas məqsəd və vəzifələri:

- təhsil sahəsində tədris fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması;

- öyrənilən proseslər, hadisələr, obyektlər haqqında məlumatların toplanması, yığılması, sistemləşdirilməsi və emalının avtomatlaşdırılması;
- ümumi və peşə təhsili məlumatlandırma metodologiyasının elmi əsaslandırılması;
- fərdin funksional savadını inkişaf etdirmək vasitəsi kimi yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı;
- universal kompüter savadının təmin edilməsi, onların informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- yaradıcı təfəkkürün formalaşması;
- müəllimlərə informasiya texnologiyalarından istifadə etmək üçün təlimlər keçirmək.

Beləliklə, hazırda **informasiya mədəniyyəti** ümumi bəşər mədəniyyətinin ən vacib komponentlərindən biri olmaqla – informasiya tələbatını müəyyənləşdirərək lazımi informasiyanın axtarılıb tapılması, qəbulu, saxlanması, emal olunması, təhlili, təqdim olunması üçün müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından yüksək səviyyədə istifadə etmək bacarığı, eyni zamanda informasiya ilə işləyərkən onun bütöv-lüyünü təmin edilməsi, hüquqi və etik normalara əməl olunmasıdır.

Informasiya mədəniyyəti ölkənin inkişafı, rəqabət qabiliyyəti və dünya ictimaiyyətindəki yerini, milli və ümumdünya informasiya resurslarından istifadə sahəsində cəmiyyətin imkanlarını müəyyən edir (4,s.102)

Informasiya mədəniyyəti insanın fəaliyyətinin məqsədinə çatmaq, qarşıya qoyduğu vəzifələri həll etmək üçün informasiya texnologiyalarından istifadə etməsi posesidir. Bu prosesdə kompüterlər və proqramlar informasiya texnologiyalarının etibar etdiyi vasitə kimi istifadə edilməlidir. Onların köməyi ilə insan məqsədə çatmaq üçün lazım olan hərəkətlərin ardıcılığını planlaşdırma bilər. Problemi müxtəlif mənbələrdən (yerindən asılı olmayaraq) həll etmək üçün insan lazımi məlumatların axtarışını təşkil etməyi bacarmalıdır. Bundan əlavə, informasiya və mədəniyyət adamı seçilmiş məlumatla işləməyi, onu qurmağı, sistemləşdirməsini, ümumiləşdirməsini və digər insanların başa düşəcəyi şəkildə təqdim etməsini, müasir kompüter elmləri alətlərindən istifadə edərək digər insanlarla da ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır. Informasiya mədəniyyətinə insanın bütün informasiya texnologiyalarını öz fəaliyyətlərində düzgün istifadə etmək qabiliyyətidir.

Humanitar fənlər üzrə universitet tələbələrinə tədrisin keyfiyyətini artırmaq üçün universitet müəlliminin fəaliyyətinin müasir emal vasitələrinin tətbiqi və əlverişli mühit yaratmasına yönəldilməsi lazımdır.

Müəllimlərin informasiya mədəniyyətinin formalaşmasına, tələbələrin kompüter elmləri hazırlığının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş müvafiq pedaqoji şəraitin yaradılması da tövsiyə olunur.

Informasiya texnologiyalarının imkanları ilə humanitar elmlərin tədrisi prosesində tətbiqi arasındakı uyğunsuzluğun əsas səbəbləri bunlardır:

- müəllim heyətinin aşağı informasiya mədəniyyəti;
- bir çox müəllimin yeni informasiya texnologiyaları ilə işləmək üçün pedaqoji və metodiki hazır olmaması;
- müəllim və tələbələrin tədris prosesində informasiya texnologiyalarından istifadə üçün aşağı motivasiyası.

Bu ziddiyyəti aradan qaldırmaq və humanitar tsikl də daxil olmaqla akademik fənlərin tədrisinin yaxşılaşdırılması bir neçə sahədə mümkündür. Bunlardan biri də universitet müəllimləri arasında informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır. Müəllimin informasiya mədəniyyətinin formalaşması müəyyən bir dünyagörüşünün yaranmasını, onun informasiya texnologiyasından istifadə edərək pedaqoji fəaliyyət zamanı həyata keçirməsi ehtimal olunan bilik, bacarıq və qabiliyyət sisteminə sahib olmasını nəzərdə tutur.

Humanitar elmlər ixtisası üzrə tələbəsinin informasiya mədəniyyətinə dair meyarlara nəzər salmaq olar:

- informasiyaya ehtiyacını düzgün ifadə etmək bacarığı;
- zəruri məlumatların axtarışını səmərəli həyata keçirmək;
- məlumatları emal etmək və keyfiyyətə yenisini yaratmaq;
- məlumatı düzgün seçmək və qiymətləndirmək bacarığı;
- informasiya ilə əlaqə qurma bacarığı;
- kompüter savadlılığının mövcudluğu.

Bir humanitar elmlər üzrə təhsil alan tələbənin informasiya mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı düşüncə çevikliyi, problem vəziyyətinə aydın bir baxış və tez həll etmək bacarığı, bənzətmə ilə düşünmə qabiliyyəti və lazımlı məlumatları dərhal yaddaşda aktivləşdirməklə əlaqələndirilməlidir. Bir mütəxəssisin yüksək peşəkarlıq səviyyəsi, professional problemləri həll etmək üçün inkişaf etmiş qabiliyyəti ilə, yəni inkişaf etmiş bir professional düşüncə və şüurla xarakterizə olunur. İnformasiya mədəniyyətini formalaşdırmaq sisteməlik özünütərbiyə ehtiyacını göstərmək və tələb olunan bacarıqları inkişaf etdirmək üçün Pedaqoji mədəniyyət anlayışına da müraciət etmək lazımdır.

Pedaqoji mədəniyyət ümumbəşəri mədəniyyətin bir hissəsi olmaqla peşəkar və pedaqoji mədəniyyət, ümumbəşəri ideyaların, peşəkar dəyər yönümlərinin və şəxsiyyət əlamətlərinin, universal idrak metodlarının və pedaqoji fəaliyyətin humanist texnologiyasının sifarişli birləşməsi olan mürəkkəb bir sistem təhsili kimi müəyyən edilə bilər.

Yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi müəllimin peşə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırır, pedaqoji mədəniyyətinin sərhədlərini genişləndirir. Müəllimin pedaqoji mədəniyyətinin formalaşma prosesinin və modelləşmə probleminin strateji həlli məsələsi aşağıdakı prinsiplər üzrə qurulmasını məqsəduyğun hesab etmək olar:

- müəllimin pedaqoji mədəniyyətinin modelləşmə funksiyalarını strukturunu müəyyən etmək;
- struktur birləşmələrin optimal kompleks kimi onun effektiv reallaşmasını təmin etmək;
- göstərilən modelin struktur birləşmələr arasında əlaqəsini qurmaq;
- pedaqoji prosesdə müəllimin pedaqoji mədəniyyətinin formalaşması modelinin yerini təyin etmək(4, s. 90).

Təhsilinin modernləşdirilməsi konsepsiyası, gələcək bir mütəxəssis yetişdirmək üçün sərəfənin formalaşması kimi əsasları müəyyənləşdirir və sərəfə integrasiya olunmuş bir xüsusiyyət, qarşılıqlı əlaqəli şəxsiyyət əlamətləri, qabiliyyət, bacarıq, təcrübə, anlama və iradə kimi başa düşülür. B.S.Qerşunski təhsil fəlsəfəsi nöqtəyi-nəzərindən "peşəkar sərəfə" anlayışını təhlil edərək qeyd edir ki, "keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə təhsil təkə bir dəyər, sistem və ya proses deyil. Çox mənası ilə eyni zamanda, dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin təhsil fəaliyyəti prosesində yaranan, təhsil sahəsinin "istehlak məhsulları" nın iqtisadi, mədəni, intellektual vəziyyəti üçün bu qədər vacib olan dəyərlərin mənimsənilməsinə təsdiqləyən bir nəticədir"(6).

Gələcək müəllimin informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə təhsil, məişət, peşə problemlərini həll etmək olar.

Gələcək müəllimin informasiya mədəniyyəti xüsusi fəaliyyət növlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, gündəlik işlərin geniş spektrini səmərəli həll etməyə hazırlığı müəyyən edən xüsusiyyətlərin, parametrlərin olması ilə müəyyən edilir.

Bu, insan dünyası ilə kompüter dünyası arasındakı baryeri aşmağın uğurunu müəyyənləşdirir, informasiya dünyagörüşünün formalaşmasına, tələbələrin sistemli tərəkürünün inkişafına, proqram kütləsinə istiqamətlənməsinə və qarşıya qoyulan vəzifələrin optimal həlli üçün lazım olan kompüter konfigurasiyasının seçilməsinə kömək edir. Bu baxımdan müəlliminin informasiya mədəniyyətinə aşağıdakı parametrlər daxildir:

- kompüter savadlılığı (minimum proqram - istifadəçi, maksimum proqram - bir proqramçı, tədris prosesi dizayneri kimi);
- təhsil problemlərini həll etmək üçün yeni vasitə kimi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarını mənimsəmək bacarığı;

- telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə tələbələrin öz-özünə inkişaf rejimində tədris prosesində əməkdaşlıq etmək bacarığı;
- izləmək, qiymətləndirmək, başqalarından daha sürətli anlamaq bacarığı
- təklif olunan məlumatları və tədris prosesinə daxil edilməsi.

Təhsilin informasiyalaşdırılması şəraitində müəllimin informasiya mədəniyyəti tədris fəaliyyətinin təbiətinə təsir edən bir çox pədaqoji metod və texnikanın genişlənməsinə, müəllimin informasiya mədəniyyətinin səviyyəsini xarakterizə edən istək, mövqe və fərdi keyfiyyətlərə səbəb olur.

Sürətlə inkişaf edən dünyada mütəxəssisin kompüter savadına və kompüterlərin praktik istifadəsi təcrübəsinə sahib olması lazımdır. Bu, bir tərəfdən, insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələrində informasiya texnologiyalarının kifayət qədər tətbiq edilməməsi, digər tərəfdən isə təlim sisteminin olmaması ilə izah olunur.

Yeni informasiya texnologiyaları peşəkar bilik əldə etmək üçün tamamilə yeni imkanlar təmin edir. Yaxın gələcəkdə bütövlükdə cəmiyyətin təhsil və mədəniyyət səviyyəsi bundan asılıdır. Buna görə gələcək mütəxəssisin informasiya mədəniyyətinin formalaşması çox vacib bir vəzifədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanunu. Bakı, “Bakı Çap Evi” 2012, 64 s.
2. Musayev A. Ölkənin innovasiya sisteminin inkişafı məqsədilə dövlət, elm (innovativ universitetlər) və biznesin qarşılıqlı əlaqəsi // Ali təhsil və cəmiyyət. Elmi-metodik jurnal. 2012. №1. s.40-46.
3. Nəzərov M. Bilik və informasiya postsənaye cəmiyyətin intellektual kapitalın ən mühüm elementləridir // Sivilizasiya. Elmi-nəzəri jurnal. 2014. №11. s.9-14.
4. Nəzərov M.H. Təhsilin sosiomədəni əsasları. Monoqrafiya. Bakı: 2017, 256 s.
5. Süleymanlı M. Sosial-mədəni sahənin idarə olunması. (Mədəniyyət kontekstində) Dərslik. Bakı, “Qanun”, 2011, 288 s.
6. Гершунский Б.С. Философия образования.-М.: Флинт, 1998. 492 с.
7. Чермит К.Д., Левченко В.Г. Высшее образование: реалии и перспективы. АСУ-Майкоп Редакционно-издательский отдел, 2001. 202 с.

М.Г.Назаров

Формирование информационной культуры будущего учителя

Резюме

Целью статьи является развитие информационной культуры будущих учителей, создание соответствующих педагогических условий, направленных на повышение компьютерной грамотности студентов, необходимость новых знаний и качества подготовки специалистов в соответствии с концепцией информатизации высшего образования.

В нем также анализируется готовность будущих учителей в области информационных технологий и приводится примерное содержание курса информатики, отвечающего критериям формирования информационной культуры.

M.H.Nazarov

Formation of the future teacher's information culture

Summary

The article aims at developing the information culture of future teachers, creating relevant pedagogical conditions aimed at improving computer literacy of students, the need for new knowledge and quality of teaching specialists in accordance with the concept of higher education informatization.

It also analyzes the preparedness of future teachers in the field of information technology and provides an approximate content of a computer science course that meets the criteria for the formation of an information culture.

*Rəyçi: riy.e.d., prof. R.Z.Hümbətəliyev
Redaksiyaya daxil olub: 20.08.2020*

G.M.NƏZƏROVA

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

MÜASİR TƏHSİLİN TƏKAMÜL PARADİQMASI VƏ MODELƏRİ

Açar sözlər: təhsil, davamlı inkişaf, davamlı təhsil, paradiqma, təkamül, təhsil modeli.*Ключевые слова:* образование, устойчивое развитие, устойчивое образование, парадигма, эволюция, образовательная модель.*Key words:* education, sustainable development, sustainable education, paradigm, evolution, educational model.

XXI əsrin ikinci onilliyi ərəfəsində dünya təhsili cəmiyyətdəki təkamül dəyişiklikləri ilə birbaşa əlaqəli fundamental və dinamik dəyişikliklər mərhələsinə qədəm qoydu. Beləliklə, indiki post-sənaye cəmiyyətinə uyğun bir təhsil sisteminin qurulduğu güman edilir. Eyni zamanda, daha da innovativ bir təhsil formasına-davamlı inkişaf üçün təhsilə keçid prosesi həyata keçirilir. Bu davamlı inkişafa keçid cəmiyyətin inkişafı kimi başa düşülən, mövcud nəsilin ehtiyaclarını, gələcək nəsillərə öz ehtiyaclarını ödəmək üçün buraxdığı imkanlara zərər vermədən inkişafı deməkdir.

Təhsilə qoyulan yeni tələblərin innovativ global və hətta təkamül tərəfi, ilk növbədə insan mühitinin qorunması problemindən irəli gəlir. Həqiqətən savadlı və ağıllı bir cəmiyyət təbiətin və cəmiyyətin birgə təkamül rejimini həyata keçirə biləcəyi zaman tarixinə daxil ola bilər.

Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış “İnkişaf Konsepsiyası”nda açıqlanan əsas prinsipləri inkişaf etdirən Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının aparıcı ideyası və mərkəzi vəzifəsi də elə məhz Azərbaycan təhsilinin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün onun zamanın çağırışlarına vaxtında cavab verməsinə, təkamül yolu ilə modernləşdirilməsinə yönəlmişdir (1).

“Təkamül” anlayışı Latın dilində “yerləşdirmə” mənasını verir. Təkamül anlayışı dar və geniş mənada istifadə olunur. Dar mənada təkamül müəyyən cəmiyyət dəyişikliyinə səbəb olan yavaş, tədricən dəyişiklik kimi başa düşülür, bundan sonra keyfiyyət sıçrayışı – inqilab - yeni keyfiyyət səviyyəsinə keçid baş verir. Geniş mənada təkamül, o cümlədən inqilabi dəyişikliklər, inkişaf deməkdir. İnkişaf, obyektlərdə keyfiyyətə dəyişiklikləri, varlıqların yeni formalarının ortaya çıxmasını, daxili və xarici əlaqələrin çevrilməsi ilə birlikdə müxtəlif sistemlərin mövcudluğunu xarakterizə edir. Bu problemlərin əməli həlli və sənaye-istehlakçı cəmiyyətinin post-sənaye informasiya cəmiyyətinə keçməsi və uzunmüddətli perspektivdə sivilizasiyanın təkamül hərəkətinin vahid bir proses olduğunu unutmamalıyıq.

Dünyanın müasir təbiətsünaslıq mənzərəsi təkamül paradiqmasına əsaslanır. Özündə inkişaf baş verir, insan düşüncəsini, artan "təşkilatlanma", "dalğalanmalar", "nizamsızlıq", "bifurkasiya" nöqtələrinin və s. ardıcıl dəyişən dövrlərin olmasını nəzərdə tutur.

Təkamül prosesində yeni sistemin orijinal monofunksional görünüşü universal bir sistemə çevrilərək sabitliyinin artmasına səbəb olur. Dialektika baxımından, quruluş praktiki olaraq dəyişməz qaldıqda, elementlərin və xüsusiyyətlərin sayında cəmiyyət dəyişməsi prosesi-dir. Bu dəyişikliklərin bir hissəsi olaraq həm yeni mexanizmlər, həm də yeni elementlər meydana çıxır. İnnovasiya paradiqması baxımından xarici və daxili yeniliklərin təsiri altında özünü təşkil edən sistem həm yeni elementlərə, həm də mövcud elementlərin yeni xüsusiyyətlərinə malikdir. Seçim və təkrarlama mexanizmləri vasitəsilə bu elementlər işarələr sisteminin dəyişən xarici şərtlərə uyğunlaşmasını təmin edir.

İndiki şəraitdə, təhsilin yalnız milli-dövlət inkişaf formasında deyil, həm də sosial məkanda, o cümlədən qlobal müstəvidə yayılması haqqında ola bilər və olmalıdır. Bu perspektivdə təhsil insanlığı mümkün qlobal təhlükələrdən və sonrakı böhrandan, fəlakətlərdən xilas etməyin əsas vasitələrindən birinə çevrilməlidir.

Davamlı gələcəyə, rəşional tələblərin reallaşmasına doğru irəliləyə bilən cəmiyyətin formalaşmasının başlıca şərti, bütün mənəvi və humanist ağıl sayəsində yaşaya bilən sivilizasiyanın ən vacib xüsusiyyəti kimi rəşional qərarların prioritetidir. İndi rəşmi olaraq homo sapiensdən ibarət olan sivilizasiya qlobal ekoloji fəlakətə doğru irəliləyir. Sivilizasiyanın "davranışı", təbii ki, özünü məhv etməyə çalışmayan normal insanın davranışından daha az məqbuldur. Sivilizasiyanın profilaktik təhlükəsizliyi bu baxımdan da təhsildən asılıdır.

Müasir (postneoklassik) elmi paradigmanın əsas məqsədi, insanların dünyagörüşündə, təfəkkür tərzində və fəaliyyət üslubunda demokratik dəyərlərə həssaslığı, rəğbət hissini artırmaqdan, qarşılıqlı hörmət və tələbkərlilik, nizam və məsuliyyət vasitəsilə başlıca hüquq və azadlıqlardan istifadəni reallaşdırmaqdan, lokal, regional və qlobal miqyaslarda tolerantlığı və humanizmi gücləndirməkdən ibarət olmuşdur. Aydın ki, universal təqdimatda nəzərdə tutulan bu möhtəşəm məqsəd yalnız xoşməramlı niyyətlər, arzular hesabına yox, ilk növbədə tarixən ictimai tərəqqinin fundamentini təkil edən Elmin, Fəlsəfənin özündə, onların epistemoloji durumunda əqli-ruhi, intellektual çevrilişə və bu zəmində əməli-praktiki sahədə, insanların "fəaliyyət düsturunda" köklü dönüşə nail olmaqla reallaşa bilər(2,s.93).

Yeni paradigma, ənənəvi tərzdən fərqli olaraq təhsildə müstəqil bir dəyər görür və sosial imtiyazları birləşdirmək və ya qazanmaq üçün bir vasitə deyil, eyni zamanda bu sosial fərqləri aradan qaldırmağın ən vacib vasitələrindən biridir. Mülkiyyətindən və sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq hər kəsə hər hansı bir yüksək və keyfiyyətli təhsil almaq imkanı vermək, yeni, həqiqətən humanist və demokratik bir paradigmanın ən vacib prinsipidir. İstehsal, tədqiqat və tədris fəaliyyətlərinin integrasiyası təkcə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının, öz müqəddəratını təyin etməsinin əsas vasitəsi deyil, həm də sistemin özünü inkişaf etdirməsi üçün demək olar ki, məhdud olmayan maliyyə mənbəyidir.

Davamlı təhsilə keçid yolu ilə sivilizasiyanın yaşamasına töhfə verə biləcək şüurun meydana gəlməsi təhdid edildi. Varlıqdan geri qalmış şüur, keçmişin təhsili, müasir inkişaf modelindəki insanın və bütün cəmiyyətin taleyidir. Bu, yalnız insanın və dünya əhalisinin şüurunu gələcəyə yönəldəcək təhsil və maarifləndirmənin köməyi ilə mümkündür və zəruridir, ilk növbədə normativ baxımdan bütövlükdə bəşəriyyətin yaşaması üçün ən məqbul strategiyası olaraq həyata keçiriləcəkdir.

"Davamlı" təhsilin təməlində dayanan gələcək elm, qlobal inkişafın və bəşəriyyətin bütün kainatın gələcəyinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirərək davamlı inkişaf üçün təhsil vasitəsilə ağıl sahəsinin (noosfer) formalaşması dövrünə uyğun birləşmiş dünya elminin inkişafında əsaslı yeni bir mərhələ kimi görünür.

Elm öz əhəmiyyətinə görə əvvəlkilərlə müqayisə olunmayan başqa bir qlobal inqilabın ehtiyacı ilə üzləşdi. İndiyə qədər elmdəki dörd qlobal inqilab ayağa qalxdı: klassik elmin yaranması, elmin intizamlı təşkilatının formalaşması, qeyri-klassik elmin yaranması və nəhayət, postqeyri-klassik elmin inkişafı. Sosial bilik metodologiyası sferasında klassik mərhələni mədəniyyətin təkamülü, elmdə baş verən fundamental dəyişikliklərin təsiri altında yaranmış qeyri-klassik mərhələ əvəz etdi, onun da ardınca postqeyri-klassik mərhələ başladı(3,s.97). Bu inqilabi dəyişikliklər, texniki gücün inkişafına əlavə olaraq, bu və ya digər şəkildə qlobal ekoloji böhranın dərinləşməsinə öz töhfəsini verdi. Elm də ya bəşəriyyətlə birlikdə məhv olacaq, ya da yeni inkişaf dövrünə qədəm qoyan, yeni hədəfləri və çevrilməsinin dəyərlərini seçən yeni bir bifurkasiya nöqtəsi yaxınlaşacaq. Bu, artıq fundamental qloballaşma və dayanıqlı inkişafa keçidin zəruriliyi və mümkünlüyünü araşdırmağa, arqumentləşdirməyə yönəlmiş elmdə qlobal bir noosfer inqilabıdır.

Davamlı inkişaf üçün təhsil modeli yalnız sosial fəaliyyətin məqsəd və quruluşundakı əsaslı dəyişikliklər halında və cəmiyyətdəki təhsil rolunun dəyişməsi nəzərə alınan problem baxımından iki istiqamətdə həyata keçirilə bilər: elmi-texnoloji və elmi-maarif - insanların bütün həyatının dəyişməsinə zəmin yaradan, digər sosial cərəyanlardan üstün olan qlobal proseslər hesab olunur. İctimai fəaliyyətin humanitar və mənəvi sferalarında davamlı inkişaf üçün təhsil yönümlü elmi bilikləri özündə cəmləşdirən təhsil tədrisən konservativ olaraq geridə qalan bir prosesdən aparıcı təkamül prosesinə çevrilir. Səmərəli şəkildə qabaqcadan təxmin edilə biləcəyimiz və zamanətli yaşamağa, sivilizasiyanın davamlı inkişafına yönəlmiş bir sıra profilaktik, aktiv tədbirlər həyata keçirmək mümkün olacaqdır. Davamlı inkişaf üçün təhsil modelinə keçiddə töhfə verən gələcək təhsil tədrisən qlobal miqyasda qəbul edilmiş, keçmişdən bu günə və gələcəyə keçəcəyi inkişaf prosesinə çevriləcək. Bu təkcə mədəniyyətin qlobal problemlərinin digər mədəniyyət formaları ilə həllində integrasiya nəticəsində mənəviyyətin dirçəldilməsi üçün deyil, həm də bəşəriyyətin kollektiv şüurunun sosial təbiətindən üstün olması üçün əsas olacaqdır. Yalnız bu vəziyyətdə, dayanıqlı inkişaf sivilizasiyanın aparıcı sistemdə integrasiya olunmuş zəkası tərəfindən yönəldilmiş davamlı gələcəyə yol açacaqdır. Qeyd edək ki, elektron (rəqəmsal) saxlama üsulları, transformasiyalar və bilik ötürülməsi bu qlobal təhsil probleminin sürətlə həlli və yeni bir təhsil paradigmasının qurulması üçün zəmin yaradır.

Cəmiyyət və təhsil arasında yaranan təkamül ziddiyyətlərinin həll edilə biləcəyi və qlobal antropogen böhrandan çıxış yolu tapıla bilən yeni təhsil modellərinin, paradigmalarının formalaşdırılması metodologiyası və təcrübəsi ortaya çıxır. Məlumdur ki, təhsil əsaslı dəyişikliklərə məruz qalmalıdır və 21-ci əsrdə keçmişə (konservatizm) deyil, gələcəyə (futurizm) diqqət yönəldiləcəkdir. Yenilikçi bir proses olaraq davamlı inkişaf üçün təhsil modeli təkcə təhsili modernləşdirilməməli, həm də gələcəyə çevrilməlidir, müəyyən aspektlərdə müasir həyatdan geri qalmaqla yanaşı, qlobal dayanıqlı gələcəyə yol açan aparıcı bir təhsil olacaqdır. Nəticədə qlobal təhsil prosesinin əsaslı yeni paradigması - innovativ inkişaf etmiş təhsil formalaşmağa başlayacaqdır. Qloballaşan təhsildə innovativ inkişaf edən proseslərin meydana çıxması onun əhəmiyyətli futurizasiyasına və inkişaf edən təhsilin formalaşmasına səbəb olacaqdır. Qabaqcıl təhsil nəinki praktik fəaliyyətlə bağlı daha sürətli inkişaf edəcək, həm də keçmişə, bu günə və gələcəyə sistemli əlaqə olaraq müvəqqəti bütövlük prinsipindən irəli gələrək təhsilin çox məzmunlu hissəsinə yönəldiləcəkdir. Bu mənada, dünya təhsilinin təkamülü dövründə, təhsilin modernləşməsindən, qloballaşma və futurizasiyaya, habelə davamlı inkişaf üçün təhsil modeli təhsil vasitəsilə qlobal noosfer təhsilinin formalaşmasına keçiləcəkdir.

Təhsil sistemi qabaqcıl təhsil istiqamətində davamlı hərəkət baxımından fəaliyyət paradigmasını dəyişdirməlidir. Qeyri-klassikdən birini əvəz edən, istiqamətini texnogen-iqtisadi cəhətdən humanist və ətraf mühitə dəyişən elm insanların təbiəti dəyişdirən fəaliyyətindən öndə olmaları tamamilə aydındır.

Təhsil sisteminin yeni bir modeli formalaşmadan, prinsipə nə davamlı inkişafa sahib bir cəmiyyət, nə də sonrakı düşüncə sahəsi, nə də bunun üçün zəruri olan ümumdünya kollektiv noosferaya aparan şüur yarana bilməz. Təhsil və sivilizasiya modelləri arasındakı belə sıx əlaqə, gözlənilməz dərəcədədir, lakin mövcud sivilizasiyanın və onun formalaşmasının həm də bir növ və onun bir hissəsi olması faktıdır. Davamlı inkişaf üçün təhsil modeli keçidi asanlaşdıran yeni elmi və təhsil paradigması, mənəvi, mədəni sahədəki proses və sistemlərlə birlikdə "özünü öyrənən cəmiyyət" olaraq informasiya cəmiyyətinin əsasını deyil, həm də davamlı təhsil ilə bir bilik cəmiyyətini meydana gətirəcəkdir. Əlbəttə ki, davamlı inkişaf üçün təhsil modelində keçmiş və bu gün, təhsil, yaşlılar üçün təhsili və digər yeni öyrənmə formalarını təmin edən təbiətdə davamlı olmalıdır. Bu təhsil modeli təhsilə, inkişaf vurğularını keçmişdən bu günə və gələcəyə köçürərək, təhsil prosesinin səy göstərə biləcəyi ideal kimi görünür. Dünya təhsilinin perspektivlərinin tədqiqi təhsildə bütün sivilizasiya prosesində inqilabi və təkamül ilə, cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi ilə sıx bağlı olan paradigmada dəyişiklik

olacağı qənaətinə gəlir. Gələcək təhsil modelləri sivilizasiyanın təkamülü ilə təsirlənəcək təhsil daha sürətlə, bəşəriyyətin yaşaması üçün ən təsirli strategiyanı tam şəkildə həyata keçirərək sosial-təbii inkişaf formasına töhfə verməlidir. Bu, XXI əsr təhsilinin "son" modeli olan davamlı inkişaf üçün təhsil modelidir.

Müasir təhsil tədricən dünya birliyi tərəfindən qəbul edilən davamlı inkişaf üçün təhsil modeli kimi qlobal bir proses təhsilə çevriləcək, sonra bu təhsil modeli vasitəsilə zəhin sferasının formalaşması prosesində noosferik təhsilə istiqamətlənəcək. İnkişaf etmiş təhsil prosesinin davamlı inkişaf üçün təhsil modelinin funksiyaları ümumilikdə və ortaya çıxan bütövlükdə ənənəvi təhsil funksiyalarının dəyişdirilməsinə, yeni keyfiyyət səviyyəsinə gətirilməlidir.

XXI əsrin yeni təhsil modelləri qabaqcıl təhsil problemlərinin təhlili ilə əlaqədar ardıcılıqla və əzmlə qurulmalıdır. Onsuz da bu gün (dünən olmasa) onları təhsil probleminə konseptual yanaşmalara daxil etmək lazımdır. Sosial elmlərin mövqeyi, tarixən köhnəlmiş istehlakçılığın dağıdıcı nəticələrini aradan qaldırmaq, texnoloji tərəqqinin təbiiqinə məqsədyönlü bir hərəkətə təkan vermək üçündür. Bu, hər şeydən əvvəl, elmi və təhsil inqilabıdır, inkişafının əsas sahəsi biliklərin yaranması, təhsili, problemləri ilə əlaqəli insanların şüur və davranışlarıdır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı, “Azərbaycan” qəzeti 30 dekabr 2012-ci il
2. Abbasov Ə.F. Fəlsəfə, elm, gerçəklik: postneoklassik epistemologiyaya doğru. Müasir Fəlsəfə və Azərbaycan: Taix, Nəzəriyyə, Tədris. Bakı. “Elm”, 2011, 492s
3. Nəzərov M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosialmədəni problemləri. Monoqrafiya Bakı – Mütərcim – 2018. 296 s.
4. Nəzərova G.M. Pedaqoji sinergetikanın nəzəri əsasları. Bakı-Mütərcim- 2017.
5. Нейматов Я.М. Образование в XXI веке: тенденции и прогнозы. -М.: Алгоритм, 2002. 480с
6. Турченко В.Н. Социология образования. Фундаментальные основы. - LAP Lambert Academic Publishing GmbH & Co, 2012. 488 с.

Г.М.Назарова

Эволюционная парадигма и модели современного образования

Резюме

В статье анализируется эволюционный подход к изучению образовательных парадигм и моделей в перспективе перехода к устойчивому развитию в современных условиях. В статье также отражены фундаментальные эволюционные изменения в образовательном процессе от эволюционной парадигмы современного образования к устойчивому развитию и обучению для глобальной ноосферно-ориентированной структуры.

G.M.Nazarova

Evolutionary paradigms and models of modern education

Summary

The article analyzes the evolutionary approach to the study of educational paradigms and models in the perspective of the transition to sustainable development in modern conditions. Also, the evolutionary paradigm of modern education reflects the fundamental evolutionary changes of educational processes from forms of development to sustainable development and teaching for a global noosphere-oriented structure.

Rəyçi: ped.e.d., prof. E.M.Quliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 09.08.2020

M.QƏRİBOVA**Azərbaycan Dillər Universiteti**
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)**ALMAN DİLİNİN PRAQMATİDİKTİK TƏDRİSİ PROSESİNDƏ
YENİ DƏRS VƏSAİTLƏRİ VƏ DƏRSLİKLƏRİN
SİSTEMLİ HAZIRLANMASI İŞİNİN TƏŞKİLİ***Açar sözlər:* praqmatidiktik tədris, real situasiya, dərs vəsaiti, bacarıq və vərdişlər.*Ключевые слова:* прагматидидактическое обучение, реальная ситуация, учебники, навыки и привычки*Key words:* pragmatidactic teaching, real situation, textbooks, skills and habits.

Təhsilin inkişafı və onun uğurlu təşkili bu gün Azərbaycanda təhsil sahəsində dövlət standartlarına uyğun xeyli dərəcədə innovativ dərs vəsaitləri və dərsliklərin hazırlanmasını vacib hesab edir. Alman dilinin orta və ali məktəblərdə tədrisi ilə bağlı mövcud problemləri həll etmək üçün tədris proqramlarında müvafiq dəyişikliklər aparılır. Beləki, təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi və modernləşməsi ölkəmizin digər ölkələrə integrasiyasına və dünya təhsil məkanında nüfuzunun artmasına zəmin yaradır. Baxmayaraq ki, orta ümumtəhsil məktəb dərsliklərinin hazırlanması prosesi başlasada ali məktəb tələbələri üçün hələ də bu sahədə islahatlar aparılmır. Məqsədə nail olmaq üçün ali məktəb tələbələrinin yeni dərs vəsaitləri və dərsliklərlə təmin olunması istiqamətində ölkəmizin təhsil sistemində islahatların aparılması zəruridir. Elmin və təhsilin inkişafı bu gün dərslik sahəsində boşluqların olduğunu nəzərə alaraq onların keyfiyyətinin araşdırılmasını tələb edir. Bu səbəbdən alman dilinin yeni praqmatidiktik təlimlər əsasında əldə edilməsi üçün innovativ dərsliklərin işlənilməsinə müasir dövrün ən aktual problemi hesab etmək olar.

Ali təhsil səviyyəsində tələbə fəaliyyətinin inkişafı proqramı olmalıdır. Bu proqramın istiqaməti dərsliklərin hazırlanmasında nəzərə alınmalıdır:

- a) mənimləmənin səmərəliliyinin artırılması;
- b) tələbələrdə sistemli fikir və təcrübənin formalaşması;
- e) təcrübəyə yönəlmiş layihə və tədqiqat fəaliyyətlərinin təşkili metodlarının, texnologiyalarının və formalarının tətbiqi;
- d) tətbiqetmə bacarıqlarının formalaşdırılması və tədqiqat nəticələrinin tələbələr tərəfindən təqdimatı;

- c) elmi, fərdi və ya sosial baxımdan əhəmiyyətli problemlərin nəticələri ilə əsaslanması.

Təqdim olunan yeni proqramların məzmununda əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq mövzu seçiminə görə bir çox fəaliyyətlərin, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etməsinə səbəb olan faktorlar əsas yer tutur:

- dil bilikləri, hadisələrə münasibət
- intellektual qabiliyyət
- məlumat və nitq qabiliyyəti
- xarici dildə ünsiyyət qurma qabiliyyəti
- vizual və qrafik tətbiqetmə qabiliyyəti
- dil biliklərini yaradıcı tətbiq etməklə məlumat ötürülməsini həyata keçirmək bacarığı
- eksperimental işləmə qabiliyyəti
- problemləri həll etmək və nəticələri şərh etmək qabiliyyəti
- qiymətləndirmə bacarığı

Bundan əlavə, müasir xarici dil dərslərinin təşkili üçün dərsliklərdə əsasən aşağıdakı tələblərə diqqət yetirilməlidir: elmə, təhsilə, mədəniyyətə, texnologiyaya, təbiət və cəmiyyətə münasibət dəyərləri. Qeyd edək ki, dərslərin uğurlu təşkilində dərsliklə yanaşı müəllim daima öz

üzərində işləməli, peşəsinə yaradıcı yanaşmalıdır. Müəllim bir dərsə və ya hər hansı fəaliyyətə hazırlaşması üçün geniş məlumat əldə etməli, məlumatı öyrənməli, yenidən düşünməli və metodiki ədəbiyyatları izləməlidir. O, yalnız peşə və pedaqoji bacarıqlarını təkmilləşdirməklə dərslərini mükəmməl tədris edən müəllim adına layiq görülmə bilər.

Məlumdur ki, alman dili dərslərinin təkmilləşdirilməsinin müasir problemlərindən ən vacib olanı dərs vəsaitləri və dərsliklərdir. Dərsə verilən tələblərə görə dərsliklərin məzmunu aşağıdakıları əks etdirməlidir:

- dərslərin tələbə və tərtibçiyə uyğunluğu olması,
- tədris proqramının metodik, təlim strategiyası və taktikasını əks etdirməsi,
- təlimin məqsəd və vəzifələri, təlimin məzmunu və prinsipləri.

Xarici dilin (alman) mənimsəməsində dərs vəsaitlərinin və dərsliklərin hazırlanması, tələbələrə bu dərsliklərlə təmin olunması dildən bir ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəsini asanlaşdırır və eyni zamanda dil öyrəniləndə kommunikativ sərəfənin inkişafına təkan vermiş olur. Qeyd edək ki, tədqiqatlar təlimin səmərəli təşkili üçün dərs vəsaitlərinin və dərsliklərin məzmun standartlarına cavab verən aşağıdakı əsas tərkib hissələrinin olduğunu təyin edir:

- ✓ oxu kitabı;
- ✓ iş dəftəri;
- ✓ müəllimin əl kitabı;
- ✓ texniki vəsaitlər və s...

İlk növbədə dərslərin tərkib hissələri olan oxu kitabı və iş dəftərləri, şifahi və yazılı nitq inkişaf etdirən texniki vasitələr dərslərin məzmununu real situasiyalara əsaslanan mövzularla (mətnləri, rollu dialoqları) əlaqələndirməlidir. H. Hansa, P.Bimmelə, B. Kasta və G.Noynerə görə yaxşı dərslik dərsləri addım addım izləyir və onu fəal təşkil edir [9]. Qeyd etmək lazımdır ki, dərslikləri hazırlamaq və onu inkişaf etdirmək üçün bir çox faktorların təsiri dənilməzdir. Bura daxildir:

- Sosiomədəni faktorlar (dili öyrənilən ölkə haqqında bütün sosiomədəni məlumatlar);
- Metodik və didaktik faktorlar (ümumi təlim və tərtibə məqsədləri, müəllim keyfiyyəti və tələbə fəallığı);
- Fənnə aid xüsusi faktorlar (fənnin aktual sahələrinin işlənməsi -dil,ədəbiyyat,mətn);
- Fənn dərslərinin faktorları (dərslərin bölgüsü, iş formaları, dərslərin gedişi) [9] .

Dərslərin keyfiyyətli hazırlanmasına və inkişaf etdirilməsinə növbəti vacib faktorlardan biri də müəllif və nəşriyyatın təsiridir. Son illər dərsliklərin innovativ metodlarla işlənilməsi məqsədi kommunikativ vərdişlərin formalaşmasına yönələn bilik və bacarıqların əldə edilməsidir. Müasir xarici dil dərsliklərinin hazırlanmasına diqqət etsək dərslərin dil materialları (autentik mövzular, kreativ mətnlər, çalışma və tapşırıqlar, rəngli və canlı şəkillər) ilə zəngin olduğunun şahidi oluruq. Deməli, yeni dərsliklərlə dil dərslərini maraqlı və keyfiyyətli təşkil etmək, problemlərin həlli yollarını tapmaq, kommunikativ vərdişləri inkişaf etdirmək, qarşılıqlı ünsiyyəti yaratmaq və digər vərdişləri əldə etmək üçün xarici dillərin tədrisi metodikası və didaktikası sahəsi dərsliklərin hazırlanması prosesində əsas istiqamətdir. Dərsliklərin uğurlu işlənilməsində hansı faktorun daha müsbət təsir etdiyi nəzərə alınmalıdır. Xarici dil dərslikləri dərslərin təşkilində aşağıdakı kriteriyalara əsaslanmalıdır:

- Tədris planına uyğun olmalıdır.
- Təhsil pilləsinə uyğun məzmun seçilməlidir.
- Tələbələrə bilik səviyyəsinə uyğun mövzular təqdim edilməlidir.
- Dərsləri fəal təşkil edən təlim materialları ilə zəngin olmalıdır.
- Mədəniyyətlərarası kommunikasiya nitq tapşırıqları ilə təşkil edilməlidir.
- Qarşılıqlı ünsiyyət real situasiyalar vasitəsi ilə yaradılmalıdır.
- Dərslik təlim materiallarını fəal metodlarla idarə etməlidir.

Dərslərin əsas komponentlərindən olan dərslik və dərs vəsaitlərinin əhəmiyyəti dərslərin təşkilində müəllimin dərslə əlaqəsini təmin edir və müəllimin planlaşdırmadan qiymətlən-

dirməyə qədər bütün fəaliyyətini istiqamətləndirir. Yeni xarici dil dərsləkləri tələbələrdə aktiv təlim imkanlarından geniş istifadə olunmasına və təlim prosesinə maraqlarının artırılmasına səbəb olur.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, xarici dillərin tədrisində fəal təlimə əsaslanan müəllimlər müasir təlim texnologiyalarından yararlanaraq dərsləklərin seçilməsinə diqqət verməli və müasir tələblərə cavab verən dərslərin təşkilinə hazır olmalıdırlar. Bu əsasda xarici dil dərslərinin yeni xarici dil dərsləkləri ilə təşkilində dərslərin planlaşdırılması zəruridir. Bəs yeni dərsləkləri səciyyələndirən əsas cəhətlər hansılardır?

- kognitiv öyrənmə və mənimsəmə ,
- motivasiya,
- öyrənilən dildə nailiyyət,
- intellektual faktorlar,
- sosial-mədəni faktorlar.

Xarici dil dərsləkləri hər bir dövlətin mənafeyini qoruyur və qeyd edilən bu faktlar dərsləyin məzmununun ümumi məcmuəsidir. Ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrin xarici dil biliklərini reallaşdırmaq üçün dərslərin prosesində təlim nəticələri ilə təsdiq olunmuş bilik səviyyələri müəyyən edilir. Yeni dərsləklərin və təlim vasitələrinin tələbləri yuxarı kurs tələbələrinin hər hansı xarici dili mənimsəməsinə imkan verir. Beləki, xarici dil dərsləklərinin tərtibi üçün zəruri hesab edilən xüsusiyyətləri təqdim etmək olar:

- Kommunikativ səriştənin formalaşmasına və təkmilləşməsinə dil materialları xidmət etməlidir.

- Produktiv və reseptiv bacarıq və vərdisləri inkişaf etdirəcək çalışmaların tətbiqi zəruridir.
- Dilin aspektlərini inkişaf etdirən materiallara xüsusi diqqət yetirilməlidir.
- Xalqlar və mədəniyyətlər haqqında maraqlı məlumatlar işlənilməlidir.
- Real situasiyalar qarşılıqlı ünsiyyət yaratmağa səbəb olmalıdır.
- Autentik mətnlər yaxşı nəticələr əldə etməyə həvəsləndirir.
- Didaktik məqsədlər dərsləyin əsas məzmununu təşkil edir.
- Bilik, bacarıq və vərdislər fəal iş formaları ilə inkişaf etdirilir.
- İllustrativ təsvirlər və vizuallıq motivasiyaedici olmalıdır.

Son illər dilin pragmadidaktik əsasda mənimsənilməsi yeni dərslərin vəsaitlərinin, dərsləklərin, tədris proqramlarının və fənn standartlarının tələbləri baxımından dərsləklərdə islahatların aparılmasını tələb edir və bu islahatların məzmununu həmçinin xarici dil dərsləklərinin təhlilində metodiki meyarların araşdırılması yollarını, yeni metodoloji xüsusiyyətləri təşkil edir. Beləki, alman dilinin tədrisi sahəsində qarşıda duran əsas problemlər: ali məktəblərin yuxarı kurs tələbələri üçün dərsləklərin metodiki sistemini yaratmaq və onun tətbiqi üzrə metodiki səmərəli təlim üsullarını işləyib hazırlamaq, biliklərin formalaşmasında əsas istiqamət kimi dərsləklərin, didaktik proqramların tədqiq edilməsi, məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi, qarşıya çıxan çətinliklər və bu sahədəki çatışmamazlıqlar, səmərəli üsullar və onların nəticələri təşkil edir. Ali məktəblərdə xarici dil fənnləri üçün dərslərin vəsaitləri və dərsləklərin hazırlanması və inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə tədqiqat prosesində onun nəzəri və didaktik sahələrinə nəzər yetirmək və aşağıdakıları müəyyənləşdirmək lazımdır:

1. Alman dili dərsləklərinin təhlilinin nəzəri əsaslarını araşdırmaq;

2. Problem baxımından elmi-pedaqoji ədəbiyyatın, proqram və dərsləklərin təhlilini aparmaq;

3. Məktəb təcrübəsi əsasında alman dili dərsləklərinin eksperimental təhlili zamanı aşkar olunan səhvləri müəyyənləşdirmək ;

4. Yeni dərsləklərin strukturu, didaktik, lingvistik və mövzu seçimi üçün meyarları, əyani vəsaitlərə görə təhlili sisteminin səmərəliliyini yoxlamaq üçün eksperimental tədrisi həyata keçirmək.

Problemin öyrənilməsi məqsədi ilə Azərbaycanda alman dili dərsləklərinin tədqiqatı prosesində elmi, metodiki ədəbiyyatların araşdırılması metodiki meyarlar (yuxarı kurs tələbələri üçün) aşağıdakı şərtlər əsasında yerinə yetirilə bilər:

1. Dil fakültələrinin yuxarı kurslarında xarici dillərin tədrisi prosesi təlim nəticələri və standartların tələbinə uyğun xarici dil proqramı əsasında dərsləklərlə təmin edilərsə;
2. Yuxarı kurs tələbələri üçün alman dili dərsləklərinin təlimdə tədrisin didaktik və lingvistik amilləri nəzərə alınarsa;
3. Dərsləklərdə fəal təlimin tələblərinə uyğun təlim strategiyaları, təlimin təşkil prinsipləri və metodoloji aspektləri düzgün tətbiq olunarsa;
4. Alman dili dərsləklərində çalışmalar məqsədyönlü, sistemli, mərhələli şəkildə düzgün istifadə olunarsa.

Ali təhsil səviyyəsində alman dili dərsləklərinin sistemli şəkildə formalaşdırılmasının araşdırılması və dil biliklərinin mənimsənilməsində dərsləklərin əsas lingvistik, pragmatik, didaktik və metodoloji xüsusiyyətlərinin tədqiq olunması tələb edir ki, bu baxımdan yeni tədris proqramının və dərsləklərin təhsildə rolu, dərsləklərdə sistemlilik, proqram standartlarına uyğun metodologiyası təsvir və dil bacarıqları üzrə metod və üsullar təsnif edilsin. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyətini tələbələrin alman dil bacarıq və vərdislərinin formalaşdırılmasını təmin edən faktorlardan biri kimi mövcud xarici dil fənn proqramının tələblərinə uyğun dərsləklərin öyrənilməsi təşkil edir. İrəli sürülən yeni elmi-nəzəri fikirlər alman dilinin tədrisi metodikasında təhsilənlərin maraqlarına uyğunluğunu və sistemliliyini təmin edir. Yeni metodiki istiqamətlər dərsləklərin məqsədyönlü şəkildə təşkilinə və tərtibinə imkan verəcəkdir. Qeyd etməliyik ki, bu günə qədər alman dili üzrə ali məktəb dərsləkləri geniş işlənilməmişdir. Xarici dilə yiyələnmək istəyən tələbələrin üzləşdiyi çətinlikləri nəzəri və praktiki cəhətdən araşdırarkən aşağıdakı problemlərlə rastlaşırıq. Beləki:

1. Alman dilinin ənənəvi tədris proqramı üzrə tərtib olunmuş dərsləkləri müasir tələblərə uyğun gəlmir.
2. Alman dili dərsləklərinin nəzəri məsələləri araşdırılmalı və bu dərsləklər üzrə alman dilinin sistemli tədrisi təşkil edilməlidir.
3. Alman dilinin yuxarı kurslar üzrə tədrisi akademik səviyyədə fənn proqramının məzmununda nəzərə alınmalıdır.
4. Alman dilinin tədrisi metodikası dərsləkləri yeni islahatlarla təkmilləşdirməli, təlimdə yeni texnoloji vasitələrdən istifadə və tənqidi təfəkkür bacarıqlarını formalaşdıran yeni üsullar müəyyən etməlidir.
5. Alman dili dərslərində və dərsləndənkənər mühitdə istifadə olunan kommunikativ fəaliyyətlər xarici dil təhsil proqramına daxil edilməli, dərsləklərdə öz əksini tapmalı və tədris prosesində tətbiq olunmalıdır.
6. Qarşılıqlı mədəniyyətlərarası situasiyalarda tələbələrin pragmatik çətinliklərinin yaranmaması üçün dərsləklərdə həmin ölkənin milli-mənəvi dəyərləri və mədəniyyəti təbliq edilsin və öyrənilsin.

Xarici dil fakültələrinin yuxarı kurs tələbələrinə müasir alman dili bazası əsasında dərsləklərin pragmadidaktik əsaslarla işlənilməsi prosesi təhsil sisteminin aktual mövzudur. Həmçinin tədqiqat yeni dərsləklərdə mövcud dil yeniliklərinin, transformasiyaların, digər dillərdən alınma sözlərin, fraseologizimlərin, leksik birləşmələrin müxtəlif funksional-stilistik reqistrarda və eyni zamanda real mədəniyyətlərarası kommunikasiyada iştirakını təmin etməkdir [12]. Xarici dil fakültəsinin yuxarı kurs tələbələrinin peşəkar lingvist hazırlanması üçün alman dili dərsləklərinin və dərsləndənkənər pragmadidaktik əsaslarla formalaşması, real mədəniyyətlərarası kommunikasiyada müxtəlif sferalarda sərbəst ünsiyyətin yaradılması istiqamətdə çalışmalar sisteminin işlənilib hazırlanması dərsləklərin tərkib hissəsi kimi qarşıda duran vəzifələrdən biridir. Müzakirələr və fikir mübadiləsi çərçivəsində danışıda formal, qeyri-formal ünsiyyətin yaradılması, gənclər və ya tələbələrə, regionlara aid danışılar sisteminin işlənilib ha-

zırlanması xarici dil dərsləklərinin tərkib hissəsi olaraq təlimin səmərəli təşkilində müəllim üçün istiqamətverici rol oynayır. Dərslək komplektinin əhəmiyyəti təhsil prosesində müəllim-tələbə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini təmin edir və müəllimin planlaşdırmadan qiymətləndirməyə qədər bütün fəaliyyətini istiqamətləndirir. Yeni dərsləklər təlim prosesində tələbələrə bilik və bacarıqlarının genişlənməsinə imkan yaradır, təlim marağını gücləndirir, tələbələrə axtarışlara, yeni məlumatlar əldə etməyə sövq edir, məntiqi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir və zəruri həyati bacarıqların formalaşmasına zəmin yaradır. Yeni dərslər vəsaitləri, dərsləklər fəal təlim şəraitinin yaradılmasını tələb edir. Dərslək - dövlət təhsil standartları əsasında hazırlanan, tələbələrdə müstəqil tədqiqatçılıq və yaradıcılıq vərdişlərinin aşılmasına, demokratik dünyagörüşünün formalaşmasına imkan yaradan, onları düşünməyə sövq edən, məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirən, tətbiqi xarakter daşıyan, integrativ xüsusiyyətə malik əsas dərslər vəsaitidir. Qeyd etmək olar ki, praqmadidaktik aspektdə hazırlanan dərsləkdəki mövzular ənənəvi dərsləklərdən fərqli olaraq aşağıdakıları mühüm hesab edir:

- Tələbələrdə dilin kommunikativ səriştəliyinin keyfiyyət göstəricilərini daha yüksək əldə etmək vacibdir;
- Dil mütəxəssislərinin real mədəniyyətlərarası kommunikasiyada iştirakını təmin edib, danışq ünsiyyətini müxtəlif reqistrlərdə reallaşdırın;
- Tədrisin metodikası və təşkili praqmadidaktik prinsiplərə əsaslanan dərsləklərə cavab versin;
- Auditoriya şəraitində mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın yaradılması üçün çalışmalar sistemi peşəkar səviyyədə hazırlansın;
- Danışq praktikasında müxtəlif qısaltmalar, leksik vahidlər, başqa dillərdən keçən sözlərin işlədilməsi, müasir leksik vahidlərin alman dilinə təsiri dərsləklərdə öz əksini tapmalıdır.

Təhsilənlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini təlim nəticələri- təhsilin nəticəyönümlülük, tələbyönümlülük, integrativlik prinsipləri əsasında müəyyən edir, dilin kommunikativ səriştəliliyinin yaradılmasını dilin leksik bazasının yeniliklərlə öyrənilməsi texnologiyaları ilə (çalışmalar, tapşırıqlar, kommunikativ tapşırıqlar, autentik tapşırıqlar, treyninqlər və s.) didaktik zəmin yaradır, tədris materiallarının təlim prosesinə uyğun hazırlanması təhsilənlərin həyati bacarıqlara yiyələnməsi və keyfiyyətli təhsil almaq üçün imkanların yaradılmasına səbəb olar. Alman dilinin mənimsəməsində qeyd etdiyimiz bu istiqamət vacib hesab edilir və bu sahə real həyatdan dil nümunələri, yaranan problemləri müqaisə ilə araşdırma, dili öyrənilən ölkənin mədəniyyəti ilə əlaqələndirmədə məqsədəuyğundur və həm də globallaşma prosesində alman dilində ünsiyyətin yaradılması məsələləri tədrisdə qarşıya qoyulan məqsəddir. Tələbələrə kommunikativ vərdişlərinin mədəniyyətlərarası səviyyədə inkişaf etdirilməsini bütün nitq fəaliyyətlərinin keyfiyyətli əldə edilməsi hesabına (dinləyib anlamaq, danışq, oxu, yazı), autentik mətnlərin əsasında hazırlanan yeni dərslər vəsaitləri və dərsləklərin hesabına səmərəli tədqiqat işinin aktuallığı məhz qeyd olunan fikirlərlə şərtlənir.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. III, Semantika və Praqmatika. Bakı. Mütərcim. 2009, 310 s.
2. Veysəlli F.Y. Semiotika. Studia Philologica. IV. Bakı. Mütərcim. 2010, 340 s.
3. M.N. Qəribova. İxtisas fakültələrinin aşağı kurslarında alman dilinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadə. Monoqrafiya, Bakı: Elm və təhsil, 2016, 204 s.
4. Гусейнзаде Г. Обучение речевой коммуникация на иностранном языке, Баку, Мутарджим, 2001, 314 с.
5. Гальскова Н. Д., Современная методика обучение иностранном языком, М., Аркти, 2003, с. 432
6. Гез Н.И., Методика обучение иностранным языком, М., 1982, с. 351
7. Гак В.Г. Прагматика // Русский язык. Энциклопедия. 2-е изд. Москва. 1997, с. 361

8. Исмаилова, Методика обучения диалогической речи современного языка на начальных курсах языков вузов, Баку, Мутарджим, 2002, с. 422
9. Bimmel P., B.Kast., G.Neuner. Deutschunterrichtplanen. Arbeit mit Lehrwerkslektionen. München: Langenscheidt, 176 с.
10. Bremer kollektiv. Didaktik und methodik des Deutschunterrichts. Stuttgart/Weimar: I.B.Metzler, 1974, 196 s.
11. Roche J. Fremdsprachenerwerb/Fremdsprachendidaktik. Tübingen: A.Francke Verlag, 2008, 286 s.
12. Moosmüller A. Interkulturelle Kommunikation. Münster: Waxmann Gmbh, 2007, 181 s.

М.Гарибова

**Организация систематической подготовки новых учебников
в процессе практического обучения немецкому языку
*Резюме***

Развитие науки и образования в Азербайджане сегодня считает необходимым изучение наличия пробелов в области учебников и их качества, разработку новых учебников на основе прагматической дидактической подготовки. Следует отметить, что на сегодняшний день университетские учебники немецкого языка не получили широкого распространения. Процесс разработки учебников для старшеклассников факультетов иностранных языков на основе современного немецкого языка на прагматико-дидактической основе является актуальной проблемой системы образования. Для достижения этой цели необходимо провести реформы в системе образования нашей страны по обеспечению старшеклассников новыми учебными пособиями и учебниками.

M.Garibova

**Organization of systematic development of new textbooks
in the process of pragmatic teaching of German
*Summary***

The development of science and education in Azerbaijan today considers it necessary to examine the existence of gaps in the field of textbooks and their quality, the development of new textbooks based on pragmatic didactic training. It should be noted that to date, university textbooks on the German language have not been widely developed. The process of developing textbooks for senior students of foreign language faculties on the basis of modern German language on a pragmatic-didactic basis is a topical issue of the education system. To achieve this goal, it is necessary to carry out reforms in the education system of our country to provide senior students with new teaching aids and textbooks.

Rəyçi: ped.f.d. Q.V.Axundova

Redaksiyaya daxil olub: 06.10.2020

N.T.QULİYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

İCTİMAİ FƏALİYYƏT PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN İCTİMAİ FƏALLIĞININ FORMALAŞDIRILMASINDA ŞƏXSİYYƏT KEYFİYYƏTLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: ictimai fəallıq, motivlər, ictimai borc, vərdiş, yaradıcılıq, təşkilatçılıq.

Ключевые слова: общественная активность, мотивы, общественная обязанность, привычка, деятельность, организаторство.

Key words: social activity, motives, public debt, habit, creativity, organizational skill.

Gənclərdə mənəvi əməllərə, hərəkətlərə daxili cəhd inandırmanın bu və ya digər metodu vasitəsilə, ilk növbədə onun öz şəxsi ictimai təcrübəsi ilə meydana gələrək inkişaf edir. İctimai təcrübənin və şüurun inkişafı sayəsində tələbənin davranışının mənəvi motivləri sabit, qüvvətli olur və kollektivin mənafeyinə uyğun gəlir. Bundan başqas, tələbə öz iradəsini möhkəmləndirir, ictimai fəaliyyət üçün lazımı bacarıq və vərdişlər qazanır. Nöqsanlara qarşı barışmazlıq ictimai fəallığın səmərəliyindən ötrü başlıca şərtidir. Ugurlu fəaliyyətə mane olanları aradan qaldırmadan qısa müddətdə uğur qazanmaq çətindir. Bu da unudula bilməz ki, nöqsanlara qarşı mübarizə aparmaq istəyən şəxsin özü düz olmalı, özünə qarşı tələbkərliliyi artırmalı, ünvanına söylənən haqlı iraddan nəticə çıxarmalı, özünü təkmilləşdirməlidir. Psixoloqlar heç də təsadüfi olaraq bu qənaətə gəlmirlər ki, tələbatlar insan fəallığının mənbəyidir. Şəxsiyyətin istənilən fəaliyyəti onun tələbi, yaxud tələbatı ilə sıx surətdə bağlıdır. Həyatda insan nəyə isə tələbat, ehtiyac hiss edir. Həmin tələbatı, ehtiyacı ödəmək onu hərəkətə gətirir.

S.L.Rubinşteynin fikrincə, şəxsiyyətin tələbatı onu fəaliyyətə təhrik edən ilk amillər-dəndir; onların sayəsində və onların tərkibində insan fəal varlıq kimi çıxış edir.

S.L. Rubinşteyn yazır: "Tələbatda sanki ehtiyac hiss edən və eyni zamanda bir varlıq kimi əzab çəkən və onunla birgə fəal varlıq kimi artıq insanın özü yerləşmişdir". Məlum olduğu kimi, tələbatlar maddi (yeməyə, geyimə, mənzilə olan tələbat) və mənəvi olmaqla iki yerə ayrılır. İctimai fəallıqla bağlı tələbatlar məhz mənəvi tələbatlardır. Tələbatlar dinamik səciyyəyə malikdir. Fəaliyyət və ünsiyyətin əhatə dairəsi get-gedə genişləndikcə tələbatlarda dəyişməyə, yeni məzmun və xarakter almağa başlayır (1, s. 314).

Şəxsiyyət keyfiyyətləri arasında hövsəlilik, təmkinlilik və səbir son dərəcə əhəmiyyətli rola malikdir. Hövsələ və təmkin ictimai fəallığın səviyyəsinə də müsbət təsir göstərir. Hövsələ, səbir və təmkin mənəvi normalara zidd olan, işin uğurlu olmasına mane olan hərəkət və əməlləri saxlamaq, dayandırmaq bacarığını yaradır. Gənclər tələbə kollektivində fəaliyyət göstərərək, onun tələblərini, lazım gələrsə bu tələbləri nəzərə almağı, tabe olmağı bacarmalı, öz maraq və meyllərini, söylərini, arzularını başqalarının maraq, meyl, arzu və məqsədləri ilə uzlaşdırmalıdır.

İctimai fəallıq eyni zamanda ətraf aləmlə bəllədləşmək qabiliyyəti ilə sıx surətdə əlaqədardır. Bəllədləşmə qabiliyyəti olmadan bu və ya digər işdə faydalı təşəbbüskarlıq göstərmək, öz qarşısına vəzifələr qoymaq çətindir. Uğur qazanmaq üçün qətiyyət lazımdır.

İctimai faydalı fəaliyyətdə tələbələr fəallığının səviyyəsi özifadəsini bilavasitə motivlərdə tapır.

Şəxsiyyət tələbatların təmin olunma üsullarına yiyələnəməlidir. Psixoloji ədəbiyyatla tanışlıqdan görünür ki, tələbatların təmin olunma üsullarında üç cəhət özünü aydın göstərir: 1) Bu üsulların konkretləşməsi və fərdiləşməsi; 2) bu üsulların dərkəndilməsi; 3) bu üsulların ictimailəşməsi (sosiallaşması).

Psixoloji nöqteyi-nəzərdən sonuncunun rolu xüsusilə böyükdür. Şəxsiyyətin tələbatları ictimai-tarixi səciyyəyə malikdir. Bu tələbatlar cəmiyyətdə, müəyyən tarixi şəraitdə təşəkkül taparaq inkişafda olur. Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi eyni zamanda tələbatların həm məzmununu, həm təmin olunma üsullarını, həm də vasitələrini şərtləndirir.

Tələbə gənclər öz tələbatlarını ödəmək üçün fəaliyyət göstərməlidirlər. Bu zaman tələbənin fəaliyyətini meydana gətirən motivlər ona yardımçı olur. A.N. Leontyevin qənaətinə, "Bu və ya digər fəaliyyət üçün şərt hər hansı bir tələbatdır. Lakin öz-özlüyündə tələbat fəaliyyətin konkret istiqamətlərini müəyyənləşdirə bilməz. Tələbat öz müəyyənliyini yalnız fəaliyyətin mövzusunda alır: o elə bil özünü orada aşkarlamalıdır. Tələbat müəyyənliyini fəaliyyətin mövzusunda tapdığından həmin mövzuda fəaliyyət motivi köməyə gəlir" (2, 159).

Deməli, tələbat tələbələrin ictimai fəallığının şərtidir, bu fəallığı isə motivlər doğurur. Tələbəni fəallığa işə sövq etməkdən ötrü isə motivlərə istər mənəvi, istərsə də maddi səciyyəli stimullaşdırma vasitələri tətbiq edilə bilər.

Tələbatlar şəxsiyyəti fəaliyyət göstərməyə sövq edir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, psixoloqların düzgün olaraq qeyd etdikləri kimi, fəaliyyətin məzmunu daha çox tələbatlarla deyil, fəaliyyətin qarşısında dayanan məqsədlə müəyyən olunur.

Bu, bir həqiqətdir ki, fəaliyyətin məqsədini və xarakterini heç də tələbatlar müəyyənləşdirmir. Bu işdə motivlərin rolu müstəsna dərəcədə böyükdür. Bu və ya digər şəxsin tələbatları ilə insan fəaliyyətinin məqsədi arasında mövcud olan əlaqə məhz motivlərin köməyi ilə bərqərar olur.

İnsan, o cümlədən tələbə müəyyən işə, başqa sözlə, fəaliyyətə başladıqda qarşısına məqsəd qoyur. Məqsəd aydınlığı fəaliyyətin səmərəli nəticələnməsindən ötrü vacibdir. "Kəlilə və Dimnə"də oxuyuruq: "Ağıllı adam gərək işin əvvəlində onun sonunun nə ilə qurtaracağını gözünün qabağına gətirə, yola çıxmamış hara gedəcəyini müəyyən edə. Əks halda o, yolun ortasında avara qalar".

K.D. Uşinski tərbiyəçinin fəaliyyətində də aydın məqsədin olmasını vacib bilirdi. Bu xüsusda yazırdı: "Yeni binanın bünövrəsini qoyarkən, nə tikmək istədiyini bilməyən arxitektora haqqında siz nə deyərsiniz? O bilmirki, tikdiyi bina həqiqət və məhəbbət allahına həsr olunmuş məbədgahdır, içərisində rahat yaşamaq üçün sadəcə evdirmə, başqa yerdən gələnlərin nəzərini cəlb etmək üçün yaraşıqlı, lakin mənasız təntənəli darvazadır, haqq-hesabını bilməyən səyahətçiləri soymaq üçün olan yaraşıqlı mehmanxanadır, yeyinti şeyləri bişirmək üçün mətbəxdirmi, nadir şeyləri mühafizə etmək üçün muzeydirmi, yoxsa heç kəsə, həyatda lazım olmayan hər cür köhnə şeyləri yığmaq üçün ambardımı? Öz fəaliyyətinin məqsədini aydın və dürüst təyin edə bilməyən tərbiyəçi haqqındada eyni şeyləri demək lazımdır".

Doğrudan da, şəxsiyyətin fəaliyyətinin səciyyəvi cəhəti belədir ki, bu fəaliyyət məqsədə yönəlmişdir. Məqsədə uyğunluq isə psixoloji baxımdan şəxsiyyətin zəruri xüsusiyyətlərindəndir. Lakin, bu da həqiqətdir ki, fəaliyyət zamanı məqsəd müəyyən edici rolə malik olmaq üçün hər bir adamdan ötrü şəxsi əhəmiyyət daşımalı, başqa sözlə, insanın motivləri ilə çulğalaşmalıdır.

Professorlar Ə.S. Bayramov və Ə.Ə. Əlizadənin qənaətinə, "motiv dedikdə, tələbatların təmin olunması ilə əlaqədar olaraq insanı fəaliyyətə təhrik edən amillər nəzərdə tutulur"(3,s 540).

Tələbənin motivləri onun fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir, onu bu fəaliyyəti həyata keçirməyə təhrik edir. Fəaliyyətə təhrik və istiqamətləndirmə tələbənin motivinin başlıca funksiyaları rolunu oynayır. Bu (şəxsiyyətin fəaliyyətə sövq etmək və fəaliyyətə yönəltmə), motivin psixoloji funksiyalarıdır.

Tələbəni fəaliyyətə bir çox motivlər təhrik edir. Lakin onların bir qismi başlıca, başqa qismi yardımçı olur. Onlar - əsas və ikinci dərəcəli bir-birilə əlaqəlidir, yardımçı motivlər aparıcılardan asılı şəkildə mövcuddur.

Tələbənin həyatda fəal mövqə tutmasına, ictimai fəallıq vərdişlərinə yiyələnməsinə şərait yaradan motivlər əsas motivlərdir.

Psixoloqlar motivləri fəaliyyət növlərinə görə təsnif edirlər. Bu baxımdan tələbələrin idraki və sosial motivləri özünə məxsus rol oynayır. Onları fəaliyyətə təhrik edən motivlər təşəkkül taparaq formalaşır və inkişaf edir. Bu proses motivasiya kimi nəzərdən keçirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, motiv, əvvəla, tələbənin öz fəaliyyətində daxili bir proses olaraq yaranır. Bu zaman o, könüllü şəkildə fəaliyyət göstərir; ikincisi, pedaqoji kollektiv üzvlərinin, valideynlərin və digər yaşlı adamların köməyi əsasında xarici proses kimi meydana gəlir.

Tələbənin ictimai fəallığında motivləşmə xüsusi rola malikdir. Tələbəni bir sıra səbəblər ictimai fəallığa təhrik edə bilər: ictimai borcu anlamaq, məsuliyyət hiss etmək, tələbə kollektivinin, təhsil aldığı ali məktəbin nüfuzunu qaldırmaq, özünün üstünlüyünü göstərmək, liderliyə can atmaq, fəal həyat mövqeyi qazanmaq, yaradıcılıq, təşkilatçılıq, rəhbərlik etmə bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirmək, özünü təsdiqləmək və s. və i.ə.

Professorlar Ə.S. Bayramov və Ə.Ə. Əlizadə yazırlar: "Motivləşmə dedikdə, orqanizmi fəallaşdıran və həmin fəallığı istiqamətləndirən təhriklər, insan fəaliyyətini və ya davranışını həyat əhəmiyyətli şəraitə, cisimlərə istiqamətləndirən, təhrik edən psixoloji törəmə və proseslərin məcmuyunu nəzərdə tutulur. Motiv rolunda tələbatlar və maraqlar, həvəs və emosiyalar, yönəliş və ideallar çıxış edə bilər".

İnsanın icra və idrak fəaliyyətinə motivləşmənin təsiri müxtəlif xarakterlidir. Bu, onunla bağlıdır ki, motivlər bir-birinə müxtəlif münasibət və nisbətdədirlər.

Təzahür xüsusiyyətləri və vəzifələri baxımdan tələbələrdə motivləşdirici amillər 3 qrupa əhatə edir: "a) Orqanizm nə üçün fəal vəziyyətə gəlir?" sualını təhlil edərkən həmin fəallığın mənbəyi kimi tələbatlar və instinktlər nəzərdən keçirilir; b) əgər orqanizmin fəallığının nəyə yönəldiyi, nəyin xatirinə başqasını deyil, müəyyən bir davranış və fəaliyyət aktını seçməklə bağlı olması təhlil olunursa, onda, hər şeydən əvvəl, motiv davranışı istiqamətləndirən səbəb kimi araşdırılır; c) davranışın dinamikasının necə və hansı tərzdə tənzim edilməsilə bağlı məsələ həll edilərkən hisslərin, emosiyaların, subyektiv yanaşmaların (arzu, istək, cəhdvəs.), yönəlişin insan davranışında təzahürü araşdırılır".

Professorlar Ə.S. Bayramov və Ə.Ə. Əlizadənin yuxarıdakı fikirlərilə bizdə razılaşırıq. Bu, bir həqiqətdir ki, hər bir fəaliyyətin nəticəsinə motivləşmənin göstərdiyi təsir xeyli dərəcədə məqsədin müəyyənləşdirilməsindən asılı olur. İcra fəaliyyəti lazımınca motivləşdikdə tələbə öz potensial imkanlarını səfərbər edir, öz işinin öhdəsindən uğurla gəlir. Motivləşmə optimal səviyyəyə malikdir. Bu səviyyə nə qədər yüksəlsə, icranın keyfiyyəti bir o qədər yüksək olur.

A.N. Leontyev motivi fəaliyyətin xarakteristikasında əsas məsələ kimi nəzərdən keçirir. O, fəaliyyətin ümumi axınında fəallığın makrostrukturunu meydana gətirən vahidləri müəyyənləşdirir. Bunlar "birincisi, ayrı-ayrı (xüsusi) fəaliyyətlərdir – meyar üzrə onları yaradan motivlərdir. Sonra hərəkət və əməllər – şüurlu məqsədlərə təbə olan proseslər ayrılır. Nəhayət, konkret məqsədə nail olmağın şərtlərindən bilavasitə asılı olan əməliyyatlardır".

İctimai fəallıq tamın ayrılmaz bir hissəsini təşkil edən (integral) anlayışdır. O, fəaliyyətin vəziyyəti, şəxsiyyətin qabiliyyətini və xüsusiyyətlərini dəyişən aktual tələbat kimi meydana gəlir.

Fəaliyyətin xüsusi vəziyyəti olmaq etibarilə ictimai fəallıq son dərəcə aydın ifadə olunmuş subyektiv cəhət kimi xarakterizə edilir. Aktual tələbat kimi o, məqsədli ustanovka sistemində həyata keçərək, şəxsiyyətin maraqlarını onun fəaliyyətinə yönəldir.

İctimai fəallıq dəyişdirici qabiliyyətlər kimi xüsusi biliklərdə, bacarıq və vərdislərdə; şəxsiyyətin sabit xüsusiyyəti kimi isə - məqsədə yönəlmişlikdə, həyat fəaliyyətində, müstəqillikdə və s. meydana çıxır.

İctimai fəallığın inkişaf göstəriciləri kimi subyektin, onun fəaliyyət predmetinə münasibəti və onunla qarşılıqlı, əlaqəsinin daxil olduğu fəaliyyətin əsas növü çıxış edir.

İnsan fəaliyyət göstərərək başqa adamlarla əməkdaşlığı həyata keçirir.

İnsanın mövcud olması üçün onun nəinki təbiətlə, həm də ictimai mühitlə daimi qarşılıqlı fəaliyyəti lazım gəlir. Bu qarşılıqlı fəaliyyət bir tərəfdən tələbat və digər tərəfdən ictimai mühiti dərk etmək, başqa bir tərəfdən bu mühiti dəyişmək formasında həyata keçirilir.

Qarşılıqlı fəaliyyətin baş verməsi üçün fəaliyyətdə iştirak etmək lazımdır. Nəticədə insan mühitlə öz qarşılıqlı əlaqəsini tənzim edir və ona nəzarət edir".

Fəaliyyətdə iştirak etməklə tələbələrin öz aralarında və hər bir tələbənin sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqə mexanizmi yaranır.

İnsanın, o cümlədən tələbənin ictimai mühitlə əlaqəsi insan orqanlarının hərəkəti olan fəaliyyət vasitəsilə meydana gəlir.

Ədəbiyyat

1. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М. 1946
2. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. М. 1975.
3. Bayramov Ə. S. Əlizadə Ə. Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 1989.

Н.Т.Гулиева

Роль личностных качеств в формировании общественной активности учащихся в процессе общественной деятельности.

Резюме

В статье выявлена роль личностных качеств в формировании общественной активности учащихся в процессе общественной деятельности. В процессе формирования общественной активности у учащихся ВУЗ-ов в центре внимания должно быть развитие таких качеств, имеющих важные значения, как общественная ответственность, общественный долг, способность справляться с задачей и чувство чести, коллективизм, организаторские способности и развитие привычек.

N.T.Guliyeva

Role of personal qualities in the formation of activity of students in the process of social activity

Summary

Article reveals the role of personal qualities in the formation of activity of students in the process of social activity. In the process of the formation of social activity among university students, the focus should be on the development of such qualities as social responsibility, public debt, the ability to cope with a task and a sense of honor, collectivism, organizational skills and habits, which are important.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 25.08.2020

Y.B.SƏMƏDOV

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

F.A.QURBANOVA

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

FİZİKİ TƏRBIYƏ VASİTƏLƏRİNİN TƏDQIQINƏ DAİR*Açar sözlər: fiziki hərəkətlər, vasitə, effekt, təkmilləşmə**Ключевые слова: физические упражнения, средства, воздействие, совершенство.**Key words: physical movements, aids, effect, perfection*

“Vasitə” termini “orta” sözündən əmələ gəlmişdir. Vasitə - insanın müəyyən məqsədlərə nail olması üçün yaradılmışdır. Fiziki təkmilləşmə vasitələrinə fiziki hərəkətlər, təbiətin təbii qüvvələri və gigiyenik faktorlar aiddir. Təbii olaraq, zaman formanın qarşısına da yeni tələblər qoyur.

Fiziki hərəkətlər – fiziki tərbiyənin əsas və spesifik vasitəsidir, məşğul olanlara istiqamətləndirilmiş təsiri həyata keçirən hərəkəti fəaliyyətin xüsusi növüdür.

Fiziki hərəkətlər – təhsil, təlim məsələləri və fiziki inkişaf məsələlərini həll edən hərəkəti fəaliyyətdir. Hərəkəti fəaliyyətin dəfələrlə yerinə yetirilməsi fiziki fəaliyyəti təşkil edir.

Təbiətin təbii qüvvələri, gigiyena faktorları köməkçi vasitələrdir. Onların köməyi ilə əsas vasitələr daha tam və yaxşı istifadə edilir, fiziki hərəkətlərlə məşğul olanlar üzərində effektiv təsir göstərməsi üçün, eləcə də məşğələlərin müvəffəqiyyətli təşkili və keçirilməsi üçün şərait yaradılır. Fiziki tərbiyənin əsas və köməkçi vasitələri vəhdətdə tətbiq edilməlidir. Bu baxımdan gimnastikanın rolu əvəzsizdir. “Gimnastika nəinki fiziki hazırlığı inkişaf etdirir, eyni zamanda gimnastika vasitələri arsenalında olan rəngarəng fiziki hərəkətləri və hərəkəti imkanlılığının inkişafı üçün müxtəlif hərəkətlər sistemini nəzərdə tutur” (1, s. 13).

Ayrılıqda götürülmüş fiziki hərəkətlərin yerinə yetirilməsində pedaqoji məqsəd və inkişafı effektiv təsirə nail olmaq mümkün deyil. Hərəkətin təkmilləşdirilməsi və ya fiziki keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi üçün hərəkətləri dəfələrlə təkrar etmək lazımdır (hərəkəti fəaliyyətlə). Bu halda, hərəkəti fəaliyyət orqanizmdə baş verən bir sıra proseslərlə və hadisələrlə müşayiət olunur (biokimyəvi, fizioloji, psixi, intellektual və s.).

“Fiziki hərəkətlər öz təbiətinə görə sərbəst hərəkətlərdir. Sərbəst hərəkətlər – müxtəlif həyat şəraitinin və tərbiyənin təsiri altında öyrənilmiş hərəkətlərdir. Onlar şüurlu yerinə yetirilir və insanın iradəsinə tabedir. Sərbəst hərəkətlər öz mahiyyətinə görə şərti refleks səciyyəsi daşıyır və baş beyin qabığının birgə fəaliyyətilə şərtləşdirilir” (3, s. 39).

Fiziki hərəkətlərin yerinə yetirilməsi orqanizmin müxtəlif sistem və funksiyalarının fəaliyyətini fəallaşdırır və bununla da, insan orqanizmində öz effektiv “iz”-ini qoymuş olur. Hərəkətlərin dəfələrlə təkrarı prosesində “iz” hərəkəti effektiv, adaptasiya nəzəriyyəsinə uyğun olaraq toplanır və orqanizmin morfoloji, funksional inkişaf prosesinə və məşğul olanların şəxsiyyətinin sosial-psixoloji inkişafına kömək edir. J.B.Lamark hərəkətlər qanununu aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: iş – orqanın istifadə dərəcəsinə görə qurulur. Lakin hərəkətin orqanizmə təsiri onun cismi və mənəvi qabiliyyətlərinin inkişafı ilə məhdudlaşmır.

Hərəkətin orqanizmə və insan şəxsiyyətinə göstərdiyi təsir hansı dərəcəyə uyğun olaraq, orqanizmin özü hərəkətləri vasitəsilə öz hərəkəti fəaliyyətini qurur. “Təşkil etmə icra edilmənin funksiyasını müəyyən edir və qurur” - hərəkət qanununun bu ikinci tərəfi ilk dəfə D.Didro tərəfindən ifadə edilmişdir. Elmi cəhətdən onun əsası hələ 1947-ci ildə N.A.Bernşteyn tərəfindən qoyulmuşdur. O, göstərmişdir ki, həyat şəraitinin dəyişməsi ilə ortaya çıxan neyrofizioloji təşkil etmənin hər yeni səviyyəsi ilə birgə, hərəkəti fəaliyyətin əvvəllər mövcud olmayan formalarının

reallaşdırılması imkanı yaranır. Bununla, orqanizm öz hərəkətlərini, J.B.Lamarkın iddia etdiyi kimi, təkcə sadəcə təkrarlar və hərəkətlərin effektinin toplanması ilə deyil, şəklini dəyişmiş təkrarlar və yaranmış hərəkəti məsələlərin həllinin daha rəşional vasitələrinin seçimi yolu ilə qurur.

Fiziki hərəkətlərin tətbiqi nəticəsində insanın orqanizmində və psixikasında yaranan effektin müxtəlif növləri ayırd edilir:

- tapşırıqların (məsələlərin) həllindən asılı olaraq, maarifləndirici, sağlamlaşdırıcı, tərbiyəvi, funksional-inkişafedici, tənəffüs, bərpaedici effektlər ayırd edilir;

- tətbiq edilən hərəkətlərin xarakterindən asılı olaraq spəşifik və qeyri-spəşifik (ümumi) ola bilər;

- hər hansı bir qabiliyyətin (funksiyanın) inkişaf və təkmilləşmə istiqamətindən asılı olaraq, güc, sürət, sürət-güc, aerob, anaerob və s. effekt növləri mövcuddur;

- əldə edilən nəticələrdən asılı olaraq, effekt müsbət, mənfi və neytral ola bilər;

- orqanizmdə adaptasiya dəyişikliklərinin həyata keçdiyi çərçivədə zamandan asılı olaraq, effekt bir məşğələ zamanı bir və ya bir sıra hərəkətlərin icrasında sonra ortaya çıxan təcili effektdə; bir neçə məşğələdən sonra təzahür edən cari effektdə və kumulyativ (ümumi) effektdə ayrılabilir.

Fiziki hərəkətlər, eyni zamanda, təlim və tərbiyə metodları kimi də nəzərdən keçirilir.

Fiziki hərəkətlərin ən əsas metodik əlaməti–onların tətbiqinin təkrarlanmasıdır ki, bu da müəllimə məşğul olanlara lazımı təsir göstərməyə imkan verir.

Fiziki hərəkətlərin köməyi ilə, bir tərəfdən, insanın orqanizminə bioloji təsir edilir, onun fiziki vəziyyəti dəyişir, digər tərəfdən – fiziki fəaliyyətin bir növünün ictimai-tarixi təcrübəsinin ötürülməsi, yəni ictimai təsiri baş verir.

Fiziki hərəkətlərin xarakterik əlaməti ondan ibarətdir ki, onlar insanların fəal hərəkəti fəaliyyəti ilə bağlıdır. Fiziki hərəkətlər özlüyündə məqsədyönlü və şüurlu hərəkətlərdir, onlar bir sıra psixi proseslər, hərəkətlər barədə anlayış, təfəkkür işi, həyəcanlar ilə bağlıdır, maraq və hissləri, iradə və xarakteri inkişaf etdirir, beləliklə də, insanın mənəvi cəhətdən inkişaf vasitələrindən biri hesab edilir. Fiziki hərəkətlər insanın fiziki və psixi fəaliyyətinin vəhdətinin göstəricisi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Onlar məşğul olanların nəinki orqanizminə, eyni zamanda şəxsiyyətinə də təsir edir. Məhz fiziki tərbiyə vasidəsi kimi oyunlardan istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Ə. Ağayevin fikri daha ətraflıdır : “Şəxsiyyətin tərbiyəsi və inkişafında oyundan istifadə uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinə və yaşlarına görə nəzərdə tutulur. Beş yaşa qədər dövrdə oyuncaqlarla məşğulluğa diqqət yetirilir. Bu zaman uşağın psixi və fizioloji inkişafına təsir diqqət mərkəzində dayanır. Yeniyetməlik yaşı dövründə əl-qol hərəkətlərini çəvikləndirən, davamlılıq, dözümlülük artıran, maraq, mənəfi, şərəf hisslərini inkişaf etdirən, birlik, şəxsi mən duyğusu, qabillik həvəsi və s. oyadan oyunlardan istifadə edilir.

İlk gənclik yaşında isə hərbi-idman oyunlarına, əmək-təsərrüfat fəaliyyətinə aid oyunlara diqqət yetirilir. Bu zaman böyüyən nəslin fiziki hazırlığını daha da təkmilləşdirmək, bu gücü vətənin qorunması və ölkənin iqtisadi inkişafı, hər kəsin özünü yaşada bilməsi üçün fəaliyyətə hazırlamaq əsas məqsəd olur. Gənclik yaşında isə bayramlarda, idman yarışlarında təşkil edilən ənənəvi oyunlardan istifadə edilir ki, bu oyunlar artıq şəxsiyyətin təsdiqinə xidmət edir. ... Təlimdə söz metod hesab edilirsə, tərbiyə prosesində isə vasitə rolunda çıxış edir” (2, s. 229-230).

Tarixi olaraq, əmək, hərbi və məişət fəaliyyəti (yeriş, qaçış, dırmanma, tullanmalar, atmalar, ağırlıqların daşınması, üzgüçülük və s.) ilə seçilən və şərti olaraq “təbii” adlanan fiziki hərəkətlərdən başqar, fiziki tərbiyənin nəzəriyyə və praktikasının inkişaf prosesində xüsusilə yaradılmış hərəkətlər də mövcuddur. Bunlar, hərəkətin əsaslarını öyrənmək üçün tətbiq edilən, “hərəkət məktəbi”ni yaradan, əsas fiziki keyfiyyətləri (qabiliyyətləri) inkişaf etdirən, xüsusi pedaqoji və müalicə məsələləri həll edən, analitik hərəkətlər olaraq adlandırılan hərəkətlərdir.

Bu hərəkətlərə, ən çox gimnastika alətlərində, müxtəlif alətlərlə və əşyalarla və s. ilə icra edilən hərəkətlər aid edilir. Bu qrup fiziki hərəkətlərin əsas xüsusiyyəti praktik gündəlik həyatda rastlaşdığımız hərəkətlərdən və fəaliyyətdən xeyli dərəcə müərrəd (fərqli) olmasıdır.

Fiziki hərəkətlər əmək fəaliyyətinin əsasında meydana çıxdığından, onların əməklə bir çox uyğunluqları vardır. Bu uyğunluqlar özünü biomexaniki, fizioloji və biokimyəvi mexanizmlərdə öz oxşarlığını göstərir. Lakin bu, fiziki hərəkətlər və əməyin oxşar olduğunu göstərmir: onların arasında prinsipial fərq var. Məlum olduğu kimi, əmək insanla təbiət arasında baş verən prosesdir. Xarici təbiəti dəyişməklə, insan onu, öz ehtiyaclarına uyğunlaşdırır. Lakin təbiətə təsir edərək və onu dəyişdirərək, əmək prosesində insan özünü də dəyişir. İstehsal prosesində fiziki əməyin insana təsiri müşayiətedici, istehsalın inkişaf qanunauyğunluqlarından asılı olan bir faktor kimi özünü göstərir. Fiziki əməkdən danışarkən, təkcə hərəkət fəaliyyətini, iş prosesində baş verən əzələ səylərini nəzərə almaq deyil, həmçinin istehsalat hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi ilə müşayiət olunan əsəb gərginliyini, psixi, iradi təzahürləri də nəzərə almaq lazımdır.

Fiziki hərəkətlərə gəlincə, bundan əvvəl qeyd edildiyi kimi, onların təsiri insanın özünün təbiətinə yönəlmiş və fiziki təkmilləşmə prosesinin qanunauyğunluqları ilə müəyyən edilir. Fiziki hərəkətlər vasitəsilə, insanın fiziki və mənəvi qabiliyyətlərinin inkişafı üçün yönəldirilmiş təsir həyata keçirilir. Ayrı-ayrı hallarda, fiziki hərəkətlərlə əlaqədə xarici mühitin əlverişli şəraitində (məşədə, çöldə iş və s.) yerinə yetirilən fiziki əmək, müəyyən edilmiş yüklə fiziki təkmilləşmənin köməkçi vasitəsi kimi çıxış edə bilər. Lakin bu cür istifadə olunan zaman, o, artıq fiziki tərbiyənin məqsədlərinə tabe olur, mahiyyəti və istiqaməti dəyişir. Beləliklə, fiziki hərəkətləri şəxsiyyətin fiziki kamilliyinin qanunları üzrə həyata keçirilən hərəkət fəaliyyəti kimi müəyyən etmək olar.

Ədəbiyyat

1. B.Ə.Nərimanov, S.Ə.Əliyeva, E.Ə.Nərimanov. İdman gimnastikası (ixtisasçılar və ümumi kurs tələbələri üçün dərslik).-Bakı, Müəllim" nəşriyyatı, 2004. -294 s.
2. Ə.Ə.Ağayev. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. "Avropa" nəşriyyatı. BAKI-2005. 288 səh.
3. Z.H.Rzayeva, Q.M.Cəfərov. "Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası" Bakı, 2004. 182səh.
4. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры(общие основы теории и методики физического воспитания; теоретико- методические аспекты спорта и профессионально-прикладных форм физической культуры); Учеб. для ин-тов.физ. культуры.- М.: Физкультура и спорт, 1991.-543с.

Я.Б.Самедов, Ф.А.Гурбанова

По изучению средств физического воспитания *Резюме*

В статье рассматриваются средства физического воспитания. Объясняется значение слова «средство». Подробно разъясняются физические упражнения, природные силы природы и гигиенические факторы, связанные со средствами физического совершенствования. Выявлены различные виды воздействия на организм и психику человека в результате применения физических упражнений. Исследованы научные источники по теме.

Y.B.Samadov, F.A.Gurbanova

In the study of physical education *Summary*

The article discusses the means of physical education. The essence of the word "vehicle" is explained. Physical movements, natural forces of nature and hygienic factors related to the means of physical improvement are explained in detail. Different types of effects on the human body and psyche as a result of the application of physical movements have been identified.

Scientific sources related to the topic have been researched.

Rəyçi: prof. Q.M.Cəfərov
Redaksiyaya daxil olub: 05.08.2020

Y.B.SƏMƏDOV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***V.M.VƏLİYEV****Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası**

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

FİZİKİ TƏRBİYƏ SİSTEMİNİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİNƏ DAİR*Açar sözlər: fiziki tərbiyə sistemi, ictimai, hərəkət, məşğələ**Ключевые слова: система физического воспитания, социальная, движение, подготовка**Key words: physical education system, social, movement, training*

Azərbaycanda fiziki tərbiyə sistemi ilə bağlı məlumatlar islam dininin yayılmasından çox əvvəl mövcud olmuşdur. Belə ilk yazılı mənbələrdən biri "Bilqamıs" dastanıdır. "Bilqamıs" dastanı insanın təkcə əqli deyil, fiziki, estetik təkamülünü, xeyir və şər işlərə münasibətdə xeyir mövqeyini tutduğunu təzahür edir. "Avestada"da göstəriləyində görə, Zərdüştilərin özünəməxsus təhsil sistemi fəaliyyət göstərmiş və bu problemin həlli ilə din nümayəndələri (kahinlər və möbüdlər) məşğul olmuşlar.

"15 yaşına çatmış yeniyetmə Zərdüştün qanunlarını öyrənmək və özünü inkişaf etdirmək üçün kifayət qədər yetkin hesab edilir. Şəxsiyyət özünü ailə qurması, dünyaya övlad gətirməsi ilə təsdiq etməlidir. Kişi özünün və ailəsinin sağlamlığı qayğısına qalmalı, qadın isə ağılla davranmalı və ərinə itaət etməlidir. Təmiz yaşamaq, qeyrətlə çalışmaq gənclərin ilkin vəzifəsi sayılır. "Avesta" da halallıq, namusluluq, qeyrətlilik – təkcə şəxsiyyətin keyfiyyəti deyil, həm də insanı inkişaf etdirən vasitə - amil kimi təqdim edilir"(2, s.58).

"Avestanın" tədqiqatçısı London Universitetinin professoru M.Boysun qeyd etdiyinə görə "Zərdüşt dininə etiqad edən bütün qadınlar və kişilər bellərinə küştü bağlayırdılar. Onlar küştünü bellərinə üç dəfə dolayır və uclarını arxadan və qabaqdan düynləyirdilər. Bu Zərdüştilikdə mövcud olan üç ideyaya: uğurlu düşüncəyə, əxlaqi (mənəvi) təmizliyə və düzlüyə ciddi əmələ əsaslanırdı. Bu ritual 15 yaşına çatmış gənclər üzərində həyata keçirilirdi"(3, s. 44).

Zərdüşt dininə görə 15 yaşı tamam olmuş oğlanların sağlamlığı yoxlanılıqdan sonra onlar üçün kişiliyə keçmə mərasimi keçirilirdi. Məhz bundan sonra bellərinə küştü bağlayırdılar.

Tarix təsdiq edir ki, bütün zamanlarda təlim prosesində əsas məqsəd tərbiyənin tərkib hissələrinə (əqli, fiziki, əxlaqi, əmək, estetik və s.) tam uyğun olan, zamanın tələblərinə cavab verməyi bacaran gənclər yetişdirmək olmuşdur.

Bu baxımdan xalqımızın ən qədim dövrünü təsvir edən yazıçı-etnoqraf Y.V.Çəmənzəminlinin "Qızlar bulağı" əsərində oxuyuruq: "Qəbilənin kənarındakı geniş bir meydanda qızlar və oğlanlar idmanla məşğul idilər.Yamacdakı isikəmlərə yerləşdik. Buğatay əmr verdi, oyunlar başlandı. Əvvəl qaçırdılar, sonra ağır daşları qaldırdılar.Vücudu inkişaf etdirmək üçün bir çox hərəkət apardılar və nəhayət, ox atma, və at yarışı oıdu. Hər bir oyunda birincilik qazananlara hədiyyələr verildi"(4, s. 383).

Fiziki tərbiyə sistemi təhsil sistemi ilə paralel olaraq çox uzun tarixi bir yol keçmişdir.

"Ölkəmizin fiziki tərbiyə sistiminin ideoloji əsasını xalqımızın milli tarixi ənənələri, islamın mənəvi sərvətləri (dəyərləri –Y.S.) təşkil edir. Xalqımızın milli mənəvi təlimi ölkəmizin fiziki tərbiyə sisteminin əsasını təşkil edir. Onun əsas istiqaməti demokratik cəmiyyət quruculuğunu təmin etməkdən, yüksək məhsuldar əməyə, Vətəni bacarıqla müdafiə etməyə qabil, fiziki və mənəvi cəhətdən hərtərəfli inkişaf etmiş gənclərin fiziki kamilliyini təmin etməyə yönəldilmişdir. Bununla yanaşı fiziki tərbiyə sistemi çox millətli Azərbaycan xalqının

həyatında mövcud olan fiziki hərəkətlərin milli-xalq (milli idman növləri - Y.S.) növlərini də özündə cəmləşdirir” (5, s. 25).

Fiziki tərbiyə sisteminin əmələ gəlməsi və inkişafı cəmiyyətin və ayrı-ayrı şəxslərin ehtiyacları ilə müəyyən edilir və maddi istehsalın inkişaf səviyyəsindən, fiziki tərbiyənin məqsəd, vəzifə, vasitə və metodları barədə ictimai rəydən asılıdır.

Cəmiyyətin inkişaf prosesində müxtəlif sahələrdə, o cümlədən, insanın həyat fəaliyyətinə fiziki hazırlıq sahəsində, praktik təcrübə və elmi biliklərin toplanması, fiziki tərbiyə məsələlərinin həllinə yönəldilmiş bir-biri ilə əlaqədar iki tədbirlər sistemini əmələ gətirir: fiziki hərəkətlər sistemi və onların tətbiq edilmə metodları, yəni insanın fiziki imkanlarının lazımi istiqamətdə dəyişilməsinə yönəldilmiş pedaqoji proses və ölkədə, cəmiyyətdə fiziki tərbiyənin inkişafını müəyyənləşdirən və nizama salan təşkilati tədbirlər sistemidir. Lakin təşkilat formaları, vasitə və metodlar, ictimai-təşkilati və pedaqoji sistemlərin prinsipləri eyni olmaya bilər.

Fiziki tərbiyənin ictimai sistemi dedikdə, fiziki tərbiyəni həyata keçirən və nəzarət edən, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan müəssisə və təşkilatlar məcmu eləcə də təşkilatın vasitə, metod və üsulları, normativ əsasları, ölkədə fiziki tərbiyənin həyata keçirilməsi üçün məqsəd və prinsiplər məcmusu nəzərdə tutulur.

Fiziki tərbiyə sisteminin əsasını insanın fiziki imkanlarının lazımi istiqamətdə dəyişilməsinə yönəldilmiş pedaqoji proses kimi, təkrar edilən fəaliyyətin növ və xarakterinə uyğun dəqiq, konkret, morfoloji, funksional və psixoloji uyğunlaşmasının bir xüsusiyyəti kimi, məşqdən bioloji hal kimi istifadə təşkil edir (fiziki, əqli).

Pedaqoji sistem dedikdə, fiziki hərəkətlər sistemi, onların tətbiqi metodları, məşğələ formaları, yəni insanın fiziki imkanlarının lazımi istiqamətdə dəyişilməsinə yönəldilmiş pedaqoji proses nəzərdə tutulur.

Fiziki tərbiyənin ictimai sistemi pedaqoji sistemin fəaliyyətini təmin edir, bunun da həyata keçirilmə effekti əhəmiyyətli dərəcədə birincinin iş abiliyyətinin rəşional quruluşundan, məzmunundan asılıdır.

İctimai sistem iyerarx asılılığında yerləşən aşağıdakı hissələrin işlənilib hazırlanması və təşkil edilməsindən asılıdır:

- Normativ-qanunverici baza;
- Proqram;
- Resurs;
- Təşkilati-idarəedici hissələr.

Bu asılılıq onları fiziki tərbiyə sisteminin ümumi strukturunda birləşdirməyə imkan verir, belə ki, konkret insanın və ya insan qrupunun (məktəblilərin, tələbələrin) fiziki tərbiyəsinin məqsədinə nail olmaq, cəmiyyətin sosial-iqtisadi şərtləri ilə, təhsil müəssisəsində məcburi fiziki tərbiyə prosesinin qurulmasının proqram-normativ və təşkilati əsasları ilə və eləcə də, boş axtlarda hərəkəti fəallığın geniş yayılmış növləri üzrə fiziki məşğələlərin mümkünlüyü ilə müəyyən olunur.

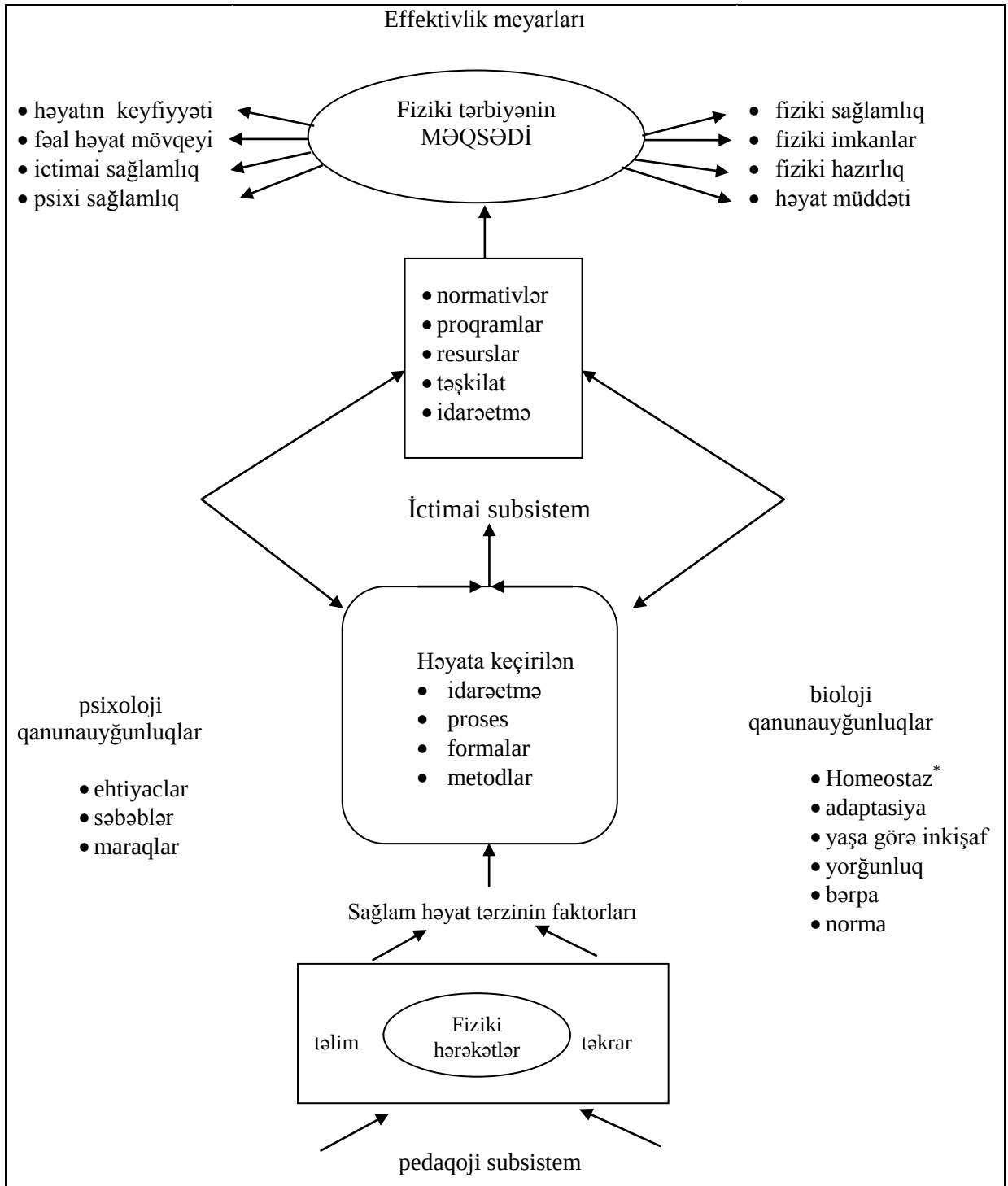
“Fiziki tərbiyə sistemi”nin ümumiləşdirilmiş mənası altında, fəaliyyəti ümumi qanunauyğunluqlara əsaslanan və fiziki tərbiyənin məqsədlərinə nail olmaq üçün yönəldilmiş ictimai və pedaqoji subsistemlər məcmusu nəzərdə tutulur.

Fiziki tərbiyə sisteminin bütün mərhələləri üçün gimnastikanın geniş imkanları vardır. Cinsindən asılı olmayaraq uşaqdan böyüyə kimi hamı gimnasika ilə məşğul ola bilmə iqtidarındadır. “Gimnastikanın belə geniş diapazonlu tətbiqi müxtəlif fiziki tərbiyə məsələlərin həlli və məşğələlərin təşkil metodikasından asılı olaraq məşğul olanların orqanizminə variativ təsiri üçün böyük miqdarda hərəkətlərin seçilməsi çoxşaxəli və əlverişli vasitədir”(1, s. 13).

Fiziki tərbiyənin fəaliyyət sisteminin strukturu şəkil 1-də göstərilmişdir.

Bu sistemin təməl daşı fiziki tərbiyənin spesifik vasitəsidir – prosesin iki tərəfini müəyyən edən fiziki hərəkətlər – fiziki hərəkətlərin öyrədilməsi və fiziki keyfiyyətlərin inkişafıdır.

Bu, təlimin ümumi və xüsusi metodlarının istifadəsindən (hekayə, filmin göstərilməsi, tam icra və s.), hərəkətlərin təkrarı (fasiləsiz, fasiləli və s.), hərəkətlərin yerinə yetirildiyi zaman yük və istirahətin növbələnməsi, məşğələnin keçiriləcəyi formalar (məşğələ vaxtı, məşğələdən kənar və s.), fiziki tərbiyə prosesinin məşğələ sisteminə daxil edilən məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq qurulması, fiziki tərbiyə prosesinin idarəedilməsini təmin edən dövrü, pedaqoji nəzarətdən asılıdır.

Şəkil 1. Fiziki tərbiyə sisteminin strukturu (FT)

*Homeostaz - daxili mühitün sabit saxlanılması

Pedaqoji subsistemin bütün əsas hissələri orqanizmin bioloji qanunauyğunluqları və fiziki hərəkətli məşğələlərə ehtiyac-motivasiya münasibəti üzərində qurulur. Pedaqoji yarımssistem ictimai sistem tərəfindən həyata keçirilir, onun hissələri ümumdövlət tədris sistemində fiziki tərbiyə fəaliyyətinin normativ qanunvericiliyini təmin edir, eləcə də cəmiyyətin hər bir üzvünün müxtəlif bədən tərbiyəsi-sağlamlıq qruplarında məşğələ formasında fiziki tərbiyə vasitələrindən, bədən tərbiyəsi-sağlamlıq xidmətlərindən istifadə etmək hüququ ilə təmin edilir.

Dövlətimizin təhsil sisteminə diqqət və qayğısı sayəsində milli təhsil sisteminin inkişafını təmin edəcək normativ-hüquqi sənədlər, dövlət proqramları vaxtında qəbul edilmişdir. Məktəbəqədər müəssisələrdə, məktəblərdə, orta və ali tədris müəssisələrində fiziki tərbiyə üzrə ümumi təhsil səviyyəsi üzrə məşğələlərin məzmununa, sayına və məşğul olanların hazırlığına verilən normativ tələblərə uyğun müəyyənləşdirilmiş standartları olan müvafiq proqramlarla təmin edilmişdir.

Proqram təminatının məzmununda fiziki tərbiyə prosesində insan orqanizminin fiziki vəziyyətinin idarəedilməsinin bioloji, pedaqoji və psixoloji qanunauyğunluqları nəzərdə tutulmuşdur. Proqramlarda bu qanunauyğunluqların nəzərə alınmaması, pedaqoji prosesin həyata keçirilməsinə şərait yaradır, bu da fiziki tərbiyənin məqsədinə müvəffəq olmağa imkan verir: fiziki sağlamlıq səviyyəsinin artması, sağlamlığın möhkəmləndirilməsi, xəstəliklərin azalması (xroniki, yoluxucu xəstəliklərin və epidemiyaların), sağlamlığında 95%-dək müxtəlif növlü sapmalara malik məktəbli və təhsil alan gənclərin sayının azalması.

2020-ci ilin yanvarından başlamış və bütün dünyanı bürüyən (COVID-19) epidemiyanın (Pandemiyanın) qarşısının alınmasında dövlətimizin vaxında qabaqlayıcı tədbirlərinin görülməsi hökumətin öz vətəndaşlarına göstərdiyi diqqət və qayğısının bariz nümunəsidir. Karona virus epidemiyasının yayıldığı zaman hökumətin müvafiq göstərişlərinə uyğun olaraq ölkəmizin orta və ali məktəblərində çalışan müəllimlər müxtəlif proqramlardan (Virtual, Zoom, ARB günəş, Onlayn) və tədrisin digər vasitələrindən istifadə etməklə təhsil sistemində yaranan boşluğu doldurmuşlar.

Beləliklə, mükəmməl ictimai subsistem pedaqoji subsistemin inkişafında qabaqlayıcı rolunu oynayır, onun effektivliyini artırır və onun iqtisadi təminatı üçün nəzərdə tutulmuş maddi xərcləri tam ödəmiş olur.

Ədəbiyyat

1. B.Ə.Nərimanov, S.Ə.Əliyeva, E.Ə.Nərimanov. İdman gimnastikası (ixtisasçılar və ümumi kurs tələbələri üçün dərslik). Bakı, Müəllim" nəşriyyatı, 2004. 294 s.
2. Ə.Ə.Ağayev. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. "Avropa" nəşriyyatı. BAKI-2005.288 səh.
3. M.Boys. Zoroastriytsı, verovaniya i obiçai, 3-cü buraxılış. İzda. Sankt-Peterburq, 1994-ci il
4. Y.V.Çəmənəzəminli. Romanları, Bakı Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı,1968, 465 s.
5. Z.H.Rzayeva, Q.M.Cəfərov. "Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası" Bakı, 2004. 182səh.
6. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры(общие основы теории и методики физического воспитания; теоретико- методические аспекты спорта и профессионально-прикладных форм физической культуры); Учеб. для ин-тов.физ. культуры.- М.: Физкультура и спорт, 1991.-543с.

Я.Б.Самедов, В.М.Велиев

О целях и задачах системы физического воспитания

Резюме

В статье рассматриваются цели и задачи системы физического воспитания с исторической точки зрения. Приведены социальная система, педагогическая система физического воспитания, структура деятельностной системы физического воспитания (в виде схемы). Широко обсуждаются цель физического воспитания и факторы здорового образа жизни. Исследованы

научные источники по теме. В статье также конкретно комментируется принятие нормативно-правовых документов, государственных программ, которые обеспечат развитие национальной системы образования благодаря вниманию и заботе системы образования нашего государства.

Y.B.Samadov, V.M.Valiyev

On the goals and objectives of the physical education system

Summary

The article approaches the goals and objectives of the physical education system from a historical point of view. The social system of physical education, the pedagogical system, the structure of the activity system of physical education (in the form of a scheme) are given. The purpose of physical education and the factors of a healthy lifestyle are widely discussed. Scientific sources related to the topic have been researched. The article also specifically comments on the normative-legal documents and the adoption of state programs that will ensure the development of the national education system due to the attention and care of the state education system.

Rəyçi: prof. Q.M.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 05.08.2020

T.B.XƏLİLOV*e-mail: toghrul.khalilov@gmail.com***Bakı Mühəndislik Universiteti**

(Xırdalan şəh., H.Əliyev küç., 120)

RİSKLƏRİN TƏHLİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ*Açar sözlər: risk, amortizasiya, daxili və xarici risklər,**Ключевые слова: риск, амортизация, внутренние и внешние риски.**Key words: risk, depreciation, internal and external risks.*

Hal-hazırda global iqtisadiyyatda baş verən bütün proseslər bir-biri ilə sıx bağlıdır və istənilən qərar və ya məqsəddə çatmaq imkanını müəyyən edən risklərin cəminin təhlili tələb olunur. Buna görə də tədqiqat işində risklərin idarə edilməsi, müəyyənləşdirilməsi, təsviri, ölçülməsi, məqbul səviyyənin müəyyənləşdirilməsi, risklərin təsirinin təhlili və s. aparılır.

Müəssisələr daxili və xarici risklərə məruz qalırlar. İdarəetmənin ən vacib cəhətlərindən biri bu risklərin nəticələrini hesablamaq və minimuma endirmək bacarığıdır.

Risklər bir çox meyarla xarakterizə olunur. “Risk” anlayışını nəzərə alaraq, onun əsas komponentini vurğulamaq lazımdır – “mümkün təhlükə, qeyri-müəyyənlik, ehtimal”. Risk bir çox nəticələrin mümkün olduğu situasiya və ya hərəkətin xarakteristikasıdır. Risk konkret nəticəyə münasibətdə qeyri-müəyyənliyin mövcud olması və bu imkanlardan ən azı birinin arzu olunmazlığıdır. Risk təsadüfi gözlənilməz itkilərin və ya pul ifadəsi ilə ölçülən proqnozlaşdırılan variantla müqayisədə gəlirin alınmaması deməkdir. Risk ölçülən qeyri-müəyyənlik deməkdir. Risk gözlənilən təhdidin həcmi kəmiyyət baxımdan ölçülməsinə imkan verir.

Beləliklə, iş prosesində risklərdən qaçınmaq olmaz, çünki bunlar təkcə müəssisənin özü tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyətdən asılı deyil, həm də bəzən proqnozlaşdırıla bilməyən baş verən obyektiv səbəblərə malikdir. Müəssisə rəhbərliyinin əsas vəzifələrindən biri risklərin səbəblərini və onların mənbələrini müəyyənləşdirmək, təhlil, qiymətləndirmə və onların nəticələrindən qorunma yollarının müəyyənləşdirilməsidir. Xarici risklərə təsir etmək mümkün deyilsə, daxili risklər mümkündür.

İqtisadi sahədəki risklərdən irəli gələn böhranlı situasiyanın yaranması müxtəlif destabilizasiya amillərlə bağlı ola bilər. İqtisadi sahədə təhlükəsizliyin təmin edilməsi iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərdən ibarət sabit inkişaf dinamikasını nəzərdə tutur. Buna görə də iqtisadi sahədə iqtisadi, sosial və ekoloji xarakterli risklərin fərqləndirilməsi qəbul edilmişdir.

Daxili risklərin səviyyəsinə təsərrüfat subyektinin aşağıdakı göstəriciləri təsir göstərir:

- istehsalın həcmi, satış;
- müəssisənin mütəxəssis və işçilərinin ixtisası və təlimi;
- liderlik tərz;
- dəyişən tənzimləmə sistemindəki fəaliyyətə ümumi konseptual yanaşma;
- müəssisənin müxtəlif fəaliyyət növləri;
- kompüterləşmə və avtomatlaşdırma dərəcəsi;
- daxili nəzarət sisteminin etibarlılığı;
- ticarət sirlərinə uyğunluq;
- rəhbərlik dəyişikliklərinin tezliyi və idarəçilərin fərdi xüsusiyyətləri;
- müəyyən bir müəssisə, işgüzar nüfuz və ətraf mühit üçün atipik olan əməliyyatların sayı.

İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prosesi, iqtisadi qurum üçün risk və mənfəət nisbətində ən yüksək gəlir əldə etmək vəzifələrini həyata keçirməyə imkan verən məlumatların etibarlılıq dərəcəsi asılıdır.

Risk dərəcəsinin kəmiyyət təhlili üçün bir çox fərqli metoddan istifadə olunur: statistik, ekspert, birləşdirilmiş, bənzətmələr, analitik və s.

Statistik metod, təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən zərər və mənfəət haqqında məlumatların mənfəətin xərclərə nisbəti kimi hesablanan işin səmərəliliyini müəyyənəşdirərək öyrənilməsidir. Hesablamalarda əsasən tarixi məlumatlardan istifadə olunur. Statistik məlumatların işlənməsinin müxtəlif metodları mövcuddur (riyazi modelləşdirmə, zaman seriyalarının təhlili və s.). Bu metodun çatışmazlıqları arasında məlumat toplanmasının mürəkkəbliyi və emal üçün çox miqdarda məlumatın olmasıdır.

Ekspert metodu, informasiyanı toplamaq və ümumiləşdirmək üçün bu sahədə səlahiyyətli mütəxəssislərin təcrübəsi ilə tanışlıqdır. Bu metoddan istifadə etməklə, məqbul və kritik bir risk və ya müəyyən bir müəssisənin ən çox ehtimal olunan zərər ehtimalı qiymətləndirilir. Bu metodun çatışmazlığı fikirlərin etibarlılığının təmin edilməməsidir.

Analoq metodu - oxşar layihələrdə risk məlumatlarından istifadə edir. Tez-tez təkrarlanan layihələrdə risk qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Risklərin təşkilata müəyyən təsir göstərən çoxsaylı qarşılıqlı amilləri var. Bu amillər təsnifat, təhlil, qiymətləndirmə və optimallaşdırmaya (səmərəlilişdirməyə) məruz qalan mürəkkəb və çoxşaxəli bir anlayışdır. Baş verəcək risklərdən qaçmaq mümkün deyil. Hər bir müəssisə özü üçün ən əhəmiyyətli olanı müəyyən etmək üçün elmi bazadan istifadə edərək öz risk idarəetmə strategiyasını hazırlamalıdır. Və yalnız bundan sonra təsərrüfat subyektinin (müəssisənin) xarici və daxili mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi onun fəaliyyətinin, maliyyə sabitliyinin və rəqəbat qabiliyyətinin uğuru olacaqdır.

Fəaliyyətində olan hər hansı bir müəssisə, risklə üzləşir. Risk bütün idarəetmə qərarlarının əsasını təşkil edir.

Risk - ölverişsiz bir vəziyyətin və ya istehsalın və biznesin və ya hər hansı digər fəaliyyətin uğursuz nəticəsi ehtimalıdır.

Ölverişsiz bir vəziyyət və ya uğursuz bir nəticəyə misal olaraq aşağıdakılar ola bilər:

- itirilmiş mənfəət;
- zərər (kapital itkisi);
- nəticənin olmaması (nə mənfəət, nə də zərər);
- gəlir və ya qazancın olmaması;
- gələcəkdə zərər və ya gəlir itkisi ilə nəticələnə biləcək bir hadisə.

Əsas risk xüsusiyyətləri

İqtisadi təbiət. Risk anlayışı müəssisənin iqtisadi prosesinin həyata keçirilməsi ilə əlaqəli iqtisadi anlayışlar sistemində müəyyən bir yer tutan iqtisadi kateqoriya kimi xarakterizə olunur. Risk müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində özünü büruzə verir, qazancının formalaşması ilə birbaşa əlaqəlidir və çox vaxt maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması zamanı mümkün iqtisadi nəticələrlə xarakterizə olunur.

Təzahürün obyektivliyi. Risk, müəssisənin fəaliyyətində obyektiv bir hadisədir. Hər şeyi və fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini müşayiət edir. Bir sıra risk parametrlərinin subyektiv idarəetmə qərarlarından asılı olmasına baxmayaraq, onun təzahürünün obyektiv mahiyyəti dəyişməz olaraq qalır.

Baş vermə ehtimalı. Bu, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı riskli hadisənin baş verə biləcəyi və ya baş verə bilməyəcəyi ilə özünü göstərir. Bu ehtimalın dərəcəsi həm obyektiv, həm də subyektiv amillərin təsiri ilə müəyyən edilir, lakin maliyyə riskinin ehtimal olunan xarakteri onun daimi xarakteristikasıdır.

Nəticələrin qeyri-müəyyənliyi. Maliyyə və biznes əməliyyatlarının nəticələri risk növündən asılıdır. Başqa sözlə desək, risk həm müəssisə üçün həm maliyyə itkisi, həm də onun əlavə gəlirinin formalaşması ilə müşayiət oluna bilər. Riskin bu xarakteristikası, maliyyə nəticələrinin, ilk növbədə, əməliyyatların gəlirlilik səviyyəsinin qeyri-müəyyənəşdirilməsi (görü-nüşündəki müntəzəmliyin olmaması) deməkdir.

Gözlənilən mənfi təsirlər. Risk təzahürünün nəticələri həm maliyyə, həm də iqtisadi fəaliyyətin effektivliyinin həm mənfi, həm də müsbət göstəriciləri ilə xarakterizə oluna bilsə də, iqtisadi praktikada risk mümkün mənfi təsirlərin səviyyəsi ilə xarakterizə olunur və ölçülür. Bu, risklərin bir sıra nəticələrinin təkə gəlirin deyil, həm də müflisləşməyə səbəb olan müəssisənin kapitalının itirilməsini müəyyənləşdirməsi ilə birbaşa əlaqədardır (yəni fəaliyyətinə dönməz mənfi nəticələr).

Qiymətləndirmənin subyektivliyi. İqtisadi bir fenomen kimi risk obyektiv xarakterə malik olmasına baxmayaraq, onun qiymətləndirilmiş göstəricisi - risk səviyyəsi subyektivdir. Bu subyektivlik (bu obyektiv fenomenin qeyri-bərabər qiymətləndirilməsi) məlumat bazasının müxtəlifliyi və etibarlılığı, maliyyə menecerlərinin ixtisas dərəcələri, risklərin idarə edilməsi sahəsindəki təcrübəsi və digər amillərlə müəyyən edilir.

Risklər müəyyən əlamətlərə uyğun olaraq təsnifləşdirilir.

Təhlükəyə görə risk növləri:

- Texnogen risklər insan fəaliyyəti ilə əlaqəli risklərdir (məsələn, ətraf mühitin çirklənməsi).

- Təbii risklər insan fəaliyyətindən asılı olmayan risklərdir (məsələn, zəlzələ).

- Qarışıq risklər - bunlar təbiət hadisələri olan, lakin insan fəaliyyəti ilə əlaqəli risklərdir (məsələn, tikinti işləri ilə əlaqəli sürüşmə).

Görünüş sahələri üzrə risk növləri:

- Siyasi risklər, dövlətdəki siyasi vəziyyətdəki və ya yerli hakimiyyət orqanlarının hərəkətlərində mənfi dəyişikliklər nəticəsində birbaşa zərər və itki və ya mənfəət itkisi riskləridir.

- Sosial risklər sosial böhranlarla əlaqəli risklərdir.

- Ekoloji risklər ətraf mühitə dəymiş ziyanı görə mülki məsuliyyət ehtimalı, habelə üçüncü şəxslərin həyatı və sağlamlığı ilə əlaqəli risklərdir.

- Kommersiya riskləri hər hansı bir ticarət, sənaye və iqtisadi fəaliyyətdə yaranan iqtisadi zərər riskidir. Kommersiya risklərinin tərkibinə maliyyə riskləri (maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ilə əlaqəli) və istehsal riskləri (məhsulların (işlərin, xidmətlərin) istehsalı, hər hansı bir istehsal fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqəli) daxildir.

- Peşəkar risklər peşə vəzifələrinin icrası ilə əlaqəli risklərdir (məsələn, həkimlərin, notariusların peşə fəaliyyəti ilə əlaqəli risklər).

Ədəbiyyat

1. "Mühasibat uçotunun qaydaları haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı. 2004
2. Abbasov Q.Ə., Səbzəliyev S.M., Daşdəmirov A.İ., Quliyev V.M., Sadıqov, Ə.A. «Mühasibat (maliyyə) uçotu», Dərslük, Bakı, 2003
3. Rzayev Z.H., Hüseynov O.S. Real vaxt rejimində audit və onun Azərbaycanda tətbiqi imkanları, Vergi jurnalı 4(124)/2015
4. Kazımlı X., Quliyev İ. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi, Bakı, 2011
5. Qeybullayev Q. İqtisadi risk nəzəriyyəsinin əsasları. Bakı, 2003

Т.Б.Халилов

Управление и анализ рисков

Резюме

В статье актуальность управления рисками определяется глобальными тенденциями развития бизнеса, в том числе глобализацией и интеграцией. Исследование включает управление рисками, идентификацию, описание, измерение, определение приемлемого уровня, анализ влияния риска и т. д. осуществляется.

T.B.Khalilov

Risk analysis and management
Summary

The relevance of risk management in the article is determined by global trends in business development, including globalization and integration. The research includes risk management, identification, description, measurement, acceptable level determination, risk impact analysis, etc. carried out.

Rəyçi: iqt.e.f.d. E.Ə.İbadov

Redaksiyaya daxil olub: 05.10.2020

X.S.XƏLİLOVA

e-mail: xatire82@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

(Bakı şəh., Z.Əliyeva küç., 40)

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ ƏDƏBİ SƏRİŞTƏLƏRİN FORMALAŞDIRILMASINDA FƏAL TƏLİM METODLARININ ROLU

*Açar sözlər: metod, fəal təlim, səriştə, problemli situasiya, təlim üsulu**Ключевые слова: метод, активное обучение, компетентность, проблемная ситуация, метод обучения**Key words: method, active learning, competence, problematic situation, learning method*

Ümumtəhsil məktəblərinin əsas məqsədi şagirdləri ictimai həyata hazırlamaqdır. Bu mərhələdə yaradıcı və tənqidi düşüncənin, analiz-sintez- dəyərləndirmə bacarıqlarının formalaşması, intellektual və yaradıcı potensialın inkişaf etdirilməsi, nəzəriyyədən təcrübəyə keçidin təmin olunması – bir sözlə vətəndaş cəmiyyətinə layiqli şəxsiyyətlərin hazırlanması əsas şərtidir. Məktəb həm də şagirdləri keyfiyyətli və səmərəli işlər görməyə çağırır, buna şərait yaradır, əgər məktəbdə sistemli iş aparılmazsa, yaxud görülən işlərin effektivliyi aşağı səviyyədə olarsa bundan yalnız bir məktəb deyil, bütün cəmiyyət, dövlət əziyyət çəkir. Məhz buna görə daim təhsil sahəsində islahatlar aparılır, yeni metod və yanaşmalar tətbiq edilir, dünyanın elm sahəsində uğur qazanmış ölkələrinin təcrübələri öyrənilir, milli maraqlarımıza uyğunlaşdırılaraq tətbiq edilir.

Bu gün Azərbaycanda təhsilin məzmunu şagirdyönlülük, tələbyönlülük, nəticəyönlülük, inkişafyönlülük və integrativlik kimi prinsiplərə əsaslanır. (7, səh. 5) Nəzərə alaq ki, bütün öyrənənlərin təlimə fəal şəkildə cəlb olunmasını istəyiriksə təhsilin məzmunu tərtib və tətbiq edilərkən həm dövrün dəyişən ehtiyaclarının həyatımıza gətirdiyi yenilikləri həm də hər bir şagirdin ehtiyac və maraqlarını nəzərə almaq lazımdır. Çatmaq istədiyimiz hədəfi əvvəlcədən müəyyən etməli, konkret və doğru addımlar atmaqla inkişafı təmin etməliyik. Gördüyümüz bütün işlər həyatla əlaqələnməli, gələcək həyatımızda bizə köməklik göstərməlidir. Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan hər bir fənnin öz məqsədi vardır. Ədəbiyyat təliminin məqsədi bədii ədəbiyyat nümunələrini, tarixi-ədəbi prosesi öyrənmək, təhlil etmək, qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırmaqla şagirdlərin dünyagörüşünü zənginləşdirmək, mənəvi estetik inkişafını təmin etmək, nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrinə nail olmaqdır. Milli və dünya ədəbiyyatından seçilmiş kamil sənət nümunələri vasitəsilə məktəblilərdə sözə, söz sənətinə həssas, bədii-emosional münasibət formalaşdırılır, təhlil, dəyərləndirmə, fikirlərini şifahi və yazılı çatdırmaq bacarığı inkişaf etdirilir. (7, səh.6) Bunları həyata keçirərkən hansı üsul və vasitələrdən istifadə etməyimiz də çox vacibdir. Bir metod bütün istiqamətlərdə uğurlu ola bilməz. Dəqiq hədəfə çatmaq üçün ən yaxşısı düzgün yolu görə bilməkdir. Bu doğru yol şagirdlərə müstəqil tədqiqatçılıq və yaradıcılıq vərdisləri aşılamalı, onları düşünməyə sövq etməli, məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirməlidir, tətbiqi xarakter daşmalı, integrativ xüsusiyyətə malik olmalıdır, şagirdlərdə demokratik dünyagörüşü, şəxsiyyətə hörmət etməyi, davranışda düzgünlüyü, sözdə doğruluğu formalaşdırmalıdır.

Neçə illərdir ki, məktəblərimizdə fəal təlim tətbiq olunur. Fəal təlim nədir? Öyrəninin təlim prosesinə idraki, emosional və fiziki baxımdan fəal şəkildə cəlb olunması şəraitində baş verən təlimə aktiv təlim, fəal təlim deyirik. Aktiv (fəal) təlimdə şagirdin təfəkkürü hər hansı problemin həlli üçün fəallaşdırılır və düşünməyə sövq edilir. (7, səh. 20)

Fəal təlim dərslər prosesini uğurlu, yadda qalan və maraqlı edir. Müəllim tərəfindən yaradılan problemləli vəziyyətlər, bu vəziyyətlərdən çıxmaq və problemi həll etmək üçün şagirdlərin aktiv düşünmə mövqeyinə keçməsi, kiçik tədqiqatların aparılması və şagirdlərin müstəqil olmaları, öz ideyalarını rahat şəkildə həyata keçirmələri bir çox uğurların qazanılmasını, yaxşı nəticənin əldə olunmasını təmin edir. İlk təcrübələr yanlış ola bilər. Bu addım nə qədər tez atılırsa inkişaf da bir o qədər tez başlamış olur.

Hər bir dərslər təşkili və həyata keçirilməsi mövzudan, sinifdən, təchizatdan və s. asılı olaraq qurulur. Məqsədə çatmanı təmin edən metod və vasitələr seçilir, tətbiq olunur. Ona görə də “məqsəd-vasitə-metod” formulu, ötən əsrdə olduğu kimi, indi də əhəmiyyətlidir. (Ə. Ağayev)

Fəal təlim şagirdlərin öz qabiliyyətlərini reallaşdırmağa imkan yaradır, dialoqa və birgə fəaliyyətdə əməkdaşlığa əsaslanır. Fəal təlimdə yaradılan əməkdaşlıq mühiti və işgüzar müzakirələr alınmış informasiyanı sintez etməyə kömək edir, dərk etməni stimullaşdırır və təlimin nəticəyönümlünə etibarlı təminat yaradır. (5, səh.295)

Həyatda uğur qazanmaq üçün şagirdlərdə həyatı bacarıqları inkişaf etdirmək, onları dəyişən həyat şəraitinə uyğunlaşmağı bacaran şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq müasir təhsilin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Bu zaman “necə öyrətmək” ön plana keçir. Daha sonra isə “nə ilə öyrətmək” gəlir, beləliklə, fənnin məzmunu artıq vasitəçiyə çevrilir. Fənn kurikulumlarının tətbiqində şagirdlərin fəaliyyətinə əsaslanan, bununla da onlarda bacarıq formalaşdırılan fəal təlim üsullarına üstünlük verilir. Dərslər əvvəlcədən dəqiq müəyyənləşdirilmiş layihə üzrə təşkil edilməsinin biliklərin bacarığa çevrilməsinə, şagirdlərin axtarıslara sövq edilməsinə şərait yaratması, onlarda dinləmə, təqdim etmə və s. kimi bacarıqların formalaşması, dərslər hər mərhələsində qiymətləndirmənin aparılması, müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətlərinin yaranması, müəllim-şagird fəallığı və s. kimi xüsusiyyətlər fəal təlimə məxsusdur. (6, səh.175) Müəllim dərslər mövzusunda, qarşıya qoyulmuş məqsəddən şagirdin yaş səviyyəsindən asılı olaraq təlim metodu seçir. Uğurlu seçilmiş metod dərslər maraqla qarşılanmasına, həmişəlik yadda qalmasına və yeni bacarıqların formalaşmasına səbəb olur. Təbii ki, bütün fəal təlim metodları ədəbiyyat fənni üçün eyni dərəcədə uğurlu deyil. Fənnimiz üçün daha uğurlu fəal təlim metodları və texnikaları əsasən Beyin həmləsi (Əqli hücum, BİBÖ, Aukşion, Şəxələndirmə, Suallar, Sankveyn (beşlik), anlayışın çıxarılması), müzakirə (diskussiya), rollu oyunlar (səhnələşdirmə, rollu oyunlar), təqdimatlar (təqdimatlar, esse, inşa, məqalə, ədəbi məktublar), Tədqiqatın aparılması (problemin həlli, Venn diaqramı, layihələrin hazırlanması, müsahibə, qərarlar ağacı, ideyalar xəli), yaradıcılığa yönəldilmiş metodlar (Proqnozlaşdırma, atalar sözləri üzrə iş), Tənqidi tənqidi tənqidi inkişafına yönəldilmiş metodlar (əsərdə qoyulan problemə, təsvir olunan hadisəyə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən baxılması) dır.

Bu üsullar həm də şagirdlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanır, tapşırıqları həvəslə yerinə yetirirlər. Lakin qeyd edək ki, fəal təlimdə təlim tapşırıqları maraqlı, şagirdlərin dərk etmə imkanlarına uyğun, müstəqil, tədqiqatçılıq baxımından asan olmalıdır, hər biri özündən əvvəl-kini tamamlamalıdır.

Qeyd etdik ki, əsas məqsəd şagird düşüncəsinə təsir etməkdir. Fəal təlim metodları içərisində ən çox istifadə olunanı beyin həmləsidir. Əslində bütün metodların içərisində öz elementini saxlayır. Buna əqli hücum, beyin gimnastikası kimi adlar da vermək olar. Deməli, bu metod şagirdin düşünmə bacarığını inkişaf etdirməlidir. Dərslər bütün mərhələlərində (xüsusən motivasiya mərhələsində) istifadə olunur. Bu metodun müxtəlif texnikaları vardır.

Problemin həlli yollarının araşdırılması zamanı daha uğurlu yolu seçə bilmək, çətin vəziyyətlərdən çıxış yollarını axtarmaq, sərbəstlik, azad fikir söyləmək bacarığı, məntiqi düşüncənin inkişafı, özünə inam hissinin, ünsiyyət bacarıqlarının, digərlərinin fikirlərini dinləmək və hörmət etmək bacarığını, müstəqil olaraq öz nitqini formalaşdırmaq kimi bacarıqlar inkişaf edir. Şagirdlərdə bu bacarıqları inkişaf etdirmək üçün əqli hücum zamanı onların verdiyi bütün yeni təklifləri yazmaq effekt verir. Belə ki, çox vaxt bu təkliflərin ən gözlənilməzi və ağılasığmazı ən faydalısı, maraqlı və lazımlısı olur. Qeyd edək ki, ideyaları yazarkən onlara öz

münasibətinizi bildirməkdən, onları qiymətləndirməkdən çəkinin. Fərqli və uyğun olmayan fikirlərə dözümlü yanaşma nümayiş etdirin. Aldığı münasibət şagirdin növbəti dəfələrdə öz fikrini söyləməkdən çəkinməsinə səbəb ola bilər.

Dərsdə qoyulan problemlə bağlı əqli hücum yaradan müəllim şagirdində sərbəst şəkildə fikirləşdiklərini söyləmək, yaradıcı düşünərək çətin vəziyyətlərdən ən yaxşı çıxış yolunu tapmaq, nəticəyə gəlmək və qərar qəbul etmək kimi bacarıqları formalaşdırmış olur.

Son vaxtlar çox sıx istifadə olunan üsullardan biri də BİBÖ (bilirəm, istəyirəm biləm, öyrəndim) üsuludur. Bəzən yeri gəldi gəlmədi bu üsul tətbiq olunur. Nəzərə alaq ki, əgər bu üsulun tətbiqi zamanı şagird əvvəlki biliklərə söykənərək onun üçün anlaşılmaz qalan hissələri müəyyən edib öyrənməyə can atmırsa deməli, üsul uğursuz seçilmişdir. BİBÖ-nün tətbiqi zamanı şagird bilik və bacarıqları arasında əlaqə yaratmağı bacarmalı, düşünməlidir. Dərsin sonuna yaxın “öyrəndim” bölümü doldurularkən burda şagirdin yeni qazanmış olduğu bilik və bacarıqlar qeyd edilir. BİBÖ üsulunun tətbiqi zamanı şagirdin əlaqələndirmə, nəticə çıxarma, qərar vermə, məntiqi nəticəyə gəlmə kimi bacarıqları inkişaf edir.

6-cı sinifdə S. Əhmədlinin “Dərs” əsərinin tədirisi zamanı bu üsul uğurlu alındı. 20 yanvar hadisələri ilə bağlı şagirdlərə BİBÖ üsulunu təqdim etdim. Mətnin təhlilindən sonra şagirdlər “öyrəndim” bölümünə çox vacib elementlər qeyd edilər. Onlarda vətənpərvərlik hissələrinin inkişafını, millətə sevgi düşməyə nifrətin artdığını, düşmən hücumundan qorunmağın yollarının da müəyyənləşdiyinin də şahidi oldum.

Şagirdlərin ən çox sevdiyi üsullardan biri də auksion üsuludur. Üsul əsasən qiymətləndirmə məqsədilə istifadə olunur. Öyrənilmiş mövzunun xüsusiyyətləri ilə bağlı verilən suala şagirdlər növbə ilə cavab verirlər. Bütün cavab variantları dinlənilir. Hamının cavabının tükəndiyi zaman sonuncu cavab verən şagird qalibdir. Üsul şagirdlərdə sürətli düşünmək, tez qərar qəbul etmək, fikrini qısa və aydın şəkildə çatdırmaq, dinləmək, öz növbəsini gözləmək, daha fərqli fikri söyləyə bilmək kimi bacarıqları inkişaf etdirir.

Şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirən, yeni biliklər əldə etməyə sövq edən, keçmiş biliklərlə yeni bilikləri əlaqələndirməyi bacaran üsullardan biri də şaxələndirmə (klaster) dir. Bu üsul əsasən bölmə yaxud, fəslin sonunda, hər hansı bir sənətkarın yaradıcılığını öyrənilib bitirdikdən sonra, dərsin əvvəlində və sonunda təqdim edilə bilər. Şagirdə həm də söz assosiasiyaları yaratmaq, biliklərini sistemləşdirmək, əhatə dairəsini genişləndirmək kimi bacarıqlarını inkişaf etdirir. Şagirdlərin mövzu ilə bağlı əvvəlki bilikləri nəzərdən keçirilir, yeni assosiasiyalar yaradılır, biliklər sistemləşdirilir, söz ehtiyatı zənginləşdirilir.

Ədəbiyyat tədrisinin əsas vəzifələrindən biri də şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməkdir. Onlarda əlaqələndirmə bacarıqlarının inkişafına səbəb olan üsullardan biri Sankveyn (beşlik) üsuludur. Əsasən yaradıcı tətbiqetmə və tədqiqatın aparılması mərhələsində istifadə olunur. Qeyd edək ki, müəllimlər bu üsuldən sıx- sıx istifadə etmirlər. Tətbiqi bir neçə uyğunlaşdırıcı məşqdən sonra çox uğurlu alınır. Şagirdə mövzu ilə bağlı bir söz təqdim olunur, bu söz özü ilə əlaqədə olan birləşmə, cümlə, fikir bitkinliyi kimi inkişaf etdirilir. Qeyd edək ki, bu formada mənimsənilmiş dərs yadda qalan və bacarıqlarla zəngindir. Sankveyn üsulu yaradıcı təfəkkürün inkişafına, nitqin inkişafına, lüğət ehtiyatının fəallaşmasına və zənginləşməsinə səbəb olur.

Uğurlu iş üsullarından biri də anlayışın çıxarılmasıdır. Əsasən motivasiya mərhələsində istifadə olunan bu üsul çox uğurludur. Keçmiş biliklərdən istifadə olunaraq yeni anlayışın əldə olunmasını mümkün edir. Sanki, tapmaca tapmağa bənzəyir. Oyun-tapmaca formasında təqdim edilən bu üsul şagirdlərdə fəallıq və yeni mövzuya maraq oyadır. Şagirdi yeni mövzuya kökləməyə, onu düşündürməyə, mövzulararası əlaqələndirmə aparmağa, məntiqi təfəkkürün inkişafına səbəb olur. Məntiqi nəticə çıxarmaq, fikir irəli sürmək, əlaqələndirmək, məntiqi ardıcılığı gözləmək, ortaq nəticəyə gəlmək kimi ali bacarıqları inkişaf etdirir.

Diskussiya (müzakirə) ən əlverişli, müxtəlif situasiyalarda özünü doğruldan üsuldur. Ən vacib məqam odur ki, müzakirə mövzusu şagirdin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Müzakirə zamanı diqqəti problemin görünməyən tərəfinə çəkmək və demokratik ortam yarat-

maq lazımdır. Bütün şagirdlərin münasibət bildirməsinə şərait yaratmaq lazımdır. Diskussiya nəticəsində şagird müəyyən qənaətə gəlir. Dinləmək, növbə ilə danışmaq, başqalarının fikirlərinə hörmət etmək, faktları təhlil etmək, öz fikrini əsaslandırmağı bacarmaq, müzakirə etmək mədəniyyəti kimi bacarıqlar inkişaf edir. Diskussiyada çox incə məqam var: Öz fikrinə, əqidəsinə sadıq qalmaq. müzakirə prosesində fikirlərinə aydınlıq gətirmək, fikir söyləyəndə deyil yalnız fikirlərə münasibət bildirmək lazımdır.

Rollu oyunların digər üsullarla münasibətdə imkanları genişdir. Ümumən uşaqlar oyun prosesində daha sürətli və daha çox qavramaya malik olurlar. Rollu oyunlar uşaq oyunlarının ən yüksək formasıdır. Oyun prosesində təlim daha keyfiyyətli olur, bəzi şeylər qeyri-ixtiyari yadda qalır, idrakin inkişafına ciddi təsir göstərir. Bu təhsilin bütün pillələrində öz keyfiyyətini saxlayır. Əsas odur ki, məqsəd aydın və dəqiq olsun, lazım olan məqamda istifadə edilsin. Şagirdin hər hansı bir obrazı canlandırması, öz təəssüratlarını üzə çıxarması həm də emosional təəssüratı inkişaf etdirir, daxili dünyasını zənginləşdirir, incə hisslər, insani münasibətlər aşılır.

Rollu oyun şagirdlərdə diqqəti, yaddaşı, ünsiyyət qurmağı, başqalarının fikir və yanaşmalarına hörmət bəsləməyi, tolerantlığı inkişaf etdirir. Ən vacib bacarıqlardan biri olan kollektivlə işləmək bacarığı da rollu oyunlar zamanı inkişaf edir. Bu üsul şagirdlərə hadisələrin iştirakçısı olmaq və mövcud vəziyyətə başqalarının gözü ilə baxmaq imkanı verir.

Səhnələşdirmə üsulu ədəbiyyat fənni üçün misilsiz metoddur. Bu metodun tətbiqi ilə öyrədilmiş əsər şagirdin yaddaşına ömürlük yazılır. Doğrudur, çox tez- tez tətbiq etmək mümkün deyil. Çünki, kifayət qədər vaxt aparan bir üsuldur. Vaxtaşırı tətbiq edilməsi çox yaxşı nəticə verir. Yaradıcı təfəkkürün inkişafına müsbət təsir göstərir. Şagird başqa bir obraza girir, obrazın hərəkət və davranışlarını, danışqları, jest və mimikalarını tam olaraq təqlid etməyə çalışır. Bu üsul başqalarını anlamaq, onların vəziyyətlərini qiymətləndirmək kimi keyfiyyətlər aşılır.

Ən uğurlu üsullardan biri proqnozlaşdırılmış oxudur. Bu üsul mətnlərin oxusu zamanı istifadə olunur. Mətnə bir hissə oxunur, sonra baş verəcək hadisələr haqqında şagirdlərdən ehtimallar soruşulur. Ehtimallar, hadisələrin inkişaf xətti haqqında təsvirlər qeyd olunur. Əsərin davamı oxunulur. Sonda verilən proqnozlarla əsər tutuşdurulur. Bu metod şagirdlərin fikir yürütmə, təxmin etmə, təsəvvüretmə, hadisələri əvvəlcədən qiymətləndirmək kimi bacarıqları inkişaf etdirir. Qeyd edək ki, bu metodu dəfələrlə tətbiq etmişik, çox uğurlu nəticələr əldə etmişik. Xüsusən aşağı siniflərdə kiçik həcmli mətnlərin oxusu zamanı üsul çox yaxşı nəticə verir. Bu üsul vasitəsilə həm də şagirdlərin diqqəti də inkişaf edir. Onlar çox böyük maraqla öz təxminlərinin doğruluğunu yoxlamaq üçün qulaq asırlar. 6-cı sinifdə K. Turanın “Üç nəfərin imtahanı”, “Ağıllı uşaq” (Azərbaycan xalq nağılı), A. Şaiqin “Köç” hekayəsi, Ə. Səmədli “Qanlı bənövşə” mövzularının tədrisi zamanı bu üsuldən istifadə etmişik. Şagirdlərdə ehtimal etmə, müəyyənləşdirmə, sonunu görmək kimi bacarıqları yaxşı inkişaf etdirir. İlk dəfə tətbiqlə son tətbiq arasında ciddi fərləq yarandı. İlk dərslərdə proqnoz verməyi bacarmayan, yaxud, yanlış proqnoz verən şagirdlərdə növbəti dəfələrdə ciddi dəyişikliklər müşahidə olundu.

Atalar sözləri əslində öz kiçik görüntü çevrəsindən çıxıb çərçivəsində saxlayan, tərbiyə edən etik normalar sistemi, əxlaq kodeksidir – desək, yanlışdır. (3, səh.8)

Xalq müdrikliyini, əsrlərin sınaqlarından keçib gələn, tariximizi, milli mədəniyyətimizi özündə yaşadan atalar sözləri üzərində iş texnikasından istifadə həm də milli kimliyimizi yaşadır. Bizi tərbiyə edir, özümüza qaytarır, kökümüzə qopmağa qoymur, hər zaman doğru yolu göstərir. Atalar sözləri ilə bağlı tapşırıqlar müxtəlif istiqamətdə verilə bilər: mətnin ideyasına uyğun gələn atalar sözlərini araşdıraraq yazmaq, verilən atalar sözləri içərisindən mətnə uyğun olan atalar sözlərini seçmək, fərqli mövzularda atalar sözləri seçərək qruplar arasında müxtəlif tipli müsabiqələr keçirmək, ixtiyari seçilmiş atalar sözlərinə uyğun gələn tədris olunmuş mətnləri müəyyənləşdirmək və s. Bəzən şagirdlər mövzunu məhz həmin dərslərdə öyrəndikləri atalar sözləri ilə xatırlayırlar. Həm də atalar sözləri şagirdlərdə özünü-tərbiyəni, nəticə çıxarmağı, yığcam fikir söyləməyi, özünüdərk formalaşdırır.

Esse müəyyən mövzu ilə bağlı şagirdin müstəqil olaraq düşüncələrini qısa şəkildə qeyd edilməsidir. Esse əsasən dərsin yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində yazılır və şagird düşüncəsinin inikasını əks etdirir. Tənqidi və yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirir, təhlil etmə bacarığına təkan verir. Esse yazdırarkən mövzu seçiminə diqqət edirəm. Şagirdlərin yaş səviyyəsinin nəzərə alınması mütləqdir. Bu üsul vasitəsilə şagirdlərin fikirlərini oxuyur, onların bacarıqlarının inkişafına rahat şəkildə təsir edə bilərəm. Bu üsul nə qədər səmərəli olsa da müşahidəmizə görə sıx-sıx istifadəsi şagirdləri yorur. Onlar həvəssiz yazırlar, bu isə nəinki bacarıqların inkişafına hətta onların zəifləməsinə, yaxud itirilməsinə səbəb olur. Üsulu vaxtaşırı tətbiq etmək, xüsusən də şagirdlərin sevdikləri əsərlərdən sonra tətbiq edərkən daha yaxşı nəticələr əldə olunur.

Rəy-inşa yazının növlərindən biridir. Əsasən ədəbi, bədii əsərlərin oxusundan sonra ədəbi-tənqidi janr formatında yazılır. Bundan başqa hər hansı film, ədəbi-bədii gecə, ixtiyari mətn, hansısa xüsusi məkana (yazıçı və şairlərin ev muzeylərinə, digər tarixi-mədəniyyət abidələrinə baxış) səfərdən sonra da yazıla bilər. Şagird oxuduğu əsər, gördüyü abidə haqqında təəssüratlarını qeyd edir.

Bu üsuldan sıx istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Şagirdə şifahi və yazılı nitq bacarıqlarını, yaradıcı və tənqidi təfəkkürü, dəyərləndirmə, subyektiv fikrini sərbəst ifadə etmək kimi bacarıqlar inkişaf edir. Şagirdin dünyagörüşünün inkişafına müsbət təsir edir. Şagirdə özünəinam hissini gücləndirir.

Tədqiqatçılıq metodu şagirdləri müstəqil axtarıcılıq fəaliyyətinə cəlb etməklə bədii əsəri müstəqil təhlil etmək, tədqiqatçılıq bacarığını inkişaf etdirir. Müəllim dərstdə tədqiq edilən problemin kollektiv, qruplar üzrə, fərdi araşdırılmasını təşkil edir, tövsiyələr, məsləhətlərlə şagirdləri mövzu, problemin həllinə istiqamətləndirir. Müəllim şagirdə tədqiqat aparmağın yolunu öyrətməyi bacarırsa, şagird növbəti dəfələrdə sərbəst kəşflər etməyi bacaracaqdır.

Problemin həlli idarkı inkişaf etdirirən cəlbədicə üsuldur. Ziddiyyətli məqamların həlli üçün qanunları tətbiq etmək yaxud sınaqdan keçirməklə qoyulan problemin səmərəli həlli yollarını araşdırır. Aktiv iş üslubu yaradır, sual- cavab mühitini inkişaf etdirir, hər bir şagirdə fikirlərini bildirilməsinə şəraiti artırır, əməkdaşlığı inkişaf etdirir. Bu üsul vasitəsilə bütün sinfi işlətmək mümkündür. Bu üsul təqdim olunarkən birinci problemlə vəziyyət yaradılmalı, prosesin başlanğıc və son nöqtələri müəyyənləşdirilir, dəlil və faktlar toplanır. Nəticə, ümumləşdirmə, konkret nəticəyə gəlmə, nəticənin yoxlanması və qiymətləndirilməsi, yaradıcılığa sövq etmə kimi bacarıqlar inkişaf edir.

Ədəbiyyat dərslərində çox sıx istifadə olunan üsullardan biri də Venn diaqramıdır. Dərsin bütün mərhələlərində istifadə etmək imkanı vardır. Əsasən iki yaxın anlayış arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək üçün istifadə olunur. İdrakı, məntiqi və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirir. Müqayisə etmək, fərqləndirmək, oxşar tərəfləri tapmaq kimi bacarıqları inkişaf etdirir. 6-cı sinfdə “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanından “Basatın təpəgözü öldürdüyü boy”- dan verilmiş hissənin tədrisi zamanı Venn diaqramının tətbiqi çox uğurlu nəticə verir. “Koroğlu” dastanı ilə aparılan müqayisə və oxşarlıqlar dastanlar haqqındakı bilikləri daha dərinlən mənimsəməyə xidmət edir. Müşahidəmizə əsasən deyə bilərik ki, belə müqayisə zamanı şagirdlər fəallıq nümayiş etdirir, ortaq cəhətləri tez müəyyən etməyə, fərqliliklər üzərində düşünməyə can atırlar.

Qərarlar ağacı problemin müzakirəsi zamanı onun bir neçə həll variantının müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Müəllim problemi şagirdlərə təqdim edir. Şagirdlər qrup ya fərdi formada işləyirlər. Nəticələr qeyd olunur, alınmış qərarlar təqdim edilir. Cavablar dinlənildikdən sonra qərar hissəsi açıqlanır. Qrupların təqdimatı dinlənildikdən və müzakirə edildikdən, seçdiyi həll variantı açıqlandıqdan sonra, qəbul edilmiş qərarlar müqayisə olunur, hansı həll variantının daha məqsədəuyğun olduğu müəyyənləşdirilir.

Bu yolla şagirdlərin mövzunu mənimsəmə səviyyəsi aşkara çıxarılır, onlarda problemin mahiyyətinə varmaq, həlli yollarının müsbət və mənfi cəhətlərini saf-çürük etmək, düşünlmüş qərar qəbul etmək bacarığı inkişaf etdirilir. Bu üsulu tətbiq edərkən çalışıram ki,

bütün cavabları səsləndirək. Sonda gəldiyimiz nəticəni də şagirdlərin köməkliyi ilə qeyd edirəm. Şagirdlərə cavablarının yanlış olduğunu demirəm, onlar özləri nəticə çıxarır, doğru qərarı qəbul edirlər.

Şagirdlərin diskussiya bacarıqlarını inkişaf etdirən əsas üsullardan biri də ideyalar xalıdır. Bu üsulun tətbiqi bir az vaxt apara bilər. Problemin niyə mövcud olmasını, problemin həlli yollarına aid təklifləri və problemi həll etmək üçün nəyə hazır olduqlarını şagirdlər qrup halında işləyərək addım-addım qeyd edirlər. Sonda daha çox təklif olunan həll yollarına aid müzakirə aparılır. Bu zaman müəllim şagird fantaziyasının inkişafını təmin etdiyinə əmin olmalıdır. Şagirdlərin problemi görmə və həlli yollarını düşünmə, daha münasib həll variantının tapılması, fikir irəli sürmə, ortaq məxrəcə gəlmək, birgə qərar vermək, bir problemin bir neçə həlli variantını düşünmək kimi bacarıqları inkişaf edir.

Fəal təlim üsullarının tətbiqi şagirdlərdə bir sıra ümumi bacarıqların formalaşmasına gətirib çıxarır. Ümumiləşdirmə aparsaq bu üsulların uğurlu tətbiqi zamanı şəxsiyyətin formalaşması üçün lazım olan bütün elementlər olacaqdır. Ünsiyyət qurmaq, əməkdaşlıq etmək, problemli vəziyyətlərdə özünü itirməmək, ən çətin məqamda təmkinli olmaq və doğru yolu görə bilmək, qərar qəbul etmək, yoldaşlarının fikir və hisslərinə hörmət və anlayışla yanaşmaq, empatiya hissinə sahib olmaq, alınmış nəticələrdən digər vəziyyətlərdə istifadə etmək kimi bacarıqlar formalaşmış olur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-XI siniflər), 2012- Bakı-205 səh.
2. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2006. 138 səh.
3. AMEA Folklor institutu. Atalar sözləri. Bakı: Nurlan, 2013, 476 səh.
4. Həsənlı B. Ədəbiyyat dərslərində tətbiq olunan təlim metodları. (məqalə)
5. Rüstəmov F. Azərbaycan pedaqogikaşünaslığı. Bakı, 2016 s. 320
6. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr. Bakı, Mütərcim 2011 , 344 səh.
7. A. Süleymanova, T. Bağirova. Ümumtəhsil məktəblərinin 6- cı sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslərin metodik vəsaiti. Bakı, Təhsil, 2017, 243səh.
8. B. Həsənov, S. Əliyev, N. Verdiyeva, A. Mustafayeva, S. Məmmədova. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslərin metodik vəsaiti. Bakı, 2019, 208 səh.
9. B. Həsənov, S. Əliyev, A. Mustafayeva. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslərin metodik vəsaiti. Bakı, 2018, 211səh.
10. Veysova Z. 2007, Fəal (interaktiv) təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 156 səh.

Х.С.Халилова

Роль активных методов обучения в формировании литературных компетенций учащихся общеобразовательных школ

Резюме

Успешное применение активных методов обучения делает учебный процесс успешным, запоминающимся и интересным, а главное, учит его мыслить, обеспечивая активность студента и приводит к формированию ряда важных умений студента. А также ведет к развитию познавательной деятельности и развитию логического, критического и творческого мышления. Активный метод обучения, выбранный в соответствии с предметом урока и возрастом и уровнем знаний студента, развивает у студентов такие навыки, как видение проблемы и поиск более подходящего решения, выдвижение идей, совместное принятие решений, сотрудничество, легкое общение, уважение к мнению других, слушание, сравнение, быстрое мышление и быстрое принятие решений.

Kh.S.Khalilova

**The role of active learning methods in the formation
of literary competences in students in secondary schools**

Summary

Successfully application of the active learning methods makes the teaching process successful, memorable and interesting, most importantly, teaches him or her to think by ensuring the activity of student and leads to the formation of a number of important skills of the student. As well it leads to the development of cognition and the development of logical, critical and creative thinking. The active learning method selected according to the subject of the lesson and the age and level of knowledge of the student develops students' skills such as problem vision and finding a more appropriate solution, putting forward ideas, joint decision – making, cooperation, easy communication, respect for the opinions of others, listening, comparing, quick thinking and quick decision – making.

Rəyçi: ped.e.d. P.B.Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 05.10.2020

Н.М.АБДУЛРАГИМОВА
 e-mail: nushaba.azizova@mail.ru

Азербайджанский университет языков
 (г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)

СОВРЕМЕННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ДИСКУРСИВНЫХ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

***Ключевые слова:** формирование, дискурс, умения, навыки, технология*

***Açar sözlər:** formalaşma, danışiq, bacarıq, vərdiş, texnologiya*

***Key words:** formation, discourse, skills, habits, technology*

Происходящие в Азербайджане изменения характера образования (его направленности, целей, содержания) все более явно ориентируют студента при обучении английскому языку на его творческую инициативу, самостоятельность, конкурентоспособность, мобильность будущего специалиста, способность к постоянному самосовершенствованию.

Система вузовского образования нацелена на формирование у студентов качеств, необходимых для успешной деятельности в современных условиях. Решение данной задачи осуществляется посредством принятия комплекса мер, направленных на модернизацию образовательной политики республики. В первую очередь, это касается формирования будущих профессиональных компетенций у выпускников вузов. К примеру, авторы общеевропейского «Порогового уровня» называют лингвистическую, социолингвистическую, дискурсивную, социальную и социокультурную компетенции наиболее востребованными в профессиональной деятельности. В программном документе по языковому образованию Совета Европы выделяются: языковая, социолингвистическая и прагматическая компетенции.

Оптимизация учебного процесса, его структуры и содержания – это одна из наиболее актуальных проблем в сфере современного иноязычного образования. В последнее время усиливается коммуникативная направленность в обучении английскому языку, необходимо уметь адекватно использовать язык в реальных коммуникативных ситуациях.

Таким образом, возникает потребность в формировании дискурсивных умений и навыков студентов при обучении английскому языку. Что касается дискурсивных умений и навыков студентов языкового вуза, мы определяем как набор знаний и умений, которым должны обладать студенты, изучающие английский язык, для того чтобы логически излагать мысли, создавая грамматически и лексически корректный текст, адекватный коммуникативной ситуации, а также для корректной интерпретации текста.

Несомненно, понятие дискурс воспринимается как сложное коммуникативное явление, как «совокупность всего говоримого и понимаемого в определенной конкретной обстановке в ту или другую эпоху жизни данной общественной группы» [5, с.90-99]. Одним из ключевых знаний, которым должны обладать студенты, изучающие английский язык, – это знание о типах и категориях дискурса.

В.И. Карасик [6, с.90-111] определяет следующие категории дискурса: 1) участники коммуникации (категория, включающая в себя статусно-ролевые и ситуативно-коммуникативные характеристики); 2) условия коммуникации (категория, определяющая сферу общения, коммуникативную среду); 3) организация коммуникации (категория, определяющая мотивы, цели и стратегии общения, контроль общения и вариативность

коммуникативных средств); 4) способы коммуникации (категория, определяющая стиль и жанр).

Знание о типах и категориях дискурса подразумевает: умение определять участников общения, умение определять сферу коммуникативной ситуации (бытовая или профессиональная), умение пользоваться определенными лексическими и грамматическими нормами соответственно коммуникативной ситуации, умение выделять мотивы и цели общения, умение выстраивать стратегию общения, умение контролировать общение.: умение организовывать последовательность предложений так, чтобы они представляли связный текст; умение использовать языковые средства в соответствии с типом создаваемого текста; умение стилистически корректно оформлять текст, умение планировать текст, умение прогнозировать коммуникативную уместность тех или иных речевых средств; умение структурировать текст в соответствии с особенностями жанра текста и особенностями его функционального стиля. Студенты должны также обладать: – знаниями о синтаксических и грамматических правилах, о типах текста, о стилях текста. Определив состав умений дискурсивной компетенции, мы предлагаем технологии по ее формированию:

На практике **электронная почта** активно используется в обучении английскому языку. По определению Апалькова В.Г [5, с.95-97], электронная почта это «одна из современных информационных технологий, предлагающих неограниченные возможности для обучения иностранному языку и культуре страны изучаемого языка через контакт с представителями разных стран и культур»

В образовательных целях электронная почта может использоваться для:

- обмена опытом между обучающимися из разных городов/стран;
- позиционирования себя как представителя своего города/ страны/культуры;
- описания, наблюдения, обоснования результатов проведенного исследования;
- запроса необходимой информации.

Особого внимания заслуживает написание личного письма средствами электронной почты с целью изучения культуры страны изучаемого языка.

Использование электронной почты в обучении иностранному языку протекает в виде телекоммуникационного проекта. Как правило, преподаватель задает определенную тему для телекоммуникационного проекта, направленного на различные виды учебнопознавательной и исследовательской деятельности с помощью электронной почты, определяет временные рамки проекта в зависимости от количества участников и запланированного результата. Проведение телекоммуникационных проектов осуществляется под руководством кураторов, определяющих содержание и сроки реализации проекта Кудрявцева Л.В. [3, с.49-53]

Веб-форум (англ. web-forum) это одна из современных информационных и коммуникационных технологий, которая позволяет организовать процесс общения в рамках одного веб-сайта.

В обучении английскому языку веб-форум как и электронная почта является хорошим инструментом организации телекоммуникационного проекта, так как его участники могут общаться между собой на интересующую тему, делиться опытом, аргументировать свою точку зрения, задавать вопросы и т.д. на иностранном языке. В методическом плане веб-форум имеет огромный потенциал использования, так как позволяет:

- задавать тему для коллективного обсуждения;
- решать задачи проблемного характера общими усилиями;
- аргументировать свое мнение и оспаривать мнения других собеседников;
- провоцировать участников общения на ответные действия;
- включать сторонние источники информации

• Вики-технология (англ. wiki) представляет возможность одному человеку или группе создавать и публиковать информацию в сети Интернет. Методический потенциал использования вики-технологии в обучении ИЯ рассматривался в работах отечественных и зарубежных ученых.

Подкаст это технология Веб 2.0, позволяющая прослушивать, просматривать, создавать и распространять образовательный контент в виде аудиои видеозаписей в сети Интернет. Преподаватели иностранного языка могут размещать подкасты с лекциями и домашним заданием. Обучающиеся же выполнять домашнее задание в виде презентации, записывая себя и публикуя свой подкаст для оценки преподавателем или для других обучающихся. Подкаст является уникальным средством развития монологической речи, повышает мотивацию обучающихся и привносит разнообразие в обучение английскому языку.

Формируемые на основе современной системы образования средствами ИКТ знания, умения и навыки выходят далеко за рамки иноязычной коммуникативной компетенции, способствуя не только формированию ее основных компонентов, но и личных качеств, таких как готовность к социализации, мобильность в общении, уверенность в своих силах, способность к коллективной работе и др.

Методический потенциал перечисленных современных информационных и коммуникационных технологий позволяет применять их в процессе развития дискурсивных умений студентов при обучении английскому языку.

Литература

1. Hymes D. On Communicative Competence Sociolinguistics / ed. by J.B. Pride, J. Holmes. N. Y., 1972. P. 269-293.
2. Вятютнев М.Н. Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах // Русский язык за рубежом. № 6.
3. Кудрявцева Л.В. Использование телекоммуникационных проектов для формирования иноязычной социокультурной компетенции учащихся старших классов (на примере США и России) // Иностр. языки в школе. 2007. №4.-С. 49-53.
4. Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Языковая система и речевая деятельность. Л., 1947. С190
5. Апальков В.Г. Методика формирования межкультурной компетенции средствами электронно-почтовой группы (английский язык, профильный уровень): Дис... канд. пед. наук. Тамбов, 2008. 157 с.
6. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. М., 2004., 204 с. Development of high language school students' discursive skills.

N.M.Əbdülrəhimova

Dil universitetində ingilis dilində tədris zamanı tələbələrin diskursiv bacarıq və qabiliyyətlərinin formalaşması üçün müasir texnologiya

Xülasə

Məqalədə bir dil universitetində İngilis dili öyrədərkən tələbələrin diskursiv bacarıq və qabiliyyətlərinin formalaşmasına kömək edən müasir texnologiya araşdırılır. Tələbələrin diskursiv bacarıq və qabiliyyətlərinin formalaşması, İngilis dilini öyrənən tələbələrin biliklərini, məntiqi şəkildə düşünmələrini, qrammatik və leksik cəhətdən düzgün bir mətn yaratmağı, ünsiyyət vəziyyətinə uyğun olmağını və mətnin düzgün şərh edilməsini lazımı səviyyədə müəyyənləşdirir. İngilis dilinin tədrisində müasir texnologiyaların istifadəsi kommunikativ kompetensiyanın əsas komponentlərinin formalaşmasına, tələbələrin ünsiyyətdə hərəkətliliyə hazır olmalarına şərait yaradır. Müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, metodik olaraq tələbələrin ingilis dilində tədris zamanı diskursiv bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir.

N.M.Abdulrahimova

**Modern technology for the formation of students' discursive skills
and abilities in teaching English at a language university**

Summary

The article examines modern technology that contributes to the formation of discursive skills and abilities of students when teaching English at a language university. The formation of discursive skills and abilities of students determines the knowledge that students studying English should have, to logically express thoughts, creating a grammatically and lexically correct text, adequate to the communicative situation, and also for correct interpretation of the text. The use of modern technology in teaching English contributes to the formation of the main components of communicative competence, as well as the readiness of students for mobility in communication. Modern information and communication technologies, methodically allow them to be applied in the process of developing students' discursive skills in teaching English.

Рецензент: проф. Д.А.Исмаилова

Redaksiyaya daxil olub: 27.07.2020

Г.Ч.АСЛАНОВА

e-mail: aslanovgulara@mail.ru

**Азербайджанский государственный
педагогический университет**
(г. Баку, ул. Узеир Гаджибеков, 34)**НЕКОТОРЫЕ ПАРАМЕТРЫ ВОПЛОЩЕНИЯ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЕ****Ключевые слова:** этнокультура, образ, женщина, творчество, воспитание.**Açar sözlər:** etnomədəniyyət, obraz, qadın, yaradıcılıq, tərbiyə.**Key words:** ethnic culture, character, female, creativity, education

Восприятие женского образа, отраженного в устном народном творчестве определяло многие аспекты жизнедеятельности этноколлектива, и, безусловно, в первую очередь это касается воспитания, ибо формирование личности происходило в контексте уклада жизни, обрядов, ритуалов, особенностей освоения окружающего мира, природного пространства. В истории функционирования устного народного творчества действовал закон селектированного воздействия на формирование личности. Важно подчеркнуть, что отражение женского образа и его символические, кодированные константы отличались стабильностью воспроизведения и определенностью своих основных назначений. Женские образы в устном народном музыкально-поэтическом творчестве составляли ядро мировоззрения азербайджанского народа и соответственно имели конкретную воспитательную функцию. Таким образом, воплощение женских образов в устном народном творчестве имеет четко выраженные основания в традиционном мировоззрении азербайджанского народа.

Воспитательная функция женских образов устного народного творчества заключена, прежде всего, в высокой степени духовности и нравственного начала. Формирование личности непосредственно связано с духовным познанием окружающего мира, которое начинается с усвоения ментальных символов и понятий одним из которых является женский образ. Взаимосвязанность процесса в том, что женский образ в устном музыкально-поэтическом народном творчестве послужил базой для адекватно, осмысленного восприятия народной культуры, которая, в свою очередь, послужила источником и основой формирования личности. Таким образом закрепляется в сознании связь между значимостью женского образа в устном народном музыкально-поэтическом творчестве и его воспитательной функцией. Благодаря процессу постепенного усвоения устного творчества, соответственно, формируется личность на базе тех духовных приоритетов, которые заложены в миропредставлении народа. Соответственно восприятие женского образа в культуре, понимание его воспитательной функции стимулирует формирование личности. Постепенному осмыслению значимости женского образа, безусловно, способствует усвоение устного народного музыкально-поэтического творчества, в среде которого женский образ играет огромную роль. В свою очередь, художественная среда народной культуры формирует личность в русле национальных ценностей и приоритетов. Женский образ в устном народном музыкально-поэтическом творчестве обладает органичностью, глубиной своей содержательности.

Формирование личности происходило постепенно через восприятие жизненных впечатлений, в том числе, различных условиях воспроизведения музыкально-поэтической среды, функционирующей в обрядах, поскольку огромное значение в формировании личности в контексте устного музыкально-поэтического народного творчества играет

художественный и прикладной план. В этом смысле, этнокультурное воспроизведение обрядов синтезировало в себе как художественное, так и прикладное начало.

Музыкально-поэтическое воспитание в этноколлективе происходит как бы «само собой» в контексте жизнедеятельности, в окружающей среде. Вместе с тем, существуют такие приоритеты как традиционное восприятие культуры и, в том числе, устного народного музыкально-поэтического творчества, его образной системы. В этом смысле, коммуникативный фактор в обрядовом действе стимулирует дифференцированное восприятие образной системы обряда. Осмысление значимости женского образа и выделение его в качестве приоритетного служит формированию определенных нравственных, эмоционально-психологических, руководящих личностью и формирующих личность параметров.

Обрядовая культура давала определенные импульсы воспитания и формирования личности. Среди них назовем: 1) Коммуникативный фактор, то есть опыт художественного общения в коллективе; 2) Музыкально-речевой игровой опыт, сформированных в обрядах азербайджанского народа; 3) Моторный аспект, двигательный, обогащающий восприятие обрядового действа; 4) Восприятие содержательных представлений.

В обрядовых действиях член этноколлектива активно взаимодействует с контекстом. В результате, соответственно «программе» обряда, его содержательности и драматургии формируется личность. В таких обрядах как свадебные обряды, обряды праздника Новруз в приоритете находятся женские образы. Именно в этом качестве появляется основная воспитательная функция женских образов, имеющих огромное влияние на формирование личности. Усвоение положительного опыта этноколлектива опирается на высокие моральные устои, одним из важных слагаемых которых являются нравственные параметры женских образов. Именно поэтому нормы и ценности жизни фокусируются на женских образах. Еще раз подчеркнем отношение к жизнедеятельности определяется отношением к женскому началу.

Надо сказать, что в обрядах внимание активизируется именно на таких свойствах женского образа, которые имеют определенную воспитательную функцию. Повышение интереса к определенным элементам обряда, безусловно, формируют личность и носят педагогический характер.

Поскольку интеграционные возможности художественного сознания в этнокультуре определяются прикладными функциями, остановимся на обрядах.

В устном народном музыкально-поэтическом творчестве в частности в ритуальной деятельности складывались интеграционные возможности сознания, одним из слагаемых которого являлась воспитательная функция. В обрядах формируется не только идея лидерства, но и взаимопомощь, коллективизм.

Обряд имеет свою драматургию, которая для подрастающего поколения имеет воспитательную функцию. Так, в обрядах зафиксировано следующее: 1) провозглашение основной ритуальной «темы»; 2) цель обрядового действия; 3) завершение.

В связи с особой направленностью обрядового действия, формируется ожидание его конечного результата. Конечно, в разных обрядах цели преследуются разные. Однако ее ожидание, складывание определенной эмоциональной настройки рождает такое качество как целеустремленность. Подчеркнем, что в обрядах, связанных с фиксированием женских образов, данное качество усиливается. Так, например, в свадебных обрядах, центром которых является образ невесты, модель развития обряда направлена на определенный вектор. Устное народное музыкально-поэтическое творчество заключает в себе эффективные методы воспитания. И действительно, например, обрядовая содержательность включает в себя следующие компоненты: 1) В обрядах зафиксирован образец поведения в той или иной ситуации; 2) В обрядах повторяемость событий имеет характер убеждения; 3) Педалирование требования следовать установленным

правилам; 4) Приучение соблюдать основные традиционные для коллектива постановления; 5) Стремление к улучшению личностных качеств.

Обрядовая этнокультура имела огромный обучающий потенциал. Отметим такие ее свойства как: 1) Закрепление механизмов формирования психологической адаптации членов этноколлектива; 2) Рождение определенных моделей поведения; 3) Утверждение универсального понимания традиций, общее для всех членов этноколлектива; 4) Стимулирование воспитания личности; 5) Формирование определенных «знаковых» типов мышления, которые, в свою очередь, формировали личность человека. Участие в обрядовых действиях разнообразят эстетический опыт, углубляют эмоциональную ауру коллектива. Осуществление совместной деятельности формирует и такие важные человеческие качества как сопереживание, взаимовыручка, социальные формы самовыражения, адекватные реакции на те или иные жизненные ситуации. Психологическая адаптация в процессе обрядового действия закрепляла в сознании определенные модели поведения. Воспитательная функция женских образов в данном контексте приобретает особое значение. Важная мысль была высказана С.Фархадовой по поводу лирики в обрядах. Универсальность ее С.Фархадова видит в том, что на основе ее «произрастают «семена» различных жанров, и тем общим каналом, по которому песни из одного круга попадают в другой круг» [1, с. 80-81].

Воспитание, формирование личности как базовый компонент культуры имеет тесную связь с социумом. Обрядовая, ритуальная культура носит «наставительный» характер, обучающий основам поведения человека в коллективе. В этом смысле подчеркнем, что звуковая материя обряда воспроизводит определенную «матрицу» традиционного мышления, в котором женская образность приоритетна. Музыкально-поэтический «подтекст», заключенный в устном народном творчестве не только служил раскрытию, но и усиливал эффект ритуальной суггестии. В контексте этнокультурной слушательской аудитории функционировали важные корреляты с традиционным мышлением, частью которых были семантические «знаки» женской образности.

Литература

1. Фархадова С.Т. Обрядовая музыка Азербайджана. Б.: Элм, 1991, 130с
2. Гулиев Г. Традиции и инновации в свадебной общности азербайджанцев. Азерб. этногр. сборник.-Баку:Элм, 1985, с.131-132
3. Обряды и обрядовый фольклор.-М.:Наука, 1986, 277с.

G.Ç.Aslanova

Azərbaycan etnomədəniyyətində qadın obrazları təcəssümünün bəzi parametrləri

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan etnomədəniyyətindəki qadın obrazları təcəssümünün bəzi parametrləri təhlil edilmişdir. Ritual mədəniyyət kontekstində qadın obrazının xüsusiyyətlərini aşkar etməyin vacib prioritetləri vurğulanır. Məqalədə tərbiyə və şəxsiyyət formalaşmasının müəyyən "impulslarına" mühüm yer verilir. Etno-kollektivin müsbət təcrübəsinin mənimsənilməsi mənəvi prinsiplərə əsaslanır ki, bu prinsiplərin mühüm komponentlərindən biri qadın obrazlarının mənəvi parametrlərindən irəli gəlir.

G.Ch.Aslanova

Some parameters of female character embodiments in Azerbaijani Ethnic Culture

Summary

This article analyzes some parameters of the embodiment of female images in the Azerbaijani ethnic culture. The important priorities of revealing the specifics of the female image in the context of ritual culture are emphasized. An important place in the article is given to certain "impulses" of

upbringing and personality formation. The adoption of the positive experience of the ethno-collective is based on moral principles, one of the important components of which are the moral parameters of female images.

Rəyçi: prof. T.A.Bağirova

Redaksiyaya daxil olub: 31.07.2020

X.H.DADAŞOV

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: xaliqdadasov2020@gmail.com

Azərbaycan Texniki Universiteti
(Bakı şəh., H.Cavid pr. 25)

TARİXİ İNKİŞAF VƏ EKOLOJİ AMİL

Açar sözlər: insan və təbiət, ekoloji böhran, ətraf mühit, ekoloji transformasiya, cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı münasibətləri tarixi

Ключевые слова: человек и природа, экологический кризис, окружающая среда, экологическая трансформация, история взаимоотношений общества и природы.

Key words: man and nature, the ecological crisis, environment, ecological transformation, the history of relations between society and nature.

Təbiət insanların şüurundan asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv reallıqdır. İnsan onunla ayrılmaz tellərlə bağlıdır, ehtiyaclarına uyğun olaraq onu dəyişdirir və istifadə edir. Təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirini öyrənmək tarixi qədim dövrlərə, təbiətin kamilliyin zirvəsi, insanın səy göstərməli olduğu harmoniya ideali hesab edildiyi dövrlərə təsadüf edir. Ancaq ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində bu problemi akademik V.S. Vernadski dərinlən təhlil etdi. Alim yazırdı ki, “İnsan həm fərdi olaraq, həm də ictimai təzahüründə biosferlə qanunauyğun, maddi-energetik olaraq sıx bağlıdır” [1,s.32].

Cəmiyyət və təbiət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterinə ən əhəmiyyətli təsir edən insanlar və ətraf mühit arasında fasiləsiz olaraq maddə və enerji mübadiləsinin baş verdiyi maddi istehsal prosesidir. Buna görə bu qarşılıqlı əlaqənin əsas tarixi mərhələləri, ilk növbədə, insanın əmək fəaliyyətinin inkişafı ilə əlaqələndirilir. Əmək alətlərinin tətbiq edilməsi insanları digər canlı orqanizmlərlə müqayisədə tamamilə xüsusi bir hala gətirdi, çünki bu, maddə və enerjinin ətraf mühitlə mübadiləsi miqyası və dərəcəsi üzərindəki təbii məhdudiyyətləri süni şəkildə aradan qaldırmağa imkan verdi.

Cəmiyyətin təbiətlə qarşılıqlı inkişafı insanların qarşılaşdıqları məhdudiyyətlərin ardıcıl olaraq aradan qaldırılması tarixidir, özləri üçün ən vacib vəzifəni: biliklərdən səmərəli istifadə əsasında, məsələn, təbii mühitdən cəmiyyətə yeni texnologiyaların tətbiqi vasitəsilə maddə və enerjinin axınının artmasını təmin etməklə həll etməkdir.

Cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı münasibətləri tarixində mütəxəssislər fərqli dövrləri ayırırlar. Eyni zamanda, bəziləri sosial- iqtisadi formasiyalar üçün hazırlanmış prinsiplərə riayət edirlər, digərləri- insanın təbii sərvətləri mənimsəməsinin xarakterinə görə, üçüncülər - məhsuldar qüvvələrin inkişaf dərəcəsinə görə və s. G.V.Platonov tərəfindən irəli sürülmüş insanın təbii sərvətləri mənimsəməsinin xarakterinə görə dövrləşdirmə prinsipi maraqlı doğurur. O, cəmiyyətlə təbiət arasındakı münasibətlərin tarixini üç dövrə ayırır:

- Birinci- biogen (vəhşilik kimi səciyyələndirilir);
- İkinci- texnogen (barbarlıq kimi səciyyələndirilir);
- Üçüncü- noogen (sivilizasiya kimi səciyyələndirilir) [2,s.45].

Bu dövrlərin hər biri təbiəşünaslıqda və cəmiyyətdə bir növ inqilab hesab olunur və bir tərəfdən məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətləri arasındakı münasibətdə dəyişikliklər ilə, digər tərəfdən məhsuldar qüvvələrlə təbii ehtiyatlar arasındakı münasibətdə dəyişikliklər ilə səciyyələnir.

Tarixin ilk biogen dövrü iki mərhələni əhatə edir: mənimsəmə və istehsal etmə. Bu dövrdəki insan fəaliyyəti yaşamaq və uyğunlaşma kimi səciyyələnə bilər. Təbiətə münasibətdə təbii hadisəni ilahiləşdirmək meyli üstünlük təşkil edir.

İkinci, texnogen dövr iki mərhələdən ibarətdir: aqrar və sənaye.

O dövrdə insanın təbiətdəki fəaliyyəti qarşılıqlı və fəth etmə xarakterində idi, məqsədi cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəmək üçün təbiəti dəyişdirmək idi.

Və nəhayət, tarixin üçüncü noogen dövrü elmi-texniki və ekoloji mərhələlərə bölünür. İnsanın təbiətə təsiri birinci mərhələdə ağılıq, ikinci mərhələdə isə əməkdaşlıq kimi səciyyələnir. İnsanın təbiətdə öz yerini dərk etməsi baş verir [2,s.48]. Bu dövrləşdirməyə uyğun olaraq hazırda insan sivilizasiyası öz inkişafında tarixin noogen dövrünün elmi-texniki mərhələsindədir.

İnsan cəmiyyətinin yaranması və inkişafı bir çox mədəniyyətlərin tarixində baş verən antropogen mənşəli yerli və regional ekoloji böhranlarla müşayiət olunurdu.

K.S.Losev yazır ki, “Bütün kənd təsərrüfatı sivilizasiyalarının tarixi, xüsusilə ilk mərhələlərdə, ərzaq böhranları və onlarla əlaqədar olan sosial-iqtisadi sarsıntılarla müşayiət olunan vəhşi təbiətin dağıdılması, meşə ekosistemlərinin məhv edilməsi prosesidir” [5,s.51].

Beləliklə, insanla təbiət arasındakı əlaqələrin inkişafı təkamül yolu ilə getmirdi- regional miqyaslı böhranlar və hətta sivilizasiyaların ölümü ilə, yəni bifurkasiya nöqtələri vasitəsilə daha mürəkkəb, qeyri-xətti bir xarakter daşıyırdı.

Bu konsepsiya hələ təşəkkül tapma mərhələsində olan müasir informasiya- ekoloji və sinergetik paradigmanın əsasını təşkil edir. Onun əsas xüsusiyyətləri İ.Priqojin, V.Kaznaçeev və E.Spirin, A.Ursul, V.Zubakov və digərlərinin əsərlərində göstərilmişdir. Yeni paradigma çərçivəsində təkamül və ya “zamanın gedişi” partlayışların növbələşməsi-müxtəlif miqyaslı inqilablar yaxud bifurkasiyalar şəklində və qarşılıqlı təsir göstərən proseslərin öz homeostazlarını qoruduğu hadisələrin sakit” təkamüllü” inkişafı şəklində görünür. V.A.Zubakov yazır: “Kainatımızın təkamülündə bizə üç ən böyük bifurkasiya məlumdur. Birinci- kosmoloji-fiziki elementar hissəciklərin və sahələrin sinqulyar vakuumdən dağılması ilə, ikinci - bir xiral inqilab- bioloji, yəni nuklein-zülal, həyatın doğulması ilə, üçüncü - insan ağılının doğulması - onun mücərrəd düşüncəsi ilə”[7,s.114-128]. Üçüncü bifurkasiyanın nəticəsi cəmiyyətin meydana çıxması oldu.

A.Toynbinin fikrincə, sivilizasiyanın normal inkişafı üçün vəziyyətin çağırışına adekvat cavab vermək və sosial tərəqqini stimullaşdırmaq üçün qüvvələrin səy göstərməsini tələb edən böhranlar vacibdir. İnsan sivil bir vəziyyətə bioloji bağışlamalar (irsilik) və ya əlverişli təbii şərtlər nəticəsində deyil, misli görünməmiş bir səy göstərməyə ruhlandıran çətinliklərin öhdəsindən gəlməklə nail olur. Beləliklə, tərəqqi çağırışa müvəffəqiyyətlə cavab verməklə müəyyən edilir [8]. Bu baxımdan hər hansı bir ekoloji böhran insan sivilizasiyasının təkamülü üçün bir vasitədir. Ancaq çox vaxt bu təkamül təbiətə baha başa gəlir.

P.V.Palexova bəşəriyyətin tarixdən əvvəlki dövründə və tarixində bir neçə ekoloji böhranı araşdırır. Bunlardan birincisi (antropogenə qədər) təxminən 3 milyon il əvvəl meydana gəlmiş, canlıların yaşayış yerlərində dəyişiklik yaratmış və birbaşa insan əجدadlarının meydana gəlməsinə kömək etmişdir. Qədim insanlar üçün mövcud olan ovlanan ehtiyatların kəskin tükənməsi vəziyyəti olan ikinci böhran 50-35 min il əvvəl baş verdi. Onun nəticəsi Homo Sapiens növlərinin nümayəndələrinin bioloji varlıq mərhələsindən çıxması oldu. Üçüncü ekoloji böhran 35-2 min il əvvəl baş verir. Bu, iribuynuzlu heyvanların insan tərəfindən tədricən məhv edilməsi ilə əlaqələndirilmiş və əkinçiliyin və heyvandarlığın inkişafına təkan olmuşdur.

Təxminən 2 min əvvəl baş vermiş dördüncü ekoloji böhran torpağın şoranlaşması və suvarılma əkinçiliyinin tənəzzülü ilə dünyanın müxtəlif bölgələrində suvarılmayan torpaqların mənimlənməsi ilə xarakterizə olunur. Beşinci böhran (eramızın əvvəllərindən XX əsrin ortalarına qədər) ərazilərin kənd təsərrüfatı üçün boşaldılması, oduncaqdan yanacaq və tikinti materialı kimi istifadə edilməsi məqsədilə meşələrin kütləvi şəkildə məhv edilməsi ilə əlaqələndirilir. İstehsalın sürətli inkişafı və təbii sərvətlərin istehlakının artması sənaye inqilabının başlanmasına şərait yaratdı. XX əsrin ortalarından 1970-ci illərə qədər altıncı ekoloji böhran baş verir, nəticəsi isə elmi -texniki inqilab, məhsulların təkrar emalı və texnoloji dövrlərin qapanması (tullantısız istehsalın yaranması) oldu [9,s.41-43].

Sadalanan böhranların hər hansı birinin dəqiq müddətini müəyyənləşdirmək çox çətin-dir, eyni zamanda onların bəşəriyyətin bütün tarixi inkişafı boyunca baş verməsi faktı təbiət və cəmiyyətin həmişə mövcud olmuş və davam edəcək birliyinə dəlilətdir.

Cəmiyyət və təbiət arasında ekoloji dəyişikliklər yolu ilə qarşılıqlı əlaqənin maraqlı bir konsepsiyası E.O.Novojilova tərəfindən təklif edilmişdir. O yazır ki, ekoloji dəyişikliklər inkişafda fasiləlik, cəmiyyət və təbii mühit arasındakı əlaqədə keyfiyyətə yeni bir vəziyyətə sıçrayış deməkdir. Belə bir irəliləyiş cəmiyyətin varlığının maddi, enerji və informasiya əsaslarının dəyişməsi ilə, yeni əsas texnologiyaya keçidlə və daha yüksək bir nizamın dinamik tarazlığının yaradılması ilə əlaqələndirilir[10,s.13].

Ekoloji dəyişilmə müəyyən tarixi tipli sosial-ekoloji sistemin meydana gəlməsinə səbəb olur. E.O.Novojilova belə 3 növü ayırır: ekosistem, biosfer və noosfer. Hər hansı bir cəmiyyət bunlardan birinə aid edilə bilər. Ekoloji dəyişiklik dalğalarında bir tarixi növ digəri ilə əvəz olunur.

İlk ekoloji dəyişilmə istehsal iqtisadiyyatına keçidlə və yavaş, lakin sabit əhali artımı ilə əlaqələndirilir. Uzun müddət sosial -ekoloji sistemlərin əsas növü yerli ekosistemlərdə yaşayan və təbiətdə olanları yaxşılaşdırmağa çalışan, təcrid olunmuş halda özünü təmin edən kiçik cəmiyyətlərə çevrilmiş ekosistem cəmiyyətləri olmuşdur.

İkinci ekoloji dəyişilmə yüksək keyfiyyətli enerjinin defisitliyindən və istehsal fəaliyyətinin təşkilindəki gerilikdən törənmişdir. Sənaye inqilabı əməyin fabrik təşkilini, standart malların kütləvi istehsalını, xətti texnologiyaları və enerji bolluğunu təmin edən yer altından çıxarılan yanacağa keçidi yaratdı. Biosfer insanların formalaşmış cəmiyyətlərinin böyük, açıq olmaları, özlərini kifayət qədər təmin edə bilmədikləri, qlobal miqyasda bir-biri ilə əlaqəli olduqları ortaya çıxdı. Onların coğrafi əhatə dairəsi Yer kürəsinin bütün ekosistemləridir. Biosfer insanları təbiətdə olmayan bir şeyi- süni cansız materiyanı yaratmağa başladılar.

Üçüncü ekoloji dəyişilmə bu yaxınlarda başlamış və hələ başa çatmamışdır. Buna yanacaqdan texnoloji proseslər üçün istifadə edilməsi nəticəsində yaranan qlobal ekoloji böhran səbəb olmuşdur. Bunun təzahürləri olan ehtiyatların tükənməsi və ətraf mühitin çirklənməsi, keyfiyyətə yeni istehsal üsullarına və enerji mənbələrinə keçməyin zəruriliyini göstərir. Başlanmış dəyişilmənin əlamətləri xətti sənaye proseslərinin az tullantılı texnologiyalar ilə əvəzlənməsi, alternativ enerji mənbələrinin axtarışı və süni həyatın yaradılmasıdır [10,s.13-14].

Əsrlər boyu ətraf mühitin çirklənməsinin antropogen mənbələri ekoloji vəziyyətə nəzərə cərpacaq dərəcədə təsir göstərmirdi. Ətraf mühitin intensiv çirklənməsi kapitalizmin inkişafı ilə başlayır. Buxar mühərrikinin ixtirası ilə sənaye tədricən əhəmiyyətli dərəcədə çirklənmə mənbəyinə çevrilir, çünki yanacaq istehlakı kəskin şəkildə artır. Ətraf mühitin çirkləndiricilərinin miqdarı yavaş-yavaş çoxalır.

XX əsrdə isə bəşər tarixinin gedişi kəskin və qəfil dəyişdi. Məşhur italyan alimi və ictimai xadimi, beynəlxalq qeyri- hökumət ekoloji təşkilatı "Roma klubu" nun təsisçisi A.Peccei yazırdı: "Bu dəyişikliklərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cəmi bir neçə onillikdə bəşəriyyətin min illər boyu davam edən yavaş inkişaf dövrü başa çatdı və yeni dinamik dövr... bütün bu dəyişikliklər, mahiyyət etibarilə, məhz insanın özünün Yerdəki dəyişmiş mövqeyinə

aidir. Əvvəllər o, planetdə yaşayan çoxlu canlılardan biri idisə, indi insan onu özünün bölünməz imperiyasına çevirdi" [11,s.35].

Elmi texniki inqilab adlandırmağa başlayan bir fenomen doğuldu. Bu, insanın təbii dünya haqqında geniş elmi biliklərini səmərəli və sənaye miqyasında tətbiq edə biləcəyini anladığı zaman baş verdi. Yeni texnoloji proseslərin və ixtiraların davamlı axını bir neçə onilliklər ərzində artır və artmaqda davam edəcəkdir.

Müasir insanın gücü artdıqca, dünyadakı mövqeyinə uyğun fəaliyyətinin nəticələrinə görə məsuliyyət hissəsinin olmadığı daha aydın olmağa başladı. Təbiətə istehlakçı münasibəti ilə, ona əsassız müdaxiləsi ilə insan indi onda haqlı narahatlığa səbəb olan bir çox ekoloji problemlər yaratmışdır.

Dünyadakı müasir ekoloji vəziyyətin təhlükə dərəcəsi neçədir sualına, hətta alimlərin üç əsaslı fərqli mövqeyə bölünən başqa-başqa fikirləri vardır. Birinci mövqe belədir: mövcud vəziyyət qısa müddətdə fəlakətə səbəb ola biləcək qlobal ekoloji böhranı göstərir. Bu nöqteyi-nəzərə bir çox alimlər tərəfdardır (A.Y.Busıgin, V.A.Zubakov, B.Commoner, A.Peccei, N.F.Reymers və b.). Onun tərəfdarları hesab edirlər ki, yeni daxil olduğumuz böhranın keçmişdə analoqları, xüsusən də yuxarıda qeyd olunan son paleolit dövrünə aid böhran kimi oxşarları vardır.

İkinci mövqe dünyanın artıq qlobal ekoloji fəlakətə girdiyi tezisində söykənir, V.G.Qorşkovun tədqiqatlarına əsaslanır və bir sıra digər alimlər tərəfindən dəstəklənir və inkişaf etdirilir (K.S.Losev, K.Ya.Kondratyev, V.P.Kaznaçeev və b.). Onların fikrincə, biz bəşəriyyətin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində inkişaf edən qlobal ekoloji fəlakət dövrünü yaşayırıq ki, sayılan onilliklər ərzində biosferin milyardlarla illər davam etdirdiyi tarazlığı pozmuşdur.

Üçüncü mövqeyə görə, hazırda qlobal ekoloji böhran yoxdur, yalnız yerli olanlar var. Onun tərəfdarları hesab edirlər ki, əsl ekoloji böhranın müntəzəm alovlanması təkamülün zəruri bir vasitəsidir və eyni zamanda indi bəşəriyyətin təbii mühiti dəyişdirən aparıcı geoloji qüvvə kimi rolunu əsassız olaraq şişirdilir.

A.Y.Busıgin belə bir nəticəyə gəlir ki, qlobal ekoloji böhran "elmi mif" deyil, bu bizim acınacaqlı gerçəliyimizdir. Artan sənayeləşmə atmosferi zəhərləyir və su hövzələrini çirkləndirir, faydalı qazıntıların çıxarılması isə Yer örtüyünü dağdır. Su elektrik stansiyaları bütöv bölgələrin coğrafiyasını dəyişdirir, kənd təsərrüfatı isə torpağın tənəzzülünə səbəb olur. Tullantıların yığılması və iqlim dəyişikliyi baş verir. Kütləvi şəkildə meşələr məhv edilir, biomüxtəliflik azalır və insan sağlamlığı pisləşir.

Planetin müasir ekoloji böhranının belə sürətlə dərinləşməsinin səbəbi nədir? Bu problemin araşdırılmasının təhlili belə iki səbəbin olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verir. Ekoloji böhranın yaranmasının və daim dərinləşməsinin səbəbləri:

1. Sistemli sürətdə düşünən insanların yox olmağa başlaması ilə nəticələnən biliklərin ümumi fərqləndirilməsi. Bu 19-cu əsrin ortalarında, fizika və biologiyanın inkişafının müxtəlif istiqamətlərdə getdiyi vaxtdan başladı. Canlıların və cansızların fərqli olduqları, yalnız öz-lərinə xas olan və bir birinə bağlı olmayan öz qanunlarına görə yaşadıkları fikri möhkəmləndi və insanla təbiət arasındakı əlaqə isə elmi təfəkkürdən atıldı [12,s.53-55].

2. XX əsrin ikinci yarısında yeni istehsal texnologiyalarının tətbiqi. Onların ekoloji böhranın inkişafına təsirinin təhlilini amerikalı ekoloq B. Commoner etdi. O, belə bir nəticəyə gəldi ki, iqtisadi artım özü-özlüyündə hələ ətraf mühit üçün hansısa xüsusi fəsadlar demək deyil, əsas rolunu bu artıma çatma yolları və vasitələri oynayır. Aydındır ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin sənayesində üstünlük təşkil edən bir çox texnoloji proseslər ekoloji cəhətdən təhlükəlidir. Əlbəttə ki, ətraf mühitin çirklənməsinin artması həm rifah halının yüksəlməsi ilə, həm də demoqrafik partlayışla izah olunur, lakin bu göstəricilər biosferə mütənəib şəkildə təsir edərsə, texnologiyada dəyişikliklər isə eksponensial olaraq baş verir. Beləliklə cəmiyyətin inkişafı üçün daxili hədudsuz süni imkanları ilə biosferin təbii məhdud imkanları arasında ziddiyyət yarandı.

Təbiətin bütöv sistem kimi inkişafının məntiqi nəzərə alınmadan, onun üzərində zorakılıqla insanlar tərəfindən əldə edilən "qələbələr" bir müddət müəyyən uğur qazandırır, lakin

gələcəkdə ödəmənin acı hissləri ilə üzləşəcək. İnsan fəaliyyətindən qaynaqlanan ətraf mühitin tənəzzülü, öz növbəsində onun mövcudluq şərtlərinə çox zərərli təsir göstərir. Buna görə ekoloji böhran təkcə ekoloji problem deyil, həm də sosial problemdir və onun həlli ilə təkcə təbiət elmləri (fizika, kimya, biologiya və s.) deyil, həm də humanitar elmlər (tarix, sosiologiya, psixologiya, demoqrafiya və s.) məşğul olmalıdır. Cəmiyyət və təbiət arasındakı münasibətlərdə müasir mərhələnin səciyyəvi xüsusiyyəti onların birgə təkamülü, ictimai inkişafın bütün amillərinin yenidən qurulmasına əsaslanan üzvi birliyə qayıtması olmalıdır. Beynəlxalq birliyin səyləri dünyanın bir çox ölkələrində həyatın iqtisadi, maliyyə və mədəni sahələrinə mənfi təsir edən siyasi münaqişələrin qızışdırılmasına deyil, bu gün bəşəriyyətin üzləşdiyi əsas problemin-ekoloji böhranın öhdəsindən gəlmək probleminin həllinə yönəldiləcəksə, bu çətin, lakin yerinə yetirilə bilən vəzifədir.

Ədəbiyyat

1. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. М.: Наука, 1977.
2. Платонов Г.В. Диалектика взаимодействия общества и природы. М.: Изд-во МГУ, 1989.
3. Горелов А.А. Экология. М.: Академия, 2009.
4. Пригожин И. Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой: пер.с англ. l общ. ред. В. Аршинова, Ю.Л.Климонтовича и Ю.В.Сачкова. М.: Прогресс, 1986.
5. Лосев К.С. Мифы и заблуждения в экологии. М.; Научный мир, 2010
6. Пригожин И. Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой: пер.с англ. l общ. ред. В. Аршинова, Ю.Л.Климонтовича и Ю.В.Сачкова. М.: Прогресс, 1986.
7. Зубаков В.А. Прошлое и будущее человечества глазами эколога II Общественные науки и современность. 1997. №3.
8. Тойнби А.Дж. Постигание истории: пер.с англ. М.: Прогресс, 1991
9. Палехова П.В. Государственная экологическая политика и ее реализация в Российской Федерации в 1950-1990-е гг.: дис. д-ра ист. наук. М., 2000.
10. Новожилова Е.О. Социэкологическая антропология II Социс. 2011, №3
11. Печчеи А. Человеческие качества. М.: Прогресс, 1980
12. Бусыгин А.Г. Десмоэкология или теория образования для устойчивого развития. Ульяновск: Симбирская книга, 2003.
13. Коттонер Б. Замыкающийся круг. Л.: Гидрометеиздат, 1974.

Х.Г. Дадашов

Историческое развитие и экологический фактор

Резюме

В статье рассматривается характер взаимоотношений общества и природы в различные периоды истории человечества. Анализируются экологические кризисы, происходившие в историческом прошлом, и их влияние на развитие цивилизации. Сравниваются различные точки зрения на современную экологическую ситуацию в мире, и рассматриваются причины глобального экологического кризиса на планете в наши дни.

Kh.H. Dadashov

Historical development and environmental factor

Summary

The article discusses the nature of relations between society and nature in different periods of history. Analyzed environmental crises that occurred in the historical past, and their influence on the development of civilization. Compare different points of view on modern ecological situation in the world and considered the causes of global environmental crisis in the world today.

Rəyçi: f.ə.l.f.d. N.F. Şirinova
Redaksiyaya daxil olub: 19.10.2020

A.Ə.RƏCƏBOVA*siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dillər Universiteti***(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)*

DİNİN MÜASİR CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINA SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏSİRİ

Açar sözlər:** din, inanc, idarəetmə, savadsızlıq, psixologiya, İslam*Ключевые слова:** религия, вера, управление, неграмотность, психология, Ислам****Key words:** religion, belief, management, illiteracy, psychology, Islam*

Dinin müasir cəmiyyətin inkişafına sosial-psixoloji təsirindən danışarkən ilk növbədə onun insanları idarəetmə sistemi olduğunu anlamaq lazımdır. Belə ki, din birbaşa insanların şüuruna təsir edir, onların cəmiyyətdə psixoloji davranışlarına təsir göstərir. Din pərdəsi altında bəzi sektaların yaranması, İslam dini pərdəsi altında müəyyən qruplaşmaların yaranması onların gəncləri psixoloji təsirə salıb, özünü din uğrunda şəhid vermə kimi psixoloji əhval-ruhiyyənin yaradılması. Çünki dinin idarəetmə, məcburetmə vasitəsi olması daha çox qədim və orta əsrlərə aiddir. Lakin müasir dövrümüzdə də dindən siyasi maraqların reallaşması üçün istifadə olunur. Dinin mahiyyətini onun kamilliyini başa düşməyənlər, onu müharibə və hərbi yürüşlər üçün psixoloji silah kimi istifadə edirlər. Bütün dinlər bəşəriyyəti sülhə, insanpərvərliyə, qardaşlığa, barışa çağırır. Bütün bunlara baxmayaraq, cəmiyyətin inkişafı intellekt səviyyəsinin yüksəlişi, elmi-texniki tərəqqinin təsiri nəticəsində dini bilik və dünyagörüşünün düzgün istiqamətdə inkişafı dinə münasibəti dəyişə bilmişdir. Dini müasir dövrdə terror, şiddət, zorakılıq alətinə çevirən qruplaşmalar onun əsil mahiyyətinə zərər verə bilməz.

Cəmiyyətin elmi cəhətdən inkişafı dini savadsızlığın və separatizmi doğuran meyillərə qarşı tutarlı bir cavabdır. Elm, bilik insanların psixoloji əhval-ruhiyyələrini düzgün istiqamətə yönəldir, insan təfəkkürünün inkişafını və əqli fəaliyyətini lazımi qaydada formalaşdırır. Belə ki, şəxsiyyətin idrak fəaliyyətində təfəkkür xüsusi mövqe tutur, insan şüurunun quruluşunda müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Təfəkkür formalarının təşəkkülü və inkişafı sosial psixoloji faktorların fəal təsiri şəraitində reallaşır və insan ətraf mühətdə baş verən hadisələri ardıcıl olaraq mənimsəyir və özü ilə ətraf gerçəklik arasında düzgün münasibətlərin yaranmasına fəal surətdə meyl edir. Görkəmli psixoloq L.S.Vıqotski demişdir ki, şəxsiyyətin ümumi quruluşunda müvafiq yaş dövrünə uyğun olaraq təzahür edən özünəməxsus xüsusiyyətləri yaş dövrünün yeni psixoloji törəmələri kimi xarakterizə olunur. Ona görə də məhz yeniyetmələr və gənclər arasında xüsusilə dinin əsl mahiyyəti haqqında maarifləndirici təbliğatlar aparmaq lazımdır. Həqiqətən insanın qorunması, sülh, birlik, varislik şəraitində həyata keçə bilər. Bu ideyaların reallaşmasında elm, iman, ibadət vəhdətinin rolu böyükdür. İnsanlar arasında həmrəylik, birlik hər bir cəmiyyətin əsas siyasi xətti olmalıdır. Dini siyasətin düzgün təbliği hər şeydən əvvəl cəmiyyətin ideoloji, fikri və mənəvi sağlamlığının bərpası deməkdir. Cəmiyyət bu cür təbiiyə olunduqda insanlar siyasi, psixoloji, iqtisadi, mədəni və həmrəyliyin nə olduğunu düzgün başa düşəcəklər.

XXI əsrdə hələ də Qərb ölkələri “islamafobiya” şüarı altında öz istəklərini “dünya birliyi”, “sülh və humanizm” kimi şüarlarla pərdələyərək həyata keçirirlər. Hegemon dövlətlər öz müstəqilliklərini qorumağa çalışan başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışır, “demokratiyaya himayədarlıq” kimi qələmə verirlər. Din pərdəsi altında dünyanın başqa ərazilərində iğtişaşlar törədirlər. Super dövlət dünyanı idarə etmək iddiası ilə rəqib hesab etdikləri dövlətlərdə dini zəmində iğtişaşlar salır zəiflədirlər, sonra həmin dövlətlərə silah satır pul qazanırlar. Bu barədə alman alimi Hegel çox mükəmməl fikir söyləyir: “İnsan öz təbiətinə görə yamanlıq edəndir”.

Bildiyimiz kimi səmai dinlərin kitablarında istər “Tövrat”da, istər “Zəbur”da, istər “Bibliya”da, istərsə də “Qurani-Kərim”də insanı kamilliyə, ağıla, iradənin möhkəmliyinə, inama, elmə, xoşbəxt olmaq üçün Allahın kəlamlarına riayət etməyə çağırır. Görkəmli şərq alimi Nəsrəddin Tusi insanın xoşbəxtliyi və kamilliyi nəzəriyyəsini elmi əsərində belə izah edir: “İnsanın mənəvi ehtiyacları fikir, ağıl, şüur və iradə vasitəsilə təmin və idarə edilir. İnsanın xoşbəxtlik və bədbəxtlik açarı, kamillik və naqislik sükanı onun ağıl və iradəsinin ixtiarına verilmişdir”. Bütün dünyəvi dinlərdə insan problemi, onun psixoloji durumu yüksək pillədədir. Belə ki, insanlar dinindən, irqindən asılı olmayaraq yaranışından bərabər hüquqludurlar. İngilis alimi Tomas Hobbs belə söyləyir: “İnsanlar bərabər doğulurlar, sonra öz güc, qüvvətlərinə əsasən biri-birini məhv etməyə çalışırlar. İnsan insanın canavarıdır”. Müasir dövrümüzdə bu ideologiyanın sərhədləri çərçivəsində müxtəlif mədəni qruplar kollektiv hüquqlara malik olur, siyasət, mədəniyyət və təhsilin vahid subyekti kimi çıxış edirlər. İslam dini tolerant, multikultural dindir. Onun multikulturallığı vətəndaş hüquqlarının, sosial müdafiənin, sosial siyasətin, əmək hüququnun və miqrasiya qanunvericiliyinin vacib prinsipi kimi qəbul olunur. Multikulturalizm o ölkələrdə möhkəmlənə bilir ki, həmin dövlətin rəsmi, mədəni, siyasi xəttinə çevrilsin. Azərbaycan multikulturalizmin mərkəzinə çevrilib və bütün dünyada bu siyasəti yürüdür. Azərbaycanda multikulturalizm cəmiyyətin əsas milli, psixoloji xüsusiyyətinə çevrilmişdir və onun inkişafına şərait yaratmışdır. Multikulturalizmin əsasında milli-etnik azlıqların hüquqlarınının, adət-ənənələrinin, mədəniyyətlərinin qorunması ilə yanaşı, milli və irqi ayrışçılığa qarşı sərt təbliğatın olmasıdır. Hər hansı ölkə ərazisində yaşayan etnik azlıqlara, miqrantlara yerli əhalinin adət-ənənələrini, yaşayış tərzini zorla qəbul etdirmək, həmin xalqın psixoloji durumlarını məhv etmək deməkdir. Ona görə də belə siyasətin aparılması qəti qadağandır. Hələ qədim dövrlərdən bəri Türk orduları, müsəlmanlar hansı ölkələri zəbt etsələr də, yerli əhalinin dinin, adət-ənənələrinin dəyişdirilməsi siyasəti aparmayıblar və hörmətlə yanaşıblar. Dünyanın əksər ölkəsinin çoxmillətli olduğunu nəzərə alsaq, onda multikulturalizm bəşəriyyətin bu günü və gələcəyi üçün yeganə həyat təzi və xilas yoludur. Azərbaycanda Qafqazın və bütün xristian dünyasının ən qədim kilsəsi – müstəqil Alban Apostol kilsəsi mövcud olmuşdur. Bakıda və rayonlarda bütün dinlərə məxsus kilsələr, sinaqoqlar fəaliyyət göstərirlər. Hətta dövlət tərəfindən onların yenidənqurma işlərinə yardımlar ayrılır. Ermənistan kimi mono dövlətdən fərqli olaraq Azərbaycan dövləti dini sahədə tolerant siyasət yürüdür. İslam dini fitnəni, yəni terroru, bir adamı öldürməkdən daha böyük günah saymışdır. Çünki terror yalnız öz qurbanlarına deyil, bütün cəmiyyətlərə zərər vermək, hər kəsi narahat etmək gücünə malikdir. Terror mədəniyyətlərin inkişafına, insanların psixoloji durumunu səhv yola yönəldən, bəşəriyyəti geriye aparan böyük bir bələdir. Terrorun başlıca məqsədi cəmiyyətdə etibarsızlıq və naməlumluq, mütilik yaratmaqdır. Belə cəmiyyətlərdə nə din inkişaf edə bilər, nə də yeni kəşflər ola bilər. Terrorun qarşısını isə yalnız dinə əsaslanan sevgi, sülh, dinçilik mühitidir.

Dində təbliğ olunan iman, sevgi, ədalət və tolerantlıq insanı sevməyin, insan həyatına verilən əhəmiyyətin bir ifadəsidir. Qurani-Kərimin ən başlıca mövzusu Allah və insandır. O, Allahı və insanı tanıdır. İnsanlara nəyin halal, nəyin haram olduğunu, Allahın öyüd və nəsihətlərini, vədlərini, iman, əxlaq və ibadət qaydalarını, ibrət alması üçün keçmiş qövmlərin qissələrini və axirət həyatını anladır. İnsanın özünə, yaradanına, digər insanlara, ətraf aləmə və digər varlıqlara qarşı vəzifələrini bildirir. Bununla da insanların şüuruna, psixikasına təsir edərək düzgün yaşamağı öyrədir. Din insana cəmiyyət içində yaşamanın onun sosial bir varlıq olmasını anladır. Qurani-Kərimdə hər bir müsəlman, İslam tərbiyəsi sayəsində dünya üzərindəki bütün insanların dinclik və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, onların tolerant və sevgi dolu bir dünyada yaşaması üçün əlindən gələni etməsini təbliğ edir. Çünki bu, ona verilən iman və insani bir məsuliyyət Allahın buyruğudur. Uca yaradan müqəddəs kitablarda bəyan edir: “Ey iman gətirənlər! Hamınız bir yerdə sülhə (İslama) gəlin! Şeytanın yolu ilə getməyin, çünki o sizin açıq-aşkar düşməninizdir”.

İnsanların şeytani yolu seçməsi onların cahil və savadsızlıqlarının nəticəsidir. Çünki elm qüvvədir, məqsəddir, həyata keçməyibdir, elə ki, fəaliyyətə çevrildi, yerinə yetirildi, oldu kamillik. İnsan kamilliyə düşünmək, yaxşı ilə pisi müqayisə etmək yolu ilə nail ola bilər və bu yol təhsildən keçir. Kamil insan həqiqi xoşbəxtliyə çatan insandır, əsl mahiyyət kəsb edən insandır.

Ədəbiyyat

1. Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov: V.M.Məmmədəliyev), Bakı. Qismət, 2014, 607 s.
2. Quluzadə M. Dinimiz dünən və bu gün (1920-1990). Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1996, 152 s.
3. Məmmədəliyev V.M. Quran və elm. Bakı: Qismət, 2006, 128 s.
4. Керимов Г.М. Шариат и его социальная сущность. Москва: Наука
5. Multikulturalizmə giriş: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Şərq-Qərb 2019
6. Сурмин Ю.П. Ситуационный анализ, или Анатомия Кейс-метода. Киев: Центр инноваций и развития, 2002, 286 с.
7. Freyd Z. Psixoanalizlə ilkin tanışlıq. Bakı. Qanun 2007
8. Lebon Q. Xalqların və kütlənin psixologiyası. Bakı. Qanun 2008

A.A.Раджабова

Социально-психологическое влияние религии на развитие современного общества *Резюме*

В статье вносится ясность в необоснованность обвинений религий и утверждений тех кто упрекает её в насилие, терроре и принуждении принятия себя. Совершенство религии заключается в том, что независимо от степени разума и суждений, она смогла заинтересовать людей и предподнести себя в лучшем свете. В статье приводятся примеры подтверждающих о том, что религия дает людям свободу в вопросе вероисповедания. Автор анализирует психологические концепции развития общества западной и восточной традиций. В статье также показаны пути влияния на психологию широких масс населения.

A.A.Rajabova

Socio-psychological impact of religion on the development of modern society *Summary*

The article clarifies the groundlessness of the accusations of religions and the statements of those who reproach her for violence, terror, and being forced to accept herself. The perfection of religion lies in the fact that regardless of the degree of understanding and judgements, it was able to interest people and present itself in the best light. The article provides examples confirming that religion gives people freedom in the matter of faith. The author analyzes the psychological concepts of the development of the society of Western and Eastern traditions. The article also shows the ways of influencing the psychology of the broad masses of the population.

Rəyçi: dos. Ə.M.Abdiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 16.09.2020

Z.SEYİDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
(Naxçıvan şəh., Universitet şəhərciyi)

NAXÇIVAN DÖVLƏT TARİX MUZEYİ

Açar sözlər: muzey, muzeyşünaslıq, ekspozisiya, fond, əşya, təbliğ.

Ключевые слова: музей, музеология, экспозиция, фонд, предмет, продвижение.

Key words: museum, museology, exposition, fund, item, promotion.

Muzey – bu insan cəmiyyətinin tarixi-mədəni inkişaf fenomenidir. O, sivilizasiyanın bəxş etdiklərinin iqamətgahıdır ki, onun vəzifəsi bəşəriyyətin elmi-mədəni nailiyyətləri haqqında məlumatları qorumaq və onları gələcək nəsillərə çatdırmaqdır. İnsanlar həmişə özləri haqqındakı məlumatları öz nəsillərinə vermək üçün onların qorunmasında və ötürülməsində olduqca maraqlı olmuşlar (3, səh. 22).

Onlar başa düşürdülər ki, yalnız bu şəkildə keçmişdəki xidmətləri və müəyyən bir zaman mərhələsində tarixi inkişafındakı nailiyyətləri sübut etmək olar.

İnsanların əbədiliyə can atması ilkin vaxtlardan onların qəlbində yer eləmişdir. Lakin çox təəssüflər ki, bu cəhd heç vaxt bir nəticə vermədi. Bir növ özünü əbədiləşdirmək, onun haqqındakı məlumatları qorumaq üçün heç də az əmək sərf olunmadı.

Bunlar hökmdarların məzarları, arxitektura və heykəltəraşlıq abidələri və böyük rəssamların əsərləridir. İnsanlar özlərindən sonra iz qoyub getmək üçün hər şey etmişlər.

Bu məsələləri muzey yüksək səviyyədə həll etmişdir. Məlumatların öyrənilməsi, qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması işində muzeylərin işi çox böyükdür (2, səh.13).

Muzeylərin yaranma tarixi, funksiyası və inkişafı işləri həmişə aktual olmuşdur. Bu hər şeydən əvvəl cəmiyyətin şüurunun atması, hər bir xalqın tarixi yaddaşının qorunub saxlanılması onların mənəvi və material incilərinin qorunması və gənc nəslin mədəni tərbiyəsində bunların rolunun artması ilə şərtlənir. Muzey sözü yunan dilindən götürülmüşdür – museum, tərcümədə mənası “ev muz” deməkdir. (4, səh.20)

Naxçıvan qədim və zəngin tarixə malikdir. Naxçıvan xalqının mədəni nailiyyətləri böyükdür və onlar haqlı olaraq öz elmi-mədəni işləri ilə fəxr edirlər. bunlar şöhrətli tarixi abidələr, elmi axtarışlar, iri bədii və incəsənət əsərləri qədim adətlər və mərasimlərdən ibarətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında abidələrə münasibət aktual problem və birinci dərəcəli məsələ hesab olunur. Bu öz əksini muxtar respublika rəhbərliyinin siyasətində, tarixçi alimlərin, ictimaiyyətsünasların işlərində tapmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 30-a qədər muzey fəaliyyət göstərir və bunlar müxtəlif mövzuları əhatə edir.

Xalqımızın keçmişini ta qədim zamanlardan bu günədək özündə yaşadan, milli-mədəbni sərvətlərimizin toplandığı və qorunub saxlandığı muzeylərimiz bu gün tariximizin əsas məbədgahlarına çevrilmişdir.

Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan qədim Naxçıvanın tarixini özündə yaşadan və nümayiş etdirən belə məbədgahlardan biri də Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyidir. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ vaxtilə tarixi, mədəni irsin qorunub saxlanmasında, mühafizəsində və təbliğində muzeylərin rolunu və əhəmiyyətini lazımınca dəyərləndirən qədim yurdun vətənpərvər övladları Naxçıvanda muzey yaradılmasına təşəbbüs göstərmişlər. XIX əsrin axırlarında Naxçıvanın Nehrəm kəndində görkəmli yazıçı və dramaturq Cəlil Məmmədquluzadə, XX əsrin ikinci onilliyində Naxçıvan şəhər sakini Balabəy Əlibəyov, Mirbağır Mirheydərzadə və başqaları muzey yaradılması sahəsində nəcib təşəbbüsün öndərlərindən olmuşlar.

Naxçıvan MSSR XKS-nin 30 sentyabr 1924-cü il tarixli qərarı ilə Naxçıvan şəhərində tarix etnoqrafiya muzeyi yaradılmış, həmçinin ayrı-ayrı evlərdə və şəxslərdə saxlanılan tarixi etnoqrafik əhəmiyyətə malik olan əşyaların muzeydə mühafizə edilməsi üçün tədbirlər görülməsi Xalq Maarif Komissarlığına tapşırılmışdır.

Tarix Etnoqrafiya Muzeyini zənginləşdirmək məqsədilə Naxçıvan MSSR XKS-nin 6 yanvar 1926-cı il tarixli qərarı ilə Naxçıvan şəhər sakini Balabəy Əlibəyovun yaratdığı muzey dövlət mülkiyyətinə götürülmüş və onun evindəki muzey əhəmiyyətli əşyalar komissiya vasitəsilə buraya təhvil verilmiş, onun özü isə həmin mədəniyyət müəssisəsinə müdir təyin olunmuşdur. Sonrakı illərdə Naxçıvan Tarix Etnoqrafiya Muzeyinin zənginləşdirilməsində 1925-ci ildə Naxçıvanda yaradılan “Naxçıvan Tədqiq və tətəbbü” cəmiyyətinin xüsusi rolu olmuş Mirbağır Mirheydərzadə Tarix Etnoqrafiya Muzeyinin zənginləşməsi, böyüyüb inkişaf etməsi üçün böyük əmək sərf etmişdir.

Tarix Etnoqrafiya Muzeyi sonrakı illərdə Tarix-ölkəşünaslıq muzeyinə çevrilmiş və 60-cı illərin axırlarından isə Dövlət muzeyi kimi fəaliyyət göstərir.

Hazırda Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin fondunda və ekspozisiyasında Azərbaycan xalqının tarixi keçmişi və bu günü ilə bəli 10 şöbəni əhatə edən 49 mindən artıq eksponat saxlanılır və nümayiş etdirilir. Muzeyin ekspozisiyası əsasən qədim, orta əsr və yeni dövrü əhatə edir. Onların içərisində Naxçıvanın ulu keçmişindən bu günədək olan tarixi özündə əks etdirən maddi-mədəniyyət nümunələri, arxeoloji tapıntılar, xalq tətbiqi sənət əsərləri, numizmatik materiallar, qrafika, heykəltəraşlıq, təsviri sənət əsərləri və digər materiallar xüsusi yer tutur.

Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi bu gün həqiqətən xalqın çoxəsrlik maddi və mənəvi tarixinə aid son dərəcə qiymətli, nadir eksponatlara malik bir xəzinədir.

Yurdumuz öz tarixi, mədəniyyəti, qədim dövr abidələri və ümumiyyətlə zəngin maddi-mədəniyyəti ilə məşhurdur. Bunu ekspozisiyada nümayiş etdirilən qiymətli və nadir eksponatları əyani şəkildə sübut edir.

Muzeyin ekspozisiyası əsasən qədim daş, orta əsrlər, yeni və ən yeni dövrləri əhatə edir. İlk insan məskənlərindən olan qədim Naxçıvan diyarının tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş maddi-mədəniyyəti ilə məşhurdur. Bunu ekspozisiyada nümayiş etdirilən qiymətli və nadir eksponatları əyani şəkildə sübut edir.

Ekspozisiyanın birinci mərtəbəsində daş, tunc, dəmir dövrünə aid eksponatlar nümayiş etdirilir. İbtidai insanların istifadə etdikləri daş əmək alətləri, obsidian, nukleus, çaxmaq daşları, oraq dişləri, ox ucluqları, iynələr, sümük, külünc və toxalar nümayiş etdirilir ki, bunlar da artıq o dövrdə ox və kamanın, toxuculuğun inkişaf etdiyini göstərir (1, səh.10).

Naxçıvan abidələrinin ən zəngin materialı Kür-Araz mədəniyyətinə aid monoxrom və polixrom tipli qab nümunələridir. Bu qablar oyma naxışla bəzədilmiş, üzərində zoomorf səma cisimləri, ov səhnələri təsvir olunmuşdur (1, səh.65).

Muzeydə dən daşları, daş həvənglər, daş baltalar nümayiş etdirilir ki, bu da artıq o dövrdə əkinçiliyin inkişaf etdiyini göstərir. Bütün bunlar Naxçıvan ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmişdir.

Ekspozisiya zalında çoxsaylı eksponatlar arasında orta əsr döyüşçüsünün hərbi geyimi və hərbi ləvazimatları nəzəri cəlb edir. Geyim dəsti metal dəbilqədən, tor şəkilli köynəkdən, qılınc və qalxandan ibarətdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində zərər olunmuş pul nümunələri aşkar olunmuşdur. Bütün bunlar Naxçıvanın hələ qədim zamanlardan mühüm ticarət mərkəzi olduğunu sübut edir. Kağız pul nümunələrindən və kredit biletlərindən Azərbaycan ərazisində XIX əsrin axırları, XX əsrin ortalarına qədər ticarət dövriyyəsində istifadə edilib.

Muzeyin ekspozisiyası və fondları hər il yeni eksponatlarla zənginləşir.

Muzeyin fəaliyyəti təkcə eksponat toplamaq, öyrənmək və nümayiş etdirmək və ekspozisiyada təkmilləşdirməklə bitmir. Tarixin yadigarlarını, müasir dövrü əks etdirən sənədləri geniş

kütləyə çatdırmaq, qonaqlar qarşısında onları nümayiş etdirmək, əlbəttə böyük yaradıcı əmək və səy tələb edir. Ekspozisiyanı muzeyin əməkdaşları geniş kütlə qarşısında nümayiş etdirmək, maraqlı mühazirələrlə çıxış etmək, kimi nəcib işin öhdəsindən layiqincə gəlirlər. Muzeyin bələdçiləri, ekspozisiya üzrə Azərbaycan, rus, ingilis dillərində izahat verməyə qadirdilər.

Ekskursiyalarla yanaşı, eyni zamanda, muzeydənkənardada böyük siyasi-kütləvi iş aparır, səyyar sərgilər nümayiş etdirir, tematik mühazirələr oxuyur, görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri, arxeoloq tədqiqatçı alimlərlə və s. ilə görüşlər keçirilir. Məktəblərdə və məktəblilərlə görülən müxtəlif elmi-kütləvi tədbirlərin həyata keçirilməsi və nizama salınması, metodik kömək göstərilməsi və s. muzeyin əməkdaşları vasitəsilə icra olunur. Muzeyin əməkdaşları qarşıya qoyduğu məqsədi həyata keçirmək və onu daha da genişləndirmək üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün təhsil müəssisələri ilə əlaqə saxlayırlar. Tədris ili ərzində muzeydə məktəblilər üçün “açıq qapı” günləri keçirilir, şagirdlər ekspozisiya ilə yanaşı, müxtəlif fond materialları ilə də tanış olurlar.

Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi muxtar respublikanın muzeylərinə elmi-metodik köməklik göstərir. Muzeyin əsas əhəmiyyəti öz xalqının xoşbəxtliyini, onun gələcəyi uğrunda mübarizə aparan insanların təbliğindən ibarətdir. Muzey xalqın və ölkənin tarixini qoruyan bir məbəddir.

Müasir dövrdə muzeylər adi eksponat nümayiş etdirən müəssisə rolunu oynamır. Muzeylər bədii bilikləri öyrənməyə və yaymağa köməklik edir, dünyagörüşünü artırır və keçmiş nəsillərin irsinə hörmətlə və ehtiyatla yanaşmağı tərbiyə edir.

Muzeyin fondlarını zənginləşdirən mənbələrdən, materiallardan biri də şəxsi kolleksiyalar idi. Bununla yanaşı pulla əhalidən müxtəlif materiallar satın alınır. Muzeyin inkişaf və zənginləşməsi üçün onun fondları üçün eksponat toplanılmasına naxçıvan zəhmətkeşləri yaxından kömək edir, bir çoxları tarixi əşyaları könüllü surətdə muzeyə təhvil verirdi. Muzeyin fondları getdikcə tarixi və maddi-mədəniyyət nümunələri hesabına zənginləşirdi.

Muzeylərin müasir cəmiyyətin həyatında rolunu qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Muzeylər cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayırlar, bizə tam və dəqiq məlumat verirlər.

Bəli, hazırda 95 yaşını qeyd etdiyimiz Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi gələcək inkişaf və elmi nailiyyətlər üçün hər cür imkanlara malikdir. Bu əlamətdar hadisədən daha da ruhlanan muzeyin kollektivi işıqlı gələcəyini təcəssüm etdirmək üçün səylərini qat-qat artırıraq, var qüvvəsini sərf edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. V.Baxşəliyev, F.Quliyeva, “Naxçıvanın tarixi abidələri” Bakı 2012.
2. S.Əmirxanov “Muzeyşünaslıq” Bakı 2002.
3. Muzeyşünaslığın tədrisi problemləri III Respublika Elmi Konfransın materialları. ADMİU, Bakı 2018.
4. B.Kərimov “Azərbaycanda tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin təşəkkülü və inkişaf tarixi” Bakı 2008.

З.Сеидова

Нахичеванский государственный исторический музей *Резюме*

Статья посвящена роли музеев в человеческом обществе и его духовному воспитанию. В статье отмечается, что в автономной республике около 30 различных музеев. Развитие музейной работы в республике рассмотрено на примере Нахичеванского государственного исторического музея. В статье исследуются экспозиционные особенности этого учреждения культуры и особенности размещения экспонатов.

Z.Seyidova

Nakhchivan State History Museum
Summary

The article is devoted to the role of museums in human society and its spiritual education. The article notes that there are about 30 different museums in the autonomous republic. The development of museum work in the republic is considered in the example of Nakhchivan State History Museum. The article examines the expository features of this cultural institution and the characteristics of the placement of exhibits.

Rəyçi: tarix e.d. F.A.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 22.09.2020

Z.N.ZAMANLI

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
(Bakı şəh., Z.Əliyeva küç., 18)**GƏMİ DAXİLİ YANMA MÜHƏRRİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN
MAYE YANACAQLARIN TƏTBİQ EDİLMƏSİ PRESPEKTİVLƏRİ***Açar sözlər: mühərrik, forsunka, silindr, yanacaq, temperatur.**Ключевые слова: двигатель, форсунка, цилиндр, топливо, температура.**Key words: engine, injection valve, cylinder, fuel, temperature.*

Müasir gəmilərin dizel-energetik qurğularında üç tip dizel mühərriklərindən istifadə olunur: 1) kiçik dövrü kreyskoplu baş dizel mühərrikləri; 2) orta dövrü gücləndirilmiş (for-sirə olunmuş) baş dizel mühərrikləri; 3) yüksək dövrü baş və köməkçi dizel mühərrikləri [6, 9, 13]. Bu mühərriklər bir-birindən konstruksiyalarına və istismar xarakteristikalarına görə fərqlənirlər. Lakin vahid enerji kompleksi prinsipinə görə baş gəmi dizelləri mümkün qədər çoxyanacaq mühərriklər olmalıdır [12]. Bu çox mürəkkəb bir məsələdir və konkret gəmi növlərinə və onların təyinatına görə həll olunur. Ona görə də yeni gəmilərin və onların energetik komplekslərinin layihələndirilməsi zamanı prespektiv yanacaq növlərini və onların “gəmi-energetik qurğu-yanacağın növü” kompleksində tətbiq edilməsini nəzərə almaq lazımdır. Çoxyanacaq mühərrik dedikdə qarışıqlar, su-yanacaq emulsiyası və su-yanacaq suspenziyası da daxil olmaqla müxtəlif növ maye və yaxud qaz yanacaqları ilə işləyə bilən dizellər başa düşülür. Dizel mühərrikləri üçün nəzərdə tutulan yanacaqların əsas xarakteristikası onların öz-özünə alışma qabiliyyətidir ki, bu da setan ədədi ilə xarakterizə olunur. Elə yanacaq növləri mövcuddur ki, adi dizeldə onlar öz-özünə alıxmır və onları yandırmaq üçün dizelin konstruksiyasını və parametrlərini dəyişmək lazımdır. Hal-hazırda gəmilərdə istifadə edilən dizel mühərrikləri setan ədədi 35-50 diapazonunda olan yanacaqlarla işləyə bilir. Bu isə o deməkdir ki, mühərrikin konstruksiyasında əsaslı dəyişikliklər aparmadan bəzi əlavə tədbirlər həyata keçirməklə dizellərdə kerosindən və aşağı oktan ədədli benzinlərdən, eləcə də qaz kondensatı və onun dizel yanacaqları ilə qarışıqlarından istifadə oluna bilər. Dövrələr sayından asılı olaraq gəmi dizellərində aşağıdakı yanacaqlar tətbiq olunur;

- kiçik dövrü gəmi dizelləri - dizel yanacaqları, ağır yanacaqlar və onların qarışıqları, motor yanacaqları və onların qarışıqları, su-yanacaq emulsiyası, yanacaq və su-yanacaq suspenziyaları;

- orta dövrü gəmi dizelləri - dizel yanacaqları, sintetik kömür yanacaqları, motor yanacaqları, sintetik su-yanacaq emulsiyası, motor yanacağı və qaz kondensatı qarışıqları;

- yüksək dövrü gəmi mühərrikləri - dizel yanacaqları, qaz kondensatları və onların qarışıqları, benzinlər, kerosinlər və onların qarışıqları, təbii qazla 15% dizel yanacağının qarışığı, spirtlər, geniş fraksiya tərkibli yanacaqlar, spirt və benzol qarışıqları.

Buradan göründüyü kimi gəmi dizellərində istifadə olunan yanacaqların spektri çox genişdir. Ona görə də hər bir konkret yanacaq növü tətbiq edilməmişdən əvvəl müəyyən tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər başlıca olaraq yanacağın qızdırılması, təmizlənməsi və yanacaqvermə aparaturundakı tənzimləmə işləri ilə əlaqədardır. Yanacaqların qızdırılması və tənzimlənməsi onların ağır və yüngül olmasından asılı olaraq bilavasitə müəyyən edilə bilsə də, yanacaqvermə aparaturundakı tənzimləmələri təyin etmək üçün hər bir yanacaq növü ilə motor sınaqları apararaq alınan nəticələr tədqiq olunmalı və tənzimat işləri müəyyənləşdirilməlidir. Bu baxımdan müxtəlif növ ağır və yüngül yanacaqlar, eləcə də onların qarışıqları üzərində aparılan motor sınaqlarının tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi gəmi DYM-də standart dizel yanacağı ilə yanaşı ağır yanacaqlardan da istifadə olunur ki, onlara da motor yanacaqları və mazutlar aiddir. Standart dizel yanacağı gəmi mühərrikləri üçün ənənəvi yanacaq hesab olunduğundan dizellər bu yanacaq normal işləyir və heç bir əlavə tədbirlərə ehtiyac qalmır. Lakin ağır yanacaqlar tətbiq edildikdə isə işçi prosesin keyfiyyətli baş verməsi üçün bir sıra əlavə tədbirlər həyata keçirmək lazımdır. Bu tədbirlər əsas etibarilə yanacaqların qızdırılması, təmizlənməsi və yanacaq aparatunun təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

Motor yanacağı ilə mühərrik işlədikdə induksiya periodunun (öz-özünə alışmanın gecikmə periodunun) artmasına baxmayaraq, yanacağın tərkibində ağır fraksiyalar çox olduğuna görə təzyiqin orta yüksəlmə sürəti bir qədər azalır. Həm bu, həm də hava artıqlıq əmsalının kiçilməsi yanma prosesinin genişlənmə xəttinə keçməsinə səbəb olur. Motor yanacağı ilə işlədikdə yanmanın maksimum təzyiqi 0,3 MPa azalır, xaric qazların temperaturu isə 45°C yüksəlir. Bu zaman xarici qazların tərkibində dəm qazı və hidrogen kimi natamam yanma məhsulları əmələ gəlir ki, bunun da nəticəsində xüsusi effektiv yanacaq sərfi 9,7% artır. Sınaqlar onu da göstərir ki, motor yanacağı ilə işlədikdə tozlandırıcının temperaturu təxminən 35°C artaraq 187°C -yə çatır ki, bu da tozlandırıcıda qurumun daha çox yığılmasına gətirib çıxarır.

Mühərrik motor yanacağı ilə işlədikdən sonra müəyyən edilir ki, forsunkaların tozlandırıcılarında yanma kamerasına çıxan 15 mm qalınlığında üzükvari qurum qatı aşkar olunur. Bu, yanma kamerasının formasını dəyişdirir və yanacağın yanmasının pisləşməsinə səbəb olur.

Beləliklə, ağır yanacaqların gəmi dizellərində tətbiq olunması istiqamətində yerinə yetirilən işlərin təhlili aşağıdakı nəticələri çıxarmağı imkan verir [12,14]:

1. Kiçik dövrlü gəmi mühərrikləri başlıca olaraq ağır yanacaqlarla (motor yanacaqları, mazut və s.) işləmək üçün nəzərdə tutulur və ona görə də bu mühərriklərdə ağır yanacaqlardan istifadə olunması heç bir konstruktiv dəyişikliyin aparılmasını tələb etmir.

2. Orta dövrlü gəmi dizellərində ağır yanacaqların tətbiq olunması üçün yanacaqvermə aparatunda müəyyən konstruktiv dəyişikliklər həyata keçirilməlidir (plunjerin diametrinin, tozlandırıcıların soplo deşiklərinin sayının və diametrinin dəyişdirilməsi və s.);

3. Yüksək dövrlü gəmi mühərriklərində yanıcı qarışığın hazırlanmasına, yanma prosesinin həyata keçirilməsinə çox az vaxt ayrıldığından bu mühərriklərdə ağır yanacaqlardan istifadə olunması məqsədəuyğun sayılır.

Yüngül yanacaqlar öz fiziki-kimyəvi xassələrinə görə ağır yanacaqlardan xeyli fərqlənir. Ona görə də bu yanacaqların silindrə püskürülməsi yanıcı qarışığın hazırlanması prosesində ciddi dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir. Bu dəyişikliklər silindrdəki işçi cismin parametrləri ilə birlikdə yanıcı qarışığın yanma qabağı intensivliyini, onun öz-özünə alışmasını və yanmanın effektivliyini müəyyən edir.

Hər hansı bir yanacağın öz-özünə alışma və yanmadakı rolu onun xassələrindən asılıdır. Yanmanın I və II mərhələlərində yanacağın kimyəvi xassələri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Molekulların arasındakı əlaqə daha zəif olan və öz-özünə alışmaya meylliliyi çox olan yanacaqlar yanma zamanı daha yaxşı nəticə verir. Molekulların karbohidrogen zənciri uzun və onların molekul kütlələri böyük olduqca bu karbohidrogenlər alovlanmaya daha həssas olurlar. Molekulları qapalı struktura malik olan karbohidrogenlərin isə öz-özünə alışma keyfiyyətləri də pis olur.

Yüngül yanacaqlarda molekulları tsiklik struktura malik olan aromatik karbohidrogenlər daha çoxdur. Ona görə də dizel yanacağına nisbətən benzin və kerosinlərin molekul kütlələri kiçik və termiki cəhətdən stabil olmaqla yanaşı, eyni zamanda öz-özünə alışmaya daha az meyilli olurlar. Məlum olduğu kimi yanacaqların öz-özünə alışma qabiliyyəti setan ədədi ilə xarakterizə edilir. Setan ədədi yüksək olan yanacaqların öz-özünə alışma temperaturları aşağı olur. Dizel yanacaqlarının setan ədədi 40-60, benzinlərin isə 15-25 hədlərində dəyişir.

Dizel mühərriklərində yüngül yanacaqlardan istifadə edilməsi induksiya periodunun və yanma müddətinin böyüməsinə, yanıcı qarışığın hazırlanması prosesinin intensivləşməsinə,

daha doğrusu, yanıcı qarışığın mikrostrukturunun yaxşılaşmasına, yanacağıın yanma kamerasının həcmində paylanmasına və beləliklə də yanıcı qarışığın makrostrukturunun pisləşməsinə səbəb olur. İnduksiya periodunun böyüməsi nəticəsində tsiklin dinamikası pisləşir və mühərrikin sərtlik dərəcəsi artır. Bundan başqa, optimal tənzimat olduqda belə, yüngül yanacaq (məsələn, benzinlə) işlədikdə tsiklin maksimum temperaturu da təxminən 100÷200°C böyüyür.

Ədəbiyyat

1. Алиева Р.Б., Мирбагирова Г.А., Алиев В.И. Газовые конденсаты Азербайджана – Результаты исследования физико-химических свойств и структурно-группового состава газовых конденсатов Азербайджана // Азербайджанское нефтяное хозяйство, 1996, №9. с. 45-52
2. Галышев Ю.В. конвертирование рабочего процесса транспортных ДВС на природный газ и водород. Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора технических наук, 2010, Санкт-Петербург.
3. Гвоздев А. М. Улучшение экологических характеристик дизеля путём добавки диметилового эфира к топливу. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата технических наук, 2007, Барнаул.
4. Говорун А.Г., Павловский М.В. Улучшение энергетических и экологических показателей работы дизелей путём применения трёхкомпонентных смесевых биодизельных топлив. Материалы международной научно-технической конференции ААН "Автомобиле- и тракторостроение в России: приоритеты развития и подготовка кадров", посвящённый 145-летию МГТУ "МАМИ". Книга 1, Москва, МГТУ "МАМИ", 2010 г, с. 80-84
5. Джихинто Антуан Гастон. Работа судового дизеля при использовании диметилового эфира в качестве присадки к воздуху. Автореферат на соискание учёной степени кандидата технических наук, 2008, Астрахань.
6. Завлин М. Я., Семёнов Б.Н. Основные направления развития высокооборотных дизелей. Сб. №4-81-33, М., 1981.
7. Марков В.А., Зенин А.А., Девянин С.Н. Работа транспортного дизеля на смеси дизельного топлива метилового эфира рапсового масла. Турбины и дизели, май 2009, с.14-19.
8. Полевщиков А.С. Исследование рабочего процесса дизеля 2 Ч 10,5/12,0 при работе на этаноле с двойной системой топливоподачи. Автореферат диссертации на соискание учёной степени канд. техн. наук., 2011, Санкт-Петербург.
9. Рикардо Г.Р. Быстроходные двигатели внутреннего сгорания. М., ГНТН, 1960.
10. Романов С.А. Исследование рабочего процесса дизеля 4 Ч 11,0/12,5 при работе метаноле-топливной эмульсии. Автореферат диссертации на соискание учёной степени канд. техн. наук, 2010, Санкт-Петербург.
11. Сайдахмедов А.И. Использование биокomпонентов для расширения ресурсов и улучшения качества дизельного топлива. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. техн. наук., 2012, Москва.
12. Сомов В.А., Ищук Ю.Г. Судовые многотопливные двигатели, - Л.: Судостроение, 1984-240 с.
13. Хандов З. А., Браславки М.М. Судовые среднеоборотные дизели. Л.: Судостроение, 1975.
14. Шмаков В.Д. Улучшение экологических характеристик судовых дизелей при работе на тяжелых топливах. Автореферат диссерт. на соискание ученой степени канд. тех. наук, Новосибирск, 2011

З.Н.Заманлы

Перспективы используемого жидкость топлива для двигателей внутреннего сгорания *Резюме*

Перспективы используемого топлива для двигателей внутреннего сгорания широкие. Для этого перед использованием любого конкретного топлива сначала надо подогреть топливо,

прочистить и проконтролировать систему топливоподачи. Чтобы отрегулировать топливоподачу надо провести регулировку по проверенным данным каждого топлива. Причина и цель проведения моторных испытаний тяжелого и дизельного топлива является важным.

Z.N.Zamanli

Prospects of used liquid fuels for in internal combustion engines

Summary

The liquid fuels for in Internal Combustion Engines are widely utilized. Therefore each fuel type must be heated and cleaned before being utilized and cleaning works must also be done in the fuel oil transfer device. In order to define the settings of fuel oil transfer device the motor experiments must be done on each oil type separately and results must be analyzed. In this respect, the analysis of motor experiments done on the different heavy and light fuel oils is of great importance.

Rəyçi: dos. H.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 19.10.2020

Т.Г.ДЖАФАРОВ

доктор наук по филологии, профессор
e-mail: telman_jafarov@mail.ru

И.М.ДЖАРЧИЕВА

доктор философии по филологии, доцент
e-mail: ilaha2008@mail.ru

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

МИРОВАЯ ОБЩЕСТВЕННОСТЬ ОДОБРЯЕТ ОСВОБОЖДЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЗЕМЕЛЬ ОТ ОККУПАНТОВ И ТЕРРОРИСТОВ

Ключевые слова: мировая общественность, Отечественная война, Азербайджан, армянская сторона, информационный фронт.

Açar sözlər: dünya ictimaiyyəti, Vətən müharibəsi, Azərbaycan, erməni tərəfi, informasiya cəbhəsi.

Key words: world community, Patriotic War, Azerbaijan, Armenian side, information field.

Весь мир в курсе происходивших с 27 сентября по 10 ноября 2020-го года активных военных столкновений между Арменией и Азербайджаном. В течение 44-х дней азербайджанская армия сумела освободить земли от оккупантов, заставила врага при участии Российской Федерации подписать соглашение о прекращении военных действий.

Армения в 1992-1994-е годы под предлогом создать буферную зону вокруг Нагорного Карабаха захватила семь районов Азербайджана, вынудила местное азербайджанское население покинуть свои исторические земли, стёрла с лица земли десятки сёл и городов, совершила геноцид против мирных жителей в городе Ходжалы, тем самым, оккупировала 20 процентов территорий суверенного Азербайджана, вследствие чего Совет безопасности ООН принял четыре резолюции о немедленном выводе армянских боевых формирований и войск из захваченных районов. На самом деле руководство Армении, вооружившись агрессивной идеологией дашнакцутюнской партии, обеспеченное финансовой и моральной поддержкой сильной армянской диаспоры, под предлогом защиты армянского населения бывшей автономной области претворяло в жизнь давнишнюю мечту армян постепенно расширить границы Армении от моря до моря. Не случайно армяне имели и имеют постоянные территориальные претензии и к другим своим соседям – Грузии и Турции, поднимали свои голоса в регионах России – местах своего компактного проживания.

В связи с этими событиями шла настоящая информационная война. Армения была намерена всячески втянуть в этот конфликт Россию, других членов ОДКБ, даже Иран, кричала о переходе этого военного противостояния между двумя конкретными странами в Третью Мировую войну. Она манипулировала заявлениями руководства Турецкой Республики о моральной поддержке Азербайджана. Вместо того, чтобы последовать резолюциям ООН, призывам Минской группы, народов двух стран, армянской и азербайджанской общин Нагорного Карабаха немедленно освободить районы, не имеющие отношения к территории бывшей автономной области, Армения накаляла страсти, из своей территории бомбила находящиеся в ста, двухстах и трёхстах километрах от зоны боевых действий города и сёла Азербайджана, провоцировала нашу страну нанести адекватные удары по городам Армении. Президент Азербайджана Ильхам Алиев в своих интервью ведущим российским, турецким, европейским и американским телека-

налам и в обращениях к народу неоднократно отметил эти попытки врага, предупредил мировых лидеров о настоящей причине бомбардировок Арменией находящихся далеко от зоны военных действий крупных азербайджанских городов. Мы были уверены в том, что весь мир понимал истинное положение дел и то, что, азербайджанский народ, несмотря ни на какие потери, средства запугивания, психологического давления, хотел смыть с себя этот позор. Каким образом Армении с её двухмиллионным населением, отсталой экономикой и отсутствием ресурсов удавалось противостоять десятиллионному Азербайджану с развитой экономикой, сильной армией и с огромным патриотическим подъёмом населения и в течение тридцати лет держать под оккупацией его семь административных районов? После Кюракчайского, Гюлистанского и Туркменчайского мирных договоров между Россией и Персией армяне в течение десятилетий переселялись в благодатные азербайджанские земли. В 1918-м году правительство Азербайджанской демократической республики отдало армянам 9 тысяч кв.км земель и город Иран в качестве столицы (сегодняшняя столица Армении Ереван). И в советский период немало территорий нашей республики было передано Армении. Таким образом, Азербайджан, имевший в 1918 году 126 тысяч кв.км земель, к моменту распада СССР имел территорию в 86,6 тысяч кв.км. В результате посягательств Армении в 1992-1994-е годы было захвачено ещё 20 % этих земель. Да, в отличие от других союзных республик Азербайджан сумел восстановить свою независимость и сохранить её ценою больших потерь. Сегодня мы освободили земли, оккупированные армянами в 1992-1994-е годы. Не зря наш народ называл эту войну священной, Отечественной.

Президент Азербайджана неоднократно обращался к армянскому населению Нагорного Карабаха, призывал их к миру и согласию, мирному сожительству и сосуществованию с азербайджанской общиной, не поддаваться провокациям руководства Армении, не разрушать мечети, культурные памятники в древнем азербайджанском городе Шуше и других населённых пунктах (к сожалению, обманутый армянской пропагандой мир кричал о разрушении собора в Шуше, забывая, как в годы агрессии были уничтожены в том городе все культурные и религиозные памятники азербайджанцев). Он заявлял о серьёзном намерении руководства Азербайджана всячески поддержать своих сограждан – как азербайджанцев, так и армян, сразу после разрешения конфликта осуществить масштабные социально-экономические, транспортные проекты, защитить интересы армян Нагорного Карабаха, восстановить добрососедские отношения с самой Арменией. Но с нынешней позицией соседней страны пока всё это невозможно. Руководство этой республики апеллирует российским присутствием в Армении. Имея на своей территории военную базу России, оно якобы защищает интересы русских на Южном Кавказе. Но разумные люди понимают, что ныне интересы стран и народов измеряются другими критериями. Это сотрудничество в экономической, культурной, образовательной, научно-технической, дипломатической сферах, в области высоких технологий и космических исследований, осуществление совместных проектов, служащих обеспечению и процветанию, социально-экономическому подъёму не одной, а целого ряда стран региона и даже континента. Сегодня наша страна – председатель Движения неприсоединения, второй после ООН мировой организации. Она имеет тесные отношения со странами региона, континента и мира, вносит свою посильную лепту в борьбу с мировым терроризмом, за предотвращение пандемии, оказывает помощь пострадавшим от катастроф и катаклизмов странам, выделяет огромные средства для восстановления культурных ценностей в разных уголках мира. В Азербайджане существует особое отношение к русскому языку, литературе и культуре, образованию на русском языке, русскому и русскоязычному населению, традиционным связям между двумя дружескими странами. Азербайджан и Россия дружат и на уровне отдельных регионов этих стран. Россия инвестирует в нашу экономику, а Азербайджан - в россий-

скую. Университет, где мы работаем, готовит бакалавров для детских учреждений и школ с русским языком обучения (учителей русского как иностранного, русского языка и литературы, начальных классов, воспитателей, психологов для всех уровней и степеней образования), переводчиков, регионоведов-россияведов, магистрантов и докторантов, специализирующихся по русскому и другим славянским языкам, по русской литературе и т. д. Десятки тысяч азербайджанских детей, т.е., этнических азербайджанцев, более чем в пятистах дошкольных и четырёхстах общеобразовательных учреждениях получают образование на русском языке. По российским статистическим данным, более 14000 студентов-азербайджанцев учатся в российских вузах. Функционирующий в Баку Славянский университет полностью финансируется азербайджанским государством. Самая талантливая часть азербайджанской молодёжи поступает в Бакинские филиалы Московского государственного университета им. М.В.Ломоносова и Медицинского университета им. И.М.Сеченова. Хотим указать ещё на один факт: только в течение последних 10-15 лет было издано 5 антологий русской литературы, включающих новые переводы русской классической, современной и новейшей литературы. Для русскоязычных авторов издаются литературные журналы и газеты, русскоязычные литературные объединения регулярно выпускают свои сборники. По распоряжениям президента страны вся русская литература увидела свет на латинице. Все телеканалы республики ведут отдельные передачи и программы на русском языке. Имеется русскоязычный телеканал. Множество газет и журналов издаются на русском и поддерживаются государством. Русский драматический театр в Баку – один из самых любимых и известных бакинских театров... Конечно же, всего не перечислишь. Да, это показатели истинной и искренней дружбы, которой гордились и гордятся азербайджанцы. Это говорит о том, насколько глубоки корни наших отношений и какую перспективу имеет дружба наших стран, что никакие попытки Армении не смогут поссорить Азербайджан со своим близким соседом. Пусть армяне повнимательнее изучат историю, обратят внимание на роль тюркских народов в превращении Московской Руси в мощное евразийское государство, на многовековые дружеские отношения Османской Турции и Московской Руси, способствовавшие расширению и возвышению одной империи на Ближнем Востоке и Европе, другой – в Восточной Европе и Азии. Да, армянам и другим христианским народам время от времени удавалось поссорить эти великие страны и народы, добиться составления документов, подобных завещанию Петра I. А чем армяне отблагодарили Россию и русский народ? Дотациями, ложью, разрушением Советского Союза, льготными условиями жизни по всей России, предательством добродетелю, в течение десятилетий бесплатно обеспечивающему их газом, нефтью, военной техникой... Хочу процитировать фразу из книги Юрия Помпеева «Карабахский дневник»: «Армянские же газеты начала 1988 года были полны иных призывов: «Мы требуем – вы соглашайтесь! Пусть весь мир горит огнём, лишь бы нам достался Карабах!» (1, с.356). А чем отличаются от этих возгласов сегодняшние призывы премьер-министра Армении Никола Пашиняна, лидеров политических партий этой страны?

В то же время Армения втягивает в этот конфликт Турцию, обвиняет её руководство во всех грехах. Ведёт дипломатическую войну со всеми странами, сотрудничающими с Азербайджаном. Ведь Азербайджан не объявляет врагом всех тех, кто явно защищает интересы Армении как агрессора, старается дипломатическими путями переубедить оппонентов. Почему же поколения азербайджанцев, выходцев из Карабаха, должны тосковать вдали от принадлежавших их предкам и отцам земель? Почему Армения убивала мирных жителей, за свои неудачи на поле боя бомбила азербайджанские города, не имевшие отношения к зоне военных действий, беспрерывно и нагло обращалась к мировым лидерам остановить Азербайджан, а когда в гуманитарных целях прекращаются военные действия, ночью ударяла по спящим детям, жен-

щинам и старикам в Гяндже, Мингечауре, Агдаме, Тертере, Барде и других городах? Азербайджан, на территории которой шла война, погибали мирные жители, разрушались дома, земля приходила в непригодное состояние, обращаясь к мировому сообществу, обосновывал свои действия, а армянский премьер-министр Пашинян кричал и просил мировых лидеров оказать ему помощь. Ведь Президент Ильхам Алиев в первые дни освобождения захваченных районов обратился к армянским матерям с риторическим вопросом: «Что делает армянский солдат на азербайджанских землях, ради чего он здесь погибает?» Вместо того, чтобы сесть за стол переговоров и договориться о судьбе армян Карабаха, будущих отношениях двух соседних стран Кавказа, извиниться за ходжалинский геноцид, за нанесённый азербайджанцам в течение 30-и лет физический, моральный и материальный ущерб, своим воплем Пашинян втягивал в конфликт ещё и другие страны. Когда же армяне одумаются и прекратят свои попытки травить страны региона друг на друга? Когда же армянам удастся избавиться от болезни «арменизма»?

Автор книги «Азербайджанская быль, российское пришествие и персидские мотивы» академик Рудольф Иванов, как истинный патриот, глубоко сожалеет о негативной роли армян в русско-персидских отношениях, в судьбах своего отечества: «... Российские власти пожалели армян, которых, по их утверждениям, в Персии и Турции истязали. Поэтому единоверцами стали заселять российские земли. Земель в России, как известно, хоть отбавляй, хотя большая часть неужоженных, так называемых целинных. Но армян, якобы истерзанных притеснениями и насилиями, настолько жалели, что им предоставляли земли, уже обработанные, где заложен был труд многих поколений – только не армян, а азербайджанцев» (2, с. 267). Русский посол в Персии А.С.Грибоедов, по долгу службы имеющий отношение к заселению армян на завоёванных у персиян в первую русско-персидскую войну (1804-1813 гг.) карабахских землях ради увеличения численности христиан, беспокоился о последствиях этого заселения и в своей записке генералу И.Ф.Паскевичу «О переселении армян из Персии в наши области (1828 год)» говорил о «внушениях, которые необходимо делать мусульманам, чтобы помирить их с нынешним их отягощением, которое не будет долговременно, и искоренить из них опасение насчёт того, что армяне завладеют навсегда землями, куда их на первый раз пустили» (2, с. 281-282). Он даже не подозревал, что помощь армянам когда-то приведёт и к его личной трагедии... Хотел бы напомнить читателю слова А.С.Грибоедова: «Какое подлое исчадие эти армяне!..»

Чтобы не быть голословным, приведу ещё один отрывок из названной книги: «Исторически достоверные факты таковы: законный Карабахский хан-владелец полковник Мехти-Кули-хан, сын Ибрагим-хана Карабахского, был изгнан в Персию генералом Мадатовым на основе клеветы и фальшивых бумаг, а племянник хана и его наследник Магомед-али был отправлен в сибирскую ссылку, также противозаконно. Их вместе с сотнями коренных жителей всё же вернули в Карабах, но уже после заселения армян на их земли. Наспех заселённых армян стали именовать коренными жителями, а возвращённых азербайджанцев на материнские земли – переселенцами. История о том, как обокрали и обездолили азербайджанцев, когда ген. Валериан Григорьевич Мадатов (1782-1829), назначенный в 1817 году окружным начальником Карабаха, насильственно, используя беззаконие, освобождал азербайджанские земли для пришлых своих единоверцев, ещё ждёт своего справедливого летописца» (3, с.269).

В эти тяжёлые, но славные для азербайджанцев дни, мир понимает нашу позицию, даёт правильную оценку ситуации, поддерживает народ, борющийся за возвращение и восстановление своих исторических земель, осознает истинную суть политики Армении, направленной не на благо армянского населения Карабаха, а на расширение собственных территорий за счёт азербайджанских земель. Ведь из-за долголетней агрессии

Армении армянское население бывшей автономной области живёт в страхе за завтрашний день. Для кого же Армения мечтает создать второе армянское государство на азербайджанских землях? Если армяне считают себя жителями этих земель, почему же так зверски превратили в руины все города и сёла, рассеяли мины по Карабаху, где и сегодня ежедневно погибают военные и мирные жители.

В конце хотелось бы процитировать азербайджанского поэта – нашего современника, являющегося родом из Губадлинского района, также около 30-ти лет находившегося под армянской оккупацией:

Не сейте мины, как семена,
Не то древо Смерти взрастает.
И тень его
Бог знает на кого упадет.
Не сейте мины, не надо,
Может, под деревом тем
Пройдет твое же чадо...
Пусть на земле царит тишина,
Не сейте мины, как семена...

Литература

1. Помпеев Ю. Карабахский дневник. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010.
2. Иванов Р. Азербайджанская быль, российское пришествие и персидские мотивы, М., 2011.
3. <https://ru.axar.az/news/aktualno/511335.html>
4. <https://bsu-uni.edu.az/az/news/2059>

Т.Н.Сəфəров, İ.М.Сəрçиєва

Dünya ictimaiyyəti Azərbaycan torpaqlarının erməni qəsbkarlarından və terrorçularından azad olunmasını bəyənilir

Xülasə

Məqalədə 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın haqlı mübarizəsi, xalqın və ölkə rəhbərinin əzm və iradəsi ifadə olunur. Azərbaycanın informasiya cəbhəsində üstünlüyü vurğulanır. Ədalətin xalqımızın tərəfində olmasını əsas gətirərək, müəlliflər Rusiyanı erməni tərəfini dəstəkləməməyə çağırır və bunun üçün ciddi dəlillər gətirirlər.

T.H.Jafarov, I.M.Jarchiyeva

The world community approves the liberation of Azerbaijani lands from Armenian invaders and terrorists

Summary

In the article, the justified struggle of Azerbaijan, the determination and will of the people and the country's leader in the 44 days Patriotic War are expressed. The advantage of Azerbaijan in the information field is highlighted. Be based justice is on the side of our people, the authors invite Russia not to protect the Armenian side.

Rəyçi: dos. Ə.Əhməd

Redaksiyaya daxil olub: 20.09.2020

MÜNDƏRİCAT – СОДЕРЖАНИЕ**DİLÇİLİK – ЛИНГВИСТИКА**

A.R.AĞAYEVA İŞGÜZAR VƏ AKADEMİK NATİQLİK	3
A.Ş.ƏLİYEVA İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ VURĞUSUNUN YERİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN FAKTORLAR	7
Ə.S.HƏZİYEVA YENİ DÜNYA İQTİSADİ SİSTEMİ REALLIQLARININ TERMİN “MİQRASIYASINA TƏSİRİ”	12
B.E.İBRAHİMOVA BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ İŞLƏNƏN ONOMASTİK VAHİDLƏRİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	18
M.F.RAHTARI AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İKİHECALI SÖZLƏRİN QEYRİ-SİNHARMONİK FONETİK STRUKTUR NÖVLƏRİ	23
A.RƏCƏBOVA İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN ANLAYIŞLI İDİOMLARIN KONTEKST DAXİLİNDƏ İŞLƏDİLMƏSİ	30
S.R.SƏLİMOVA KOQNİTİV DÖNÜŞ VƏ DİLÇİLİKDƏ KOQNİTİV PRAQMATİKA	34
E.İ.TAĞİYEVA NİTQİN ƏSAS KEYFİYYƏTLƏRİ	38
S.Ə.XASIYEVA ALMAN FRAZELOGİZMLƏRİNDƏ POLİLEKSİKALLIQ VƏ İDİOMLULUQ	45
Ü.T.YUSUBOVA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NUMERATİV SÖZLƏRİN BƏZİ QRAMMATİK-SEMANTİK FUNKSİYALARI	49
Л.Н.ГОРОБЕЦ, Н.М.КЛЮЧКО ФУНКЦИИ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В ФОРМИРОВАНИИ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ... ..	53
T.C.GULIEV СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ИДИОМ В ДЕЛОВОМ ДИСКУРСЕ	59
A.Г.МУРАДЗАДЕ ЗООМОРФИЗМЫ КАК КОМПОНЕНТЫ ОБРАЩЕНИЯ В ПИСЬМАХ А.П.ЧЕХОВА И О.КНИППЕР	64
Л.В.ТОКАРЕВА ЗАГОЛОВОК В СТРУКТУРЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА	68

ƏDƏBİYYAT – ЛИТЕРАТУРА

Ə.Ç.AĞAMİRZƏYEV RUS MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ TARİXİ-MƏDƏNİ ZƏRURƏT KİMİ FORMALAŞMASI, TƏKAMÜLÜ VƏ İDEYA-SİYASİ İSTİQAMƏTİ	73
V.Q.CAVADOVA BƏDİİ İRSİN TƏDQİQİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏ (40-50-ci illər)	81

F.A.ƏLİZADƏ

ƏBDÜRRƏŞİD İBRAHİMOVUN “HƏYAT” QƏZETİNDƏ (1905-1906)
PUBLİSİSTİK ÇIXIŞLARI 86

Л.Э.МИРЗОЕВА

ОСНОВА ДИПЛОМАТИИ 93

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSİXOLOGİYA –
ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

G.A.FİLMANOVA

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN İDRAKİ MARAQLARININ
KOMPONENTLƏRİ VƏ TƏZAHÜR GÖSTƏRİCİLƏRİ 97

N.İ.MUSAYEV

CANLI ORQANİZMİN ENERGETİKASI - BİOENERGETİKA..... 102

T.Ə.NƏBİYEV

MODELLƏŞDİRMƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN
İDRAKİ FƏALİYYƏTLƏRİNİ GÜCLƏNDİRMƏYİN BAŞLICA PEDAQOJİ ŞƏRTİDİR 107

M.H.NƏZƏROV

GƏLƏCƏK MÜƏLLİMİN İNFORMASIYA MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI..... 111

G.M.NƏZƏROVA

MÜASİR TƏHSİLİN TƏKAMÜL PARADİQMASI VƏ MODELƏRİ 115

M.QƏRİBOVA

ALMAN DİLİNİN PRAQMADİDAKTİK TƏDRİSİ PROSESİNDƏ
YENİ DƏRS VƏSAİTLƏRİ VƏ DƏRSLİKLƏRİN SİSTEMLİ HAZIRLANMASI
İŞİNİN TƏŞKİLİ 119

N.T.QULİYEV

İCTİMAİ FƏALİYYƏT PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN İCTİMAİ FƏALLIĞININ
FORMALAŞDIRILMASINDA ŞƏXSİYYƏT KEYFİYYƏTLƏRİNİN ROLU 125

Y.B.SƏMƏDOV, F.A.QURBANOVA

FİZİKİ TƏRBİYƏ VASİTƏLƏRİNİN TƏDQIQINƏ DAİR 129

Y.B.SƏMƏDOV, V.M.VƏLİYEV

FİZİKİ TƏRBİYƏ SİSTEMİNİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİNƏ DAİR 132

T.B.XƏLİLOV

RİSKLƏRİN TƏHLİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ 137

X.S.XƏLİLOVA

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ ŞAGİRDŁƏRDƏ ƏDƏBİ SƏRİŞTƏLƏRİN
FORMALAŞDIRILMASINDA FƏAL TƏLİM METODLARININ ROLU 141

H.M.АБДУЛРАГИМОВА

СОВРЕМЕННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ДИСКУРСИВНЫХ УМЕНИЙ
И НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ
В ЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ 148

Г.Ч.АСЛАНОВА

НЕКОТОРЫЕ ПАРАМЕТРЫ ВОПЛОЩЕНИЯ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЕ 152

İCTİMAİ ELMLƏR – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

X.H.DADAŞOV	
TARİXİ İNKİŞAF VƏ EKOLOJİ AMİL	156
A.Ə.RƏCƏBOVA	
DİNİN MÜASİR CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINA SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏSİRİ.....	161
Z.SEYİDOVA	
NAXÇIVAN DÖVLƏT TARİX MUZEYİ	164
Z.N.ZAMANLI	
GƏMİ DAXİLİ YANMA MÜHƏRRİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN MAYE YANACAQLARIN TƏTBİQ EDİLMƏSİ PRESPEKTİVLƏRİ	168
T.Г.ДЖАФАРОВ, И.М.ДЖАРЧИЕВА	
МИРОВАЯ ОБЩЕСТВЕННОСТЬ ОДОБРЯЕТ ОСВОБОЖДЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЗЕМЕЛЬ ОТ ОККУПАНТОВ И ТЕРРОРИСТОВ.....	172

Nəşriyyat redaktoru: **Günəl Əliyeva**

Kompyuter tərtibatı: **Günəl Muxtarova**

Çapa imzalanıb: 29.10.2020. Format: 84x108 1/16.
Həcmi: 11,25 ç.v. Tiraj: 300.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

Hörmətli müəlliflər!

«Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri» adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulunu davam etdirir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemlərinə** dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələrin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.
- Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm.; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).
- Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:
 1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.
 2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.
 3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Məs.: **Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 1997.**
Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // «Mütərcim» jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, s. 34-35.
 4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: (5, s. 112).
- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərməlidir.
- Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.
- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərməlidir.
- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.

Ünvan: **Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b**

tel.: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

Məcmuənin elektron variantı: **www.mutercim.az**